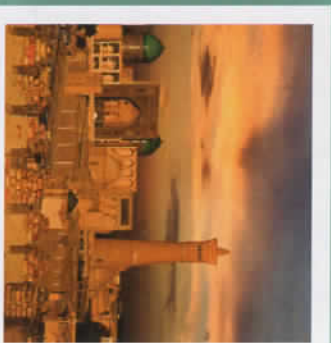

94
MC-64.

KOMILOVA N.K., OBLAQULOV H.A.

MADANIY GEOGRAFIYA

91
Ж-64

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLY UNIVERSITETI

Komilova N.K., Oblaqllov H.A.

MADANIY GEOGRAFIYA

O'quv qo'llanma

5A140602 - Geografiya (o'rganish ob'ekti bo'yicha)
mutaxassislīgi uchun

- 13713/14 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TAYLIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«ZEBO PRINT»
TOSHKENT - 2021

UO'K: 91(075.8)

KBK: 26.8ya73

K 64

Komilova N.Q., Oblaqulov H.A.

Madaniy geografiya [Matn]: o'quv qo'llanma / N.Q. Komilova, H.A. Oblaqulov. - Toshkent: «ZEBO PRINT», 2021. - 184 b.

Mas'ul muharrir:

N.I.Safarova g.f.n., dotsent

Tagrirlahlar:

Kolonov B.H. g.f.n., dotsent

Qarshiboyeva L.K. g.f.n., dotsent

Egamberdiyeva U.T. dotsent

Mazkur o'quv qo'llanmada madaniy geografiyaning mohiyati, asosiy jarayonlari, rivojlanish qonuniyatlari ko'rib chiqilgan. O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari 5A140602-geografiya (o'rganish ob'yekti bo'yicha) mutaxassisligi uchun uchun mo'ljallangan. Shuningdek, undan magistrlar, tadqiqotchilar va madaniy geografiya bilan qiziquvchilar ham foydalanishi mumkin.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil 31 maydagi 237-sonli buyrug'iga asosan 237-191ro'yxat raqami bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISKRYAM BPAI237 TORPOXA

ISBN 978-9943-7920-6-7

KIRISH

Keyingi yillarda mustaqil respublikamizda an'anaviy iqtisodiy geografiyaning sotsiallashuvi va uning keng ma'nodagi sotsial geografiyaga aylanib borish jarayoni sodir bo'lmoqda-ki, bu albatta ijobiy holatdir. Imiy tadqiqotlarning bosh mavzusi sifatida ko'proq ilgari, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va boshqa masalalari yotgan bo'lsa, bugungi kunga kelib, aholi va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan jihatlarini o'rganishga, ayniqsa, turmush tarzi, urf-odatlarini, dini, xulq-atvori bilan bog'liq jihatlarini o'rganishga qiziqish orib bormoqda.

Madaniy geografiya - aholini yashash tarzi va sharoiti, dini, urf-odati, milliy qadriyatlarini, dam olishi, davolanishi kabi ko'pgina sotsial hodisa va voqealarning hududiy tomonlari va xususiyatlari to'g'risida ma'lumot beradi. Demak, madaniy geografiya aholining ijtimoiy va tabiiy muhit bilan aloqasini o'rganadi. Aytish lozimki, fanlar orasida madaniy geografiya fani muhim ahamiyat kasb etadi. Geograf mutaxassislar tayyorlashda "Madaniy geografiya" o'quv kursi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur o'quv qo'llanmada so'z madaniy geografiyaning nazariy masalalariga, uning muhim tarmoqlaridan fan, ta'lim, turmush tarzi, urf-odatlar, xulq-atvor, din (konfessional), turizm va rekreatsiya, fan hamda, ta'lim geografiyasining xususiyatlari, nazariy-uslubiy muammolariga qaratilgan. Shuningdek qo'llanmada ba'zi boblarini tayyorlashda Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Al-Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino singari buyuk ajdodlarimiz ilmiy meroslariga keng murojaat etildi. Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni e'tirof etish mumkinki, oliy o'quv yurtlarining madaniy geografiya o'quv dasturi asosida tayyorlangan ushbu o'quv qo'llanmaning yaratilishi dolzarb ahamiyatga ega. Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining ta'lim to'g'risidagi me'yoriy hujjatlari, hamda yetakchi geograf olimlar tomonidan ilgari surilgan ilg'or tajribalar asosida yaratildi.

Mualliflar

1-MAVZU. MADANIY GEOGRAFIYANING OBYEKTI, PREDMETI VA TUZILISHI

Reja

1. Madaniyat va madaniyat geografiyasi haqida tushuncha.
2. Madaniy geografiyaning asosiy tarmoqlari.
3. Til geografiyasi.
4. Din geografiyasi.
5. Xulq-atvor geografiyasi.
6. Madaniyat-mintaqaning muhim belgisi sifatida

Maqsd: talabalarга madaniy geografiyaning mustaqil fan sifatidagi ahamiyati, uning obyekti, predmeti va tuzilishi haqida tushuntirish.

Tayanch soʻz va iboralar: Madaniyat tushunchasi, etnogeografiya, til geografiyasi, din geografiyasi, iqtisodiy geografiya, ichon mam-lakatlari, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, ijtimoiy-geografik tadqiqotlar.

Madaniyat tushunchasi faqatgina sanʼat bilan bogʻliq faoliyatga xos tushuncha emas, garchi musiqiy va badiiy faoliyatni taʼriflash uchun "madaniyat" termini qoʻllanilsa-da, ushbu tushuncha biror-bir jimgoiy guruh, sinf yoki xalqning maʼlum davrda qoʻlga kiritgan yutuqlarini ifoda etadi. Madaniyat soʻzi Madina shahri nomi bilan bogʻliq holda kelib chiqqan. Fanda, odamlar oʻrtasidagi mulogʻotda madaniyat soʻzi bilan bir qatorda kultura soʻzi ham ishlatiladi.

Kultura soʻzi lotincha "culture" soʻzidan olingan boʻlib, "ishlov berish", "ekib oʻstirish" maʼnosini bildiradi. Rus faylasufi N.Berdyaev va V.Rozinovlar "kultura" soʻzining "kul", yaʼni diniy ibodat, sigʻinish soʻzidan kelib chiqqanligini qayd etganlar. Fanda, odamlar oʻrtasidagi mulogʻotda madaniyat soʻzi bilan bir qatorda kultura soʻzi ham ishlatiladi.

Qadimgi Rimda madaniyat deganda shaxsning tarbiyalanganligi, maʼrifatlilik darajasi tushunilgan. Keyinroq madaniyat deganda shaxsning qadr-qimmat, takomilligi tushunilgan. Nemis faylasufi F.Shiller kishilardagi insoniylk fazilatlarini, uning ichki dunyosi, maʼnaviylk darajasini madaniyat, deb tushuntirgan.

Eslatish lozimki, madaniyat atamasini ilm-fanga amerikalik

madaniyatshunos olim Eduard Teylor kiritdi va bu borada dunyoning turli tillarida bir qator kitoblar va 250 dan ortiq maqolalarni nashr etgan.¹

Eduard Teylor - madaniy rivojlanishning evolutsion nazariyasining asoschisi hisoblanadi (1-rasm). Dinning kelib chiqishi haqidagi animistik nazariyaning asoschisi. U madaniyatni jamiyatdagi odamlar hayotini yaxshilash maqsadida ongli ravishda yaratilgan oqilona vosita deb hisoblagan.

Har qanday jamiyatdagi odamlarning har bir keyingi avlodi avvalgisidan farqli, rivojlangan madaniy muhida yashaydi. Jamiyatda qancha bilimli, madaniyatli insonlar koʻp boʻlsa, jamiyat shunchalik rivojlangan boʻladi, u deydi.

Madaniyat soʻzining maʼno-mazmunini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va maʼnaviy boyliklar, asori-atigalar yigʻindisi.

2. Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, sanʼat, axloq, din, huquq, siyosat maishiy xizmat koʻrsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot darajasi.

1-rasm. Eduard
Teylor
(1836-1917)

¹ Eduard Bernet Teylor (1832 - 1917) - ingliz etnologi, madaniyatshunosi, diniy marosim va marosimlar tadqiqotchisi. Etnologiya va antropologiyaning asoschilaridan biri. Teylor 1832 yilda Londonning Kanbervell chekkasida dindor sanoatchi oilasida tugʻilgan. Uning rasmiy taʼlimi Quaker maktabi bilan cheklangan, shundan soʻng u oilasiga yordam bera boshlagan. 1855 yilda shifokorlarning talabi bilan Teylor uzoq safarga oltanadi. 1856-yilda Kubaga qilgan safari chogʻida u boy filantrop G.Kristi bilan uchrashib, uning antik davrni oʻrganishga qiziqishini uygʻotdi. Angliyaga qaytib, Teylor oʻz-oʻzini tarbiyalash va etnografiya va antropologiya sohasida ilmiy tadqiqotlar bilan shugʻullanadi. U oʻzining birinchi rasmiy lavozimini faqat 1883 yilda, Oksford universitetidagi Etnografiya muzeyining kuratori boʻlib oldi. 1884 yilda u Oksfordda antropologiya boʻyicha oʻqituvchi, 1886 yilda esa Aberdin universitetida assistent lavozimiga tayinlangan. Teylor Angliya Qirollik jamiyati aʼzosi boʻlgan va ikki marta Buyuk Britaniya va Irlandiya Antropologiya instituti prezidenti etib saylangan. E. Teylor 1917 yilda Oksfordda vatot etdi.

3. Madaniyat - insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmui.

4. Madaniyat - har bir kishining tarbiyalanganligi, insoniylik fazilatlari va ijodiy faoliyati ifodasidir.

Madaniyatni qo'llanishiga qarab shaxsiy, oilaviy, kasbiy, tabaqaviy, milliy madaniyat, jamiyat madaniyati, umuminsoniy madaniyat kabi shakllarga bo'lib o'rganish ham mumkin. Kundalik hayotda "muomala madaniyati", "mehnat madaniyati", "nuq mada-niyati", "ishlab chiqarish madaniyati", "xizmat ko'rsatish mada-niyati", "dam olish madaniyati", "huquqiy madaniyat" kabi tushun-chalar ham qo'llaniladi.

Madaniyat tushunchasi-eng avvalo quyidagicha izohlanadi:

1. Madaniyat geografyasi kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuniladi.

2. U qanday holarda va nima sababdan turli joylarda turli ko'ri-nishlarda ifodalanihini tadqiq qiladigan inson geografiyasi tar-kibidagi mustaqil yo'nalishdir.

3. U madaniyatning moddiy komponentlari va nomoddiy kom-ponentlarini o'rganishni taqozo etadi.

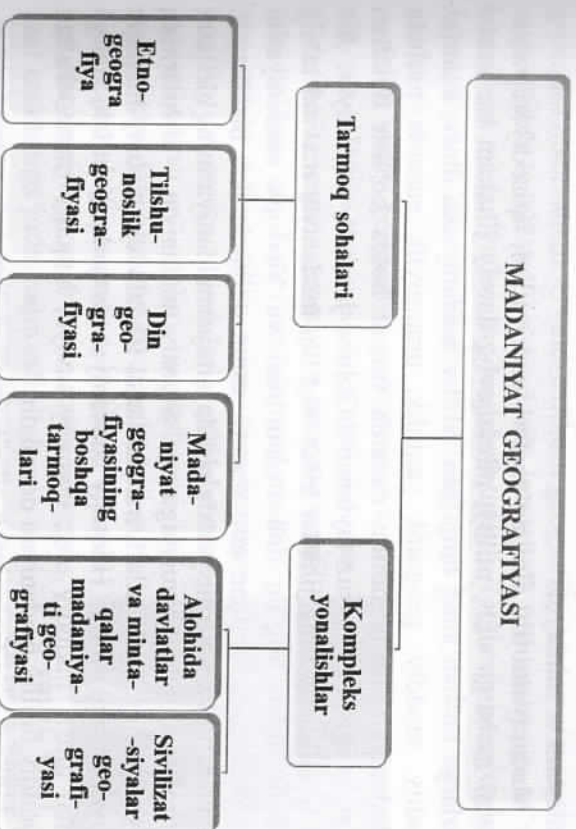
4. Madaniyatning moddiy komponentlari kiyim-kechak va arxitektura kabi aniq moddiy ko'rinishdagi buyumlarni qamrab oladi.

5. Madaniyatning nomoddiy komponentlari odamlarning o'y-fikrlari va g'oyalari ularning dini va e'tiqodlarini qamrab oladi¹.

Madaniy geografiya tarkibiga - ba'zi asosiy madaniy hodisalarga til, din, turli iqtisodiy va davlat tuzilmalari, san'at, musiqa va boshqa madaniy jihalar kiradi.

Aytish lozimki, globallashtirish, bu sohada tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki, bu madaniyatning o'ziga xos jihatarini butun dunyo bo'ylab osongina targ'ishiga imkon beradi.

¹ Dr Christian Sawyer ap* Human geography crash course. Printed in the United States of America. Green Edition. -2012.. 67-P.244

2-rasm. Madaniyat geografyasi tuzilmasi

Madaniyat geografyasi tarkibiga ko'ra ikki qismga bo'linadi. Ular tarmoq va majmuasi yo'nalishlari bo'lib, mantiqan bir-birini to'ldiradi (2-rasm)

Madaniyat inson hayotida muhim vazifalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilarni alohida ta'kidlab ko'rsatish mumkin. Madaniyat, avvalo, ijtimoiy vazifalarni, ya'ni shaxsni, odamni inson qilib shakllantirish va tarbiyalash vazifasini bajaradi. Madaniyat har bir shaxsning insoniyat yaratgan bilimlarni, ma'naviy qadriyatlarini, tarbiy-qoidalarni o'zlashtirib olish, tarbiyalash, jamiyatning to'la huquqli a'zosi sifatida faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantirish vazifasini bajaradi. Insonning tabiat hukmronligidan ajralib chiqishi madaniyatga xos ayrim elementlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ladi. Aynan madaniyat orgali har bir shaxs jamiyatda to'plangan tajribalarni, an'analar va urf-odatlarini, turmush tarzini o'zlashtiradi, ular keyingi avlodlarga yetkaziladi.

Madaniyat axborotlarni o'zlashtirish, bilish, tushunish vazifasini bajaradi. Madaniyat inson uchun dunyoni bilish, dunyo to'g'risida turli ma'lumotlar, axborotlar olish, ularni avlodidan avlodga o'tib

borishini ta'minlaydi.

Madaniyatni tili, dini, an'analari, qadriyatlari, iqtisodiyoti yaqinligini inobatga olib, milliy, mintaqaviy, davriy jihatdan bir nechta turlarga bo'lish keng tarqalgan. Milliy madaniyatda diniy, axloqiy, badiiy, moddiy, geografik yaqinlik, umumiylik nazarda tutiladi. Madaniyatni irqiy omilni nazarda tutgan holda bo'lish holatlari ham uchraydi. Fransuz faylasufi J.Gobino jamiyat, madaniyat, din, til to'laigicha irqiy jihatlardan bog'liq, madaniyat mavjud tabiiy sharoit bilan bog'liq deb tushuntiradi va Yevropa madaniyatini negroid madaniyatlardan eng yuqori, ustun darajada deb hisoblaydi. Shaxsni barkamol qilib yetishtirishda jamiyat madaniyatining bir qator tizimlari alohida ahamiyatga ega. Siyosiy madaniyat – kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmuidir. Huquqiy madaniyat qonunlarni bilish, ularga amal qilish, huquqiy ong, huquqiy saviya, huquqiy munosabatlarni huquqiy faollik madaniyatini demakdir.

Iqtisodiy madaniyat deganda, iqtisodiy bilim, iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni tushuntiradi. Shaxs iqtisodiy madaniyatni jamiyat iqtisodiy madaniyatining tarkibiy qismidir. Shaxs iqtisodiy madaniyatining kamol topishi uchun iqtisodiy qadriyatlarni, iqtisodiy bilimlarni puxta egallashi lozim, shundaygina u erkin iqtisodiy faoliyat yuritishi mumkin.

Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi. Jamiyat axloqiy madaniyat, axloqiy qadriyatlarni tizimini ifodalasa, shaxs axloqiy madaniyatida axloqiy qadriyatlarning individuallikda qanday darajada aks etishi ifodalanadi.

Barkamol insonni tarbiyalashda ekologik madaniyat, estetik madaniyat, din, fan va boshqalar ham muhim ahamiyatga ega.

Ko'pgina hollarda "madaniyat" va "sivilizatsiya" so'zlari yommayon ishlatiladi. Masalan, "Qadimgi Misr sivilizatsiyasi", "Qadimgi Misr madaniyati". Bu atamalar go'yo bir xil ma'noni anglatganday ko'rinadi. Aslida esa, sivilizatsiya va madaniyat bir-birlaridan farq qiluvchi tushunchalardir. Faylasuflardan O.Shpengler va A.Berdyayev asarlarida sivilizatsiya – bu insoniyat borlig'ining moddiy-texnik tomoni, madaniyat esa uning ma'naviy tomonidir, deb tushuntiriladi.

Madaniy geografiyaning rivojlanishida amerikalik geograf Karl

Sauer'ning o'rni katta. Olim zamonaviy madaniyat geografiyasining asoschisi hisoblanadi. U landschaftlarni geografik jihatdan o'rganishni muhim deb hisoblaydi va **madaniy landschaft** tushunchasiga ta'rif beradi. va madaniyatlarining landschaft tufayli rivojlanib borayotganligini, shuningdek, landschaftni rivojlantirishga ham yordam berayotganini aytdi.

Olim tabiiy geografiya, antropologiya, tarix, arxeologiya va sotsiologiyaga qiziqqan (3-rasm). U yagona geografiya fanining tarafdori bo'lgan edi. Sauer insonlarning madaniyati tabiiy xilma-xillik bilan chambarchas bog'liq. Amerika hindulari qabilalarining madaniyati va urf-odatlari, turmush tarzi, iqtisodiy holatidagi hududiy farqlarni tahlil qildi. Karl Zauerning geografiya haqidagi qarashlari horologiyaga va fransuz inson geografiyasi maktabiga juda yaqin edi.

Madaniyat – insoniy munosabatlarda, ya'ni bir avlodning boshqa avlodga yoki guruhga bo'lgan fikrlari va tasavvurlari yordamida hosil bo'ladi. Insoniy madaniyatlarining komplekslik xususiyatlari mavjud bo'lib, bu esa ularni ilmiy o'rganishni biroz qiyinlashtiradi. Hattoki eng kichik va soddada madaniy guruhlarda ham (misol uchun Amazonkadagi kichik ovchilar qabilasida yoki mikroqishloq aholisida) katta miqdordagi madaniy bilimlar o'zlashtirilgan bo'lishi mumkin.

Madaniyat geografiyasi – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, madaniy farqlarning hududiy jihatlarni o'rganuvchi yo'nalish hisoblanadi. Shuningdek, u, eng avvalo, quyidagicha izohlanadi: Madaniyat geografiyasi kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuntiradi. Madaniyatning moddiy (kiyim-kechak, arxitektura va b.) va nomoddiy (til, dini va e'tiqodi, xulq-atvori va h.k.) komponentlarining hududiy xususiyatlarini o'rganishni taqozo etadi.

3-rasm. Carl Ortwin Sauer (1889–1975).

¹ Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries, edited by William M. Denevan and Kent Mathewson. Baton Rouge, LA: Louisiana State University Press, 2009 ISBN 978-0-8071-3394-1.

Madaniyatning o'ziga xos geografik ko'rinishi – bu tildir. Til insoniyat madaniyatidagi mavjud aloqa vositasidir. U bir guruh a'zolarini birlari bilan o'zaro cheksiz xabarlashish imkonini beradi. Biroq, u bir til guruhi a'zolarini boshqa til guruhi a'zolari bilan xabarlasha olmasliklariga ham sabab bo'ladi. Bugungi kunda shevalarni hisobga olmaganda deyarli 3 mingga tilda gapiriladi.

Madaniyat geografiyasi aholi so'zlashuvida mavjud bo'lgan til oilalarini ham o'rganadi. Yer shari aholisi quyidagi til oilalariga mansub:

1. Ural tillari oilasi – Rossiyaning Yevropa qismlari va Sibir xalqlari.
2. Oltay tillari oilasi – Turklar, mo'g'ullar, O'rta Osiyoning Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston kabi davlatlar xalqlari.
3. Xitoy-Tibet tillari oilasi – Sharqiy va Janubiy Osiyo xalqlari.
4. Malayziya tillari oilasi – Hind va Tinch okeanidagi xalqlar.
5. Dravit tillari oilasi – Hindiston xalqlari.
6. Monkmer tillari oilasi – Hindixitoy mamlakatlari xalqlari.
7. Semit, hamit tillari oilasi – Janubi-g'arbiy Osiyo va Afrika, shimoliy arab xalqlari.
8. Bantu tillari oilasi – Afrikaning janubiy xalqlari.

Til madaniyatning muhim, ammo ilmiy qoidalarga mos kelmaydigan bir elementidir. U aholining ba'zi bir qismini bog'laydi, ammo boshqa qismlarini ajratadi. U joylardagi o'zgarishlar va rivojlanishlar tezligini, o'zgarishlar madaniy ko'rinishlarini ko'rsatadi.

Madaniyat geografiyasining ikkinchi muhim tarmog'i bu *dinlar geografiyasi*dir. Ma'lumki, din jamiyat hayotida, kundalik turmushimizda juda muhim rol o'ynaydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanish va aholining bilim darajasi katta ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Madaniyat geografiyasi tuzilmasini izohlang?
2. Madaniyat geografiyasining ikkinchi muhim tarmog'ini izohlang?
3. Karl Sauerning fanga qo'shgan hissasini izohlang?
4. Til oilalarini sanab bering?

2-MAVZU. AHOLINING SOTSIAL RIVOJLANISHI VA TUZILISHI

Reja:

1. Aholi - ijtimoiy geografik tadqiqotlarning asosi ekanligi. Aholining ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchilik roli.
2. Aholining geodemografik holati.
3. Aholi soni va uning o'sishi, joylashuvi.
4. Shahar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi.
5. Aholi zichligi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.
6. Aholi migratsiyasi va uning ijtimoiy oqibatlari
7. Aholini ijtimoiy tahlil qilishning ahamiyati.

Maqsad: talabalarda aholining sotsial rivojlanish xususiyatlari haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: aholi geografiyasi, aholi zichligi, assimilyatsiya, demografik o'rish, rivojlanayotgan mamlakatlari, N.N.Baranskiyning «sotsial geografiya» borasidagi qarashlari, ijtimoiy-geografik tadqiqotlar.

Aholi ko'pchilik fanlar uchun umumiy tadqiqot obyektidir. Bunda har bir fan o'zining o'rganish predmetiga ega. Jumladan, demografiya aholining takror barpo bo'lishi masalalari bilan shug'ullansa, sotsiologiya fani jamiyatdagi turli kishilar guruhlarini o'rtasida paydo bo'ladigan munosabatlarni, jarayonlarni qonuniyatlarini o'rganadi. Aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiyaning tarkibiy qismi bo'lib, aholi sonining tadrijiy o'zgarishlari, joylashuvi, tarkibi va aholi manzilgohlarini o'rganadi.

Iqtisodiy geografiyaning zamonaviy iqtisodiy va sotsial (ijtimoiy) geografiyaga aylanishida aholi geografiyasi katta rol o'ynadi. Shu bilan birga, ko'pchilik olimlar aholi geografiyasini butunlay mustaqil fan sifatida iqtisodiy geografiya bilan yonma-yon qo'yadilar. Bunda, ular ushbu fanlarning tadqiqot predmetlarini bir-biridan aniq farqlanishini sabab qilib ko'rsatadilar. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bevosita aholi (jamiyat) va uni ijtimoiy rivojlanishining hududiy muammolarini o'rganuvchi ijtimoiy geografiyaning vujudga

kelishida aholi geografiyasi nazariy metodologik asos vazifasini o'taydi.

Iqtisodiy va aholi geografiyasining o'zaro birlashuvidan iqtisodiy va sotsial geografiya vujudga keldi. Ushbu jarayonda aholining qanchalik muhim ahamiyatga ega bo'lishini N.N.Baranskiy quyidagicha ifodalagan edi: «Iqtisodiy geograf shuni unutmastligi kerakki, aholi nafaqat ishlab chiqaruvchi, balki, iste'molchi hamdir va shunday qilib iqtisodiyot boshdan oyoq aholi bilan bog'langan».

Ijtimoiy xususiyatlariga ko'ra aholi:

- ishlab chiqarishning subyekti;
- moddiy va ma'naviy boyliklarning iste'molchisi;
- takror barpo bo'luvchi;
- tabiat va xo'jalik o'rtaidagi aloqa va o'zaro ta'sirining bosh bo'g'ini, kabi sifatlarga ega.

Aholi geografiyasining rivojlanishi iqtisodiy geografiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, XX asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. Bunda avvalo N.N.Baranskiy va R.M.Kabolarning xizmatlarini ta'kidlash kerak.

Hozirgi davrda aholi geografiyasida tadqiqotlarning ikki yo'nalishi aniq shakllangan. Bularga, birinchidan, aholini o'zini o'rganish va ikkinchidan, aholi manzilgohlarini tadqiq qilish kiritiladi. Bu ikki yo'nalish bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar dunyo miqyosida va uning ayrim mintaqalari, alohida davlatlar doirasida ham shuningdek, shahar aglomeratsiyalari, shaharlar, alohida olingan aholi manzilgohlaridan tortib siyosiy-ma'muriy va iqtisodiy birliklar miqyosida ham amalga oshiriladi.

Aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiya va boshqa turdosh fanlarning tadqiqot usullaridan keng foydalanadi. U mohiyatan aholi-lishunoslik va demografiya bilan juda yaqin turadi.

Hozirgi davrda aholi geografiyasi tarkibida quyidagi asosiy yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- aholi sonining tadrifiy o'zgarishlari,
- joylashuvi va uning shakllari;
- aholining takror barpo bo'lishi;
- aholining etnik, jins-yosh va ijtimoiy tarkibi;
- mehnat resurslari;
- aholi migratsiyasi;

▪ irqilar va dinlar geografiyasi.

Aholi bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqaruvchi, hamda moddiy va ma'naviy ne'matlarning iste'molchisidir (3-rasm). Shu bilan birga, aholi barcha ijtimoiy jarayonlarning boshqaruvchisi ekanligini ham unutmastlik lozim. Aholining bunday jihatlari o'z navbatida, uni nafaqat takror barpo bo'lishi, balki iqtisodiy jihatdan ham avvalroq tadqiq etilishiga asos bo'ladi. Umuman olganda, aholi geografiyasi iqtisodiy va sotsial geografiyaning yaxshi o'zlashtirilgan tarmoqlaridan biridir.

Hozirgi davrda aholi geografiyasi oldida turgan vazifalarning nazariy, amaliy, ta'limiy jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1) *umumnazariy vazifalariga*: jamiyat rivojlanishining umumiy qonunlari mohiyatini anglashga yordam beruvchi aholining joylashuvi va uning tabiat bilan o'zaro ta'siri, takror barpo bo'lishi qonuniylari va jarayonlarini o'rganish;

2) *amaliy vazifalariga*: ko'pgina amaliy vazifalarni bajarish: aholi sonini hisobga olish; mehnat balanslarini tuzish; aholi migratsiyasini o'rganish va uning kelajak o'zgarishlarini bashorat qilish;

3) *ta'limiy jihatlarga*: aholi geografiyasi bo'yicha bilimlarni ommalashtirish.

Sobiq Ittifoq davridan boshlab, geograf olimlarning ko'pchilik qismi aholi geografiyasini iqtisodiy va sotsial geografiyaning muhim tarmog'i deb hisoblaydilar. Shuningdek, uni mustaqil fan sifatida qarovchilar ham mavjud. Zamonaviy iqtisodiy va sotsial geografiya fanlari tizimida, aholi geografiyasi uning «iqtisodiy» hamda «sotsial» qanotlari orasidagi ko'priklari vazifasini o'taydi. Demak, aholi geografiyasi xo'jaliklar va tabiiy resurslar geografiyasi bilan o'zaro chambarchas bog'liq. Shuningdek, u tabiiy geografiya, mamlakatsunoslik va kartografiya fanlari bilan ham bog'langan.

Ijtimoiy fanlardan quyidagilar aholi geografiyasi bilan aloqador:

- *demografiya*: (yunoncha, demos — «xalq») aholini takror barpo bo'lishini o'rganadigan fan;
- *etnografiya*: (yunoncha, etnos — «qabila», «xalq») qabila, millat, etnoslarning kelib chiqishi hamda ularning madaniyati va hayot tarzini o'rganadigan fan;
- *antropologiya*: (yunoncha, antropos — «odam») inson jismi va uning kelib chiqishi, shuningdek, insoniyat irqilarini vujudga kelishi

va tarqalishi haqidagi fan;

• *sotsiologiya*: (lotincha sotsialis — «umumjamiyat») jamiyatning rivojlanish qonunlari, aholi guruhlarini o'rtasida hayot va mehnat faoliyati jarayonida vujudga keluvchi munosabatlar haqidagi fan;

• *ekologiya*: (yunoncha oykos — "uy", "yashash joyi") insonning atrof — muhit bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadigan fan;

• *rekreatsiya geografiyasi*: (lotincha rekreatsio-«tiklash») aholining dam olishini barcha turlarini o'rganadigan fan va h.k.

Yuqoridagilardan tashqari, aholi geografiyasi bilan *tibbiyot geografiyasi*, *mehnat iqtisodiyoti*, *sotsial gigiyena*, *shaharsozlik* va *rayon planirovkasi* kabi fan tarmoqlari ham to'g'ridan — to'g'ri bog'langan.

Aholi geografiyasi ijtimoiy geografiyani shakllanishida poydevor bo'ldi. Chunki, ijtimoiy geografiyani inson yoki aholisiz tassavvur etib bo'lmaydi. Ijtimoiy geografiyaning diqqat markazida doimo aholi va uning ijtimoiy ehtiyojlari, munosabatlari yotadi.

Aholini geografik o'rganilishi. Qadim zamonlardan boshlab olimlar turli mamlakatlarning tabiati va xo'jaligini o'rganib, tasvirlash bilan birga ularning aholisini tavsiflashga ham katta e'tibor berganlar. Aholini o'rganish bo'yicha tabaqalanish, ya'ni demografiya hamda etnografiyaning vujudga kelishi XVIII asrning boshlariga kelib ro'y berdi. XIX asrning oxirlarida esa antropogeografiya (Germaniyada, F.Rattsel) shakllandi. Uning negizida geografik determinizm, ya'ni «inson va xalqlarning ruhi va jismiga» tabiiy muhitning hal qiluvchi ta'sir etish g'oyasi yotgan.

XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlariga kelib, Fransiyada inson geografiyasi shakllandi. Uning yirik namoyondalari (Vidal de la-Blash, J.Bryun) asosiy e'tiborni tabiat va jamiyatning o'zaro ta'siri masalalariga qaratdilar. Mazkur yo'nalishning vakillari antropogeografiyadan farqli o'laroq, aholining geografik rivojlanishi xususiyatlarining sabablarni nafaqat tabiiy, balki, iqtisodiy, ijtimoiy, tarixiy va ruhiy omillar bilan ham tushuntiradilar.

Aholining geodemografik holati. Aholi soni va tarkibi, uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baholanadi. Aholi avvalambor o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan-biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kucho va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan

aholi soni tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida ya'ni neolit davridan milodning XIX asrigacha aholi soni va tarkibi an'anaviy deb ataluvchi tip ta'sirida takror barpo etiladi. Unga juda yuqoridagi har 1000 kishiga nisbatan tug'ilganlar soni 40-45 promilni tashkil etadi tug'ulish hamda yuqori darajadagi o'sish (30-35 %) 8% past darajadagi tabiiy o'sishga xos edi. Aholining takror barpo qilinishining ushbu tipi iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi.

Yer shari aholisi butun tarixi davomida sekinlik bilan o'sdi. Bunda, eng avvalo, insonning tabiatga qaramligi, ishlab chiqarish darajasining pastligi, urushlar, epidemiyalar va ocharchiliklar katta ta'sir ko'rsatdi.

XIX asrga kelib, dunyo aholisi sonida o'sish tezlashdi va, ayniqsa, XX asr boshlarida dunyo aholisining yillik o'sishi o'rtacha 10 mln kishini tashkil qilgan bo'lsa, 50-yillarda esa 80 mln kishiga yetdi. 1987-yilda yer shari aholisi soni 5 mlrd kishi, 2018-yilda esa 7,6 mlrd kishidan ortib ketdi. Birgina XX asrning o'zida dunyo aholisi 3,5 barobarga ko'paydi. Aholi soni ayniqsa, 60-70-yillarda tez ko'paydi. Uning bunday tez ko'payishi ilmiy adabiyotlarda «demografik portlash» deb ataladi. Ushbu jarayon ko'proq Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan davlatlari uchun xosdir.

Bir necha ming yillar mobaynida o'lim juda katta va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining obyektiv sabablariga egadir. Dastavval, bu moddiy va sanitar gigienik shart-sharoitlarning qoniqsiz ahvolda ekanligi qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1600-1650-yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400 yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida sayyora o'z aholisining 1/4 qisminan ajradi, uning soni keskin kamaydi. Urushlar XIX asrda 5,5 mln, XX asrda 90 mln kishining yostig'ini quritdi.

XX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli miqdor va sifat o'zgarishlari bo'lib o'tmadi (1-jadval). Undan keyingi davrda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik

o'tish jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar boshqa omillar bilan bog'langandir.

Demograf olimlar demografik o'tish jarayonini 4 ta kelma-ket keluvchi fazani o'z ichiga olishini ilmiy asoslab berganlar

Birinchi faza – tug'ilish bilan o'lim juda yuqori bo'lib, orasidagi tafovut, ya'ni aholi tabiiy ko'payishi minimal darajada saqlanadi. Bunday demografik vaziyat "an'anaviy turg'unlik" deb ataladi.

Ikkinchi faza – ijtimoiy-iqtisodiy va fan-texnika taraqqiyoti tufayli aholining turmush darajasi yuksalishi, yashash sharoiti yaxshilanishi va sog'liqni saqlash tizimining rivojlanishi, odamlarning o'rtacha umr davomiyligi o'sishi, o'lim darajasining pasayishi va tug'ilishning barqarorligi hisobiga aholining tezda ko'payib, "demografik portlash" sodir bo'ladi.

Uchinchi faza – o'limning pasayish jarayoni o'z poyoniga yetib, turmush darajasining yuksalishi bilan tug'ilish darajasi kamaya boshlaydi.

To'rtinchi faza – tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari ancha past bo'lib, tabiiy ko'payish minimal darajada kuzatiladi va bu "zamonaviy turg'unlik" deyiladi.

Aholi tabiiy o'sish sur'atlari aholining *yosh-jins tarkibiga* ta'sir ko'rsatadi. Aholi yosh tarkibiga ko'ra bolalar (0–14 yosh), mehnat yoshidagilar (15–64 yosh) hamda keksalar (65 yosh va undan yuqori) guruhlariga ajratiladi. Yosh guruhlar orasidagi nisbat o'tgan tarixiy davrlar davomida o'zgarib kelgan. Uzoq davrlar davomida jahon aholisi yosh tarkibida keksalar salmog'i juda past bo'lib, XX asrga kelib yildan yilga ushbu guruh vakillari ulushi orta boshladi. Bunga, birinchi navbatda, tibbiy xizmatning rivojlanishi, aholi turmush darajasining o'sishi sabab bo'ldi. Hozirgi davrda jahon mintaqalari aholisining yosh tarkibi turlicha.

Tabiiy o'sish yuqori bo'lgan Afrika va Osiyo aholisi yosh tarkibida bolalar salmog'i qariyalarmikiga nisbatan ancha yuqoriligi ko'zga tashlansa, demografik inqiroz kuzatilyotgan Yevropa davlatlarida bu holatning teskarisiga guvoh bo'lish mumkin. Bolalar salmog'ining yuqoriligi bilan Niger (50 %), Mali (48 %), Uganda (48 %) kabi Afrika davlatlari ajralib turadi. Bu boradagi eng past ko'rsatkichlar esa Yaponiya (12 %), Germaniya (13 %), Italiya (13 %), Gretsiya (14

%) davlatlarida qayd qilingan.

Aholining jinsiy tarkibiga e'tibor qaratsak, jahonda ayollar va erkaklar salmog'i deyarli teng, ammo ayollar hamda erkaklar salmog'i yuqoriroq bo'lgan davlatlar mavjud. Jahon aholisining jinsiy tarkibida erkaklar salmog'i 50,5 %, ayollarniki esa 49,5 % ga teng (2018-y.). Afrika, Janubiy Amerika, Avstraliya va Okeaniya qit'alarida jinslar salmog'i deyarli bir-biriga teng bo'lsa, Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlarida ayollar salmog'i birmuncha ortiq. Osiyo qit'asi davlatlarining ko'pchiligida, ayniqsa, Sharqiy, Janubiy va Janubiy-g'arbiy Osiyoda erkaklar salmog'i ayollarnikiga qaraganda yuqori. Bunga, asosan, ushbu mintaqalarda ayollar ijtimoiy mavqeyining pastligi sababdir. Fors qo'tig'i mintaqasidagi arab davlatlarida esa erkaklarning ustunligiga ishchi kuchining tashqi migratsiyasi ham ta'sir ko'rsatadi. Aholining yoshi va jinsiy tarkibini tahlil qilishda, *yosh-jins piramidasi*dan foydalaniladi. Unda ma'lum bir hudud aholisi soni yosh guruhlar kesimida hamda jinsiy nisbatda qanday salmog'daligini ko'rish mumkin. Rivojlangan davlatlarda aholi orasida yildan yilga tabiiy o'sish darajasining pasayishi oqibatida bolalar salmog'i kamayib, o'rta va keksa yoshdagilar salmog'i o'rtib bormoqda. Rivojlanayotgan davlatlarning aksariyatida esa tabiiy o'sishning yuqoriligi yosh-jins piramidasida quyi qismining salmog'i yuqoriligidan qolmoqda. Bu davlatlarda erkaklar salmog'ining ortiqdigi ham ko'zga tashlanadi.

Tarixiy taraqqiyot davomida yer yuzining turli qismlaridagi turli shart-sharoitlar ta'sirida aholi har xil darajada ko'paygan. 2000–2018 yillar oralig'ida Afrika aholisi 56,6 foizga ko'payib, mutloq ustunlikka ega bo'lsa, bu borada Yevropa 2,1% bilan so'nggi o'rinni egallaydi. Shuningdek, dunyo aholisi juda notekis joylashgan. Shunday qilib, hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi notekis joylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km² hududga 1000 kishi) yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshqa sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi quruqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga qutbiy o'lkalar, balandligi 5000 metrdan ziyod tog'lar va sahrolar kiradi. Yer kuzatish agentligi 2019 yilgi ma'lumotlarga ko'ra, aholi yashashi uchun tabiiy sharoitlar bo'yicha 1 km² hududga 1 kishidan ko'prog'i qolmaydi.

Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, chala cho'l va nam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quruqlikning 25 foizida aholi zichligi 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer kurrasidagi quruqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 10 kishidan oshadi.

Yer sharida aholi yashaydigan asosiy hududlar 78° shimoliy kenglik va 54° janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubiy-sharqiy va Sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadilar. Bu hududda dunyo aholisining, deyarli, 70 foizi joylashgandir. Yer shari aholisining 4/5 qismi tekisliklar va 500 metrgacha bo'lgan balandliklarda joylashganlar. Bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Yer yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o'rtaacha zichligi (1 kv km²) ga to'g'ri kelgan aholi soni doimiy aholisi mavjud hududlar, ya'ni 130 mln km² hisoblanadi.

Dunyo mintaqalari hisobida aholi zichligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichga ega hudud – Osiyo hisoblanib, aholi zichligi 148 kishini tashkil etib, bu mintaqada jahon aholisining 59,6 foizi yashaydi. Eng kam ko'rsatkich Okeaniya mintaqasiga tegishli. Ushbu hududda aholi zichligi deyarli 5 kishini tashkil etadi, xolos (1-jadval). Aholi zichligi va yillik o'sish ko'rsatkichlari mazkur hududning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini boshqarish uchun mintaqaviy siyosat olib borishni talab etadi.

Dunyo aholisi vertikal mintaqalar bo'yicha ham notekis taqsimlangan. Aholining yarmidan ortiq qismi (56 foizi) mutloq balandligi 250 metrgacha bo'lgan tekislik va notekisliklarda istiqomat qiladi. Salkam chorak qismi (24%) 200-500 m. balandlikka ega tekislik va qirralarga to'g'ri keladi. Demak, yer shari aholisining 80 foizi mutloq balandligi 500 metrgacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Shu vaqtning o'zida 2000 metrdan baland hududlarga yer shari jamii aholisining atigi 10 foizi to'g'ri keladi. Umuman olganda, aholi soni va ulushi balandlik oshgan sari kamayib boradi. Lekin bu qonuniyat Janubiy Amerikada o'z ifodasini topmaydi. Bundan tashqari Osiyo qit'asi bilan jamii quruqlik yuzasiga xos bo'lgan ko'rsatkichlar bir xil miqdorlar xosligi bilan ajralib turishligini ta'kidlab o'tish lozim.

Dunyo mintaqalari aholisi (2019)

1-jadval

Mintaqalar	Aholisi (kishi)	Jahon aholisidagi ulushi (%)	Yillik o'sish (%)	Aholi zichligi
Osiyo	4 601 371 198	59,6	0,89	148
Afrika	1 308 064 195	17,0	2,52	44
Yevropa	747 182 751	9,7	0,10	34
Lotin Amerikasi	648 120 957	8,4	0,92	32
Shimoliy Amerika	366 600 964	4,8	0,63	20
Okeaniya ¹	42 128 035	0,5	1,34	5
Jahon bo'yicha	7 713 468 100	100	1,07	59

Manba: <https://www.worldometers.info/world-population/millions/>

Yevropa dunyo qit'alari ichida aholining o'rtaacha zichligi yuqori hudud hisoblanadi. Aholi zichligi Yevropaning shaharlarida yuqori bo'lib qishloq hududlaridan keskin farq qiladi. Bu qit'ada aholi umuman yashamaydigan hudud yo'q. Yevropada aholisi nisbatan siyrak joylashgan hududlar Islandiya va Norvegiya davlatlari bo'lsa, aholisi eng zich joylashgan Niderlandiya (Gollandiya) va Belgiya davlatlaridir. Aholi zichligi bo'yicha Malta davlati alohida ahmiyatga ega (9-rasm) bo'lib, bu yerda aholi zichligi 1000 kishidan ortadi. Maltada ichishga yaroqli suv juda tanqis bo'lib, u sotiladi. Toza suvning qimmatli hatto vinodan ham yuqori turadi. Yevropada aholi eng zich joylashgan hudud Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tarkib topgan bo'lib dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanish uchun juda qulaydir. Shuningdek, Dunay daryosi vodiysi bo'ylab ham aholi zichligi nisbatan yuqoridir. Yevropada urbanizatsiya darajasining yuqoriligi shahar va qishloq hududlari aholisi zichligidan keskin farq etishiga olib kelgan. O'z navbatida, qishloq hududlarida ham aholi zichligi o'zaro farq qiladi. Masalan, Maltada qishloq aholisi 1 km² hududga 1000 kishidan ortib borganda Yevropaning shimoliy hududlarida aholi siyrak joylashgan. Chunki, bu yerlar iqlimi sovuq bo'lib, qishloq xo'jaligini rivojlantirish

¹ Okeaniya – bunda alohida qit'a sifatida ko'rsatilib, uning tarkibiga Avstraliya Ittifoqi va Okeaniya orollari kiritilgan.

uchun unchalik qulay emas. Shunday bo'lsada, Yevropada aholi zichligi 1970-2014-yillarda 94 kishidan 123 kishiga oshgan.

Osiyoda dunyo aholisining eng asosiy qismi yashaydi. Sharqiy Osiyoda Yaponiya, Xitoy, Koreya Respublikasi, Janubiy Osiyoda esa Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi davlatlar joylashgan bo'lib ular dunyodagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori o'rinlarni egallaydilar. Osiyo aholisining asosiy qismi Hindi-Xitoy yarimorolida va Indoneziya orollarida joylashgan bo'lib, ularda aholi zichligi 1 km² hududga 400-500 kishiga teng. G'arbiy Osiyodagi Arabiston yarim orolida, Markaziy Osiyoda, ayniqsa, Mo'g'ulistonda aholi siyrak joylashgan bo'lib, 2-3 kishini tashkil etadi.

Osiyoda dunyo qishloq aholisining katta qismi istiqomat etib, ular qishloq xo'jaligi, ayniqsa dehqonchilik uchun qulay yerlarga Xitoydagi yirik daryo vodiylari, Gang, Braxmaputra, Mekong, Xuanye vodiylariga, Koreyaning janubiy qismi, Yaponiya va Yava orollariga joylashganlar. Bu hududlar maydoni 2.5 mln km² bo'lib, ularda taxminan, ikki miltardan ortiq aholi yashaydi. Aholi zichligi Hind va Ganga vodiylarida, Xuanye va Yanszi deltalarida juda zich bo'lib 1 km² hududga 1000-1500 kishini tashkil etadi.

Osiyoda aholi doimiy yashamaydigan tog'li hududlar (Tibet, Hindikush, Himolay tog'liklari) va cho'llar, chala cho'llar (Rub-al-Xali, Takla-Makon, Gobi cho'llari) ham mavjuddir. Afg'oniston, Suriya, Eron, Turkiya davlatlari hududlarida ham aholi juda siyrak joylashgandir. Chunki, bu hududlar tabiiy sharoiti ham dehqonchilik uchun uncha qulay emas. Bu yerlarda asosan aholi ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadilar.

Urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi. Urbanizatsiya jarayoni shaharlar soni va shaharlar aholisining miqdori va ulushining o'sishini, shaharlar bilan bog'liq murakkab tarmoqlar va tizimlarning shakllanishi va rivojlanishini anglatadi.

Demak, urbanizatsiya kishilik hayotida shaharlar ahamiyatining beqiyos oshishini, jamiyatni aholining mehnat xususiyati, turmush tarzi va madaniyatini ishlab chiqarishni joylashishi bo'yicha shaharlashishni o'zida aks ettiruvchi tarixiy jarayondir. Urbanizatsiya ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotining eng muhim tartibiy qismlaridan biridir.

Zamonaviy urbanizatsiya umuminjahon jarayoni sifatida ko'pchilik

mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy jihatlardan ifodalanadi. Shulardan **birinchi jihat** shahar aholisining ayniqsa kam rivojlangan mamlakatlarda yuqori sur'atlar bilan o'sishi. Dunyoda 1900-yilda mavjud jami aholisining salkam 14 foizi shaharlarda yashagan, bu ko'rsatkich 1950-yilda 29 foizni, 1990-yilda 45, 2020-yilda esa 57 foizni tashkil etdi (2-jadval).

2-jadval

Urbanizatsiya jarayoni dinamikasi, % hisobida

T/r	Yillar	Shahar aholisi soni, mln. kishi	Shahar aholisi salmog'i
1	1800	50	5,1
2	1850	80	4,3
3	1900	220	13,3
4	1950	738	29,3
5	2000	2926	47,5
6	2014	3912	53
7	2020	4357	57
8	2025 (prognoz)	5015	61

Jadval statistik ma'lumotlar asosida tuzildi.

Ikkinchi jihat aholi va xo'jalikning, asosan, katta shaharlarda to'planganligi bilan bog'liq. Bunday holat, avvalambor, ishlab chiqarishning xususiyati, uni ilm-fan, ta'lim-tizimi bilan bo'lgan aloqadorligining murakkablashuvi bilan bog'langanligi.

Ma'lumki, katta shaharlar insonlarning ma'naviy va madaniy talablarini to'laroq qondiradi. Xilma-xil tovarlar va xizmatlar bilan yaxshiroq ta'minlanadi, mavjud axborot manbalariga yo'l ochib beradi. Jahonda XX asr boshida (aholisining soni 100 mingdan ortiq) 360 ta katta shaharlar mavjud bo'lib, shularga jami aholining atigi 5 foizi to'g'ri kelgan, bunday shaharlarning miqdori 90-yillarning boshida 2,5 mingga yetdi. 2014-yilda esa 4,5 mingga o'tib ketdi. Ularga tegishli tarzda jami aholining 1/3 va 2/5 qismi tashkil etadi.

Katta shaharlar ichida aholisining soni 1 milliondan ortiq bo'lgan yirik va juda yirik bo'lgan shaharlarni alohida ajratish qabul qilingan. Shunday shaharlarning soni XX asr boshida 10 ga teng bo'lgan 80-yillarning boshida 200 dan, 2014-yilda esa 450 dan oshib ketdi.

Mazkur shaharlar ichida "super shahar"lar aholisining soni 5 mln kishidan ziyod bo'lib, ularning soni 90-yillarda 30 tani, 2014-yilda esa 55 tani tashkil etdi. Hozirgi kunda ushbu shaharlarda salkam 0,6 mlrd kishi yoki yer shari aholisining 0,9 % dan ortiq qismi istiqomat qilmoqda.

Uchinchi jihat shaharlar hududining keskin kengayib, yoyilib ketishi bilan bog'langan. Zamonaviy urbanizatsiya jarayoni uchun ayrim shaharlar va shaharchalardan shaharlar bilan qishloqlarni o'zida qamrab olgan shaharlar aglomeratsiyalarga megapolislarga o'tish ayniqsa xos bo'lmog'da.

Shaharlar aglomeratsiyalarining o'zagi vazifasini odatda poytaxtlar boshqa muhim sanoat markazlari, va yirik dengiz portlari bajarmoqda.

Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Mexiko, Tokio, Kolkutta, San-Paulu, Nyu-York shaharlari atrofida shakllangan, shularning har birida 16 mln dan 30 mln gacha kishi istiqomat qiladi.

Hozirgi vaqtda ikki yoki undan ortiq aglomeratsiyalar hududining qo'shilib ketishi natijasida urbanizatsiyalashgan rayonlar va zonalar eng muhimi megapolislar vujudga kelmog'da. Shular ichida Tokaydo, Bosvash, Sansan, ChPITS, Yashil banan megapolislari alohida ahamiyat kasb etadi.

Urbanizatsiyaning umumiy ko'rsatkichi bilan mamlakat iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasi va uning tarkibiy tuzilishi orasida ma'lum aloqadorlik mavjud bo'ladi.

Chunonchi, agar urbanizatsiya koefitsienti:

- ❖ 70 – 75 % va undan ortiq bo'lsa, u holda mamlakat sanoat jihatidan yuksak darajada rivojlangan industrial;
- ❖ 50 – 70% bo'lsa milliy iqtisodiyoti industrial-agrar;
- ❖ 30 – 50 % bo'lsa, rivojlanayotgan agrar-industrial;
- ❖ 30 foizdan past bo'lsa, sust rivojlangan agrar mamlakat holatida bo'ladi.

Urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi munosabatlar kompleks bo'lib, iqtisodiy o'sish urbanizatsiyaning yuqori darajalarida natija berishi mumkin, urbanizatsiyaning yuqori darajalari, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni yanada kuchaytiradi. Milliy iqtisodiyotdagi har bir sektor iqtisodiy faoliyati tabiiy urbanizatsiyaga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jalik tashkilotlari turli

urbanistik makon o'ichaniga, unumdor ekinlar fermer va ishchilarga yaxshi foyda keltirib, intensiv fermerlik tizimi mahalliy urbanistik markazlarning keskin o'sishiga olib keladi. Madaniy turmush tarzi turlari afzaliliklari urbanizatsiya darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Umumiy olganda, iqtisodiy rivojlanish darajalari va urbanizatsiya darajasi o'rtasida qalin bog'liqlik bor ekan, potentsial ta'sir darajasi turli milliy sharoitda turli omillar muhim bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, urbanizatsiya darajasiga ta'sir qiluvchi omillar bog'liqligi muhimligi vaqt o'tishi bilan mamlakatni yanada urbanizatsiyalashgan qilib qo'yadi

Hozirgi vaqtda urbanizatsiya doirasi rivojlangan mamlakatlarda 78 foizni rivojlanayotgan mamlakatlar 49 foizni tashkil etadi, dunyo bo'yicha bu ko'rsatkich 55 foizga teng (3-jadval). Urbanizatsiya jarayonining o'sish sur'atlari mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik hamda urbanizatsiyalashganlik doirasiga bog'liq holda o'zgaradi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisining ulushi 75-90 foizga, ya'ni yuqori darajaga yetganligi tufayli urbanizatsiyalashish sur'atlari ancha pasaygan, ayrim hollarda yirik shaharlardagi aholi soni kamaymoqda. Shunga qaramasdan urbanizatsiya jarayoni iqtisodiy rivojlangan davlatlarda taraqqiy etishda davom etib, yangi-yangi shakllarning shakllanishiga sabab bo'lmog'da.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiyalashish jarayoni shahar aholisining nisbatan past ulushga egaligi tufayli har tomonlama va hamma yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Lekin mazkur mamlakatlarda urbanizatsiya jarayonining sifat ko'rsatkichlariga mutanosib emas. Shahar aholisi ko'p hollarda qishloqlarda ortiqcha bo'lib qolgan aholi hisobiga o'smoqda. Qashshoq qishloq aholisining katta qismi yirik va katta shaharlarning hududida joylashib kulbasimon urbanizatsiyaning tarqalishiga sabab bo'lmog'da. Shunday urbanizatsiyaning shakllari Mexiko, Manila, Pnompen, Dakka, Kolkutta, Bombay va boshqa poytaxt shaharlar atrofida keng tarqalgan.

3-jadval Dunyo va yirik regionlarning urbanizatsiya darajasi (2016)

№	Hududlar	Urbanizatsiya (%)
1	Shimoliy Amerika (AQSh va Kanada)	81
2	Lotin Amerikasi	80
3	Yevropa	74
4	Okeaniya	70
5	Osiyo	48
6	Afrika	41
7	Rivojlangan mamlakatlar	78
8	Rivojlanayotgan mamlakatlar	49
9	Jahon bo'yicha	54

Manba: Sharipov Sh., Federko V., Safarova N., Rafiqov V. Amaliy geografiya: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinf va o'rta maxsus, kasb – hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. –T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. [77-b.]

Umuman urbanizatsiya jarayoni rivojlanayotgan mamlakatlar-da boshqarib bo'lmaydigan holda taraqqiy etmoqda hamda demografik iqtisodiy va ekologik muammolarning chuqurlashishiga sabab bo'lmogda. Atrof muhitning ifloslanishi umumiy hajmi 3/4 qismi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda atrof muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar hayotga tadbir etilmogda, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moddiy mablag'larning yetarli emasligi mazkur muammolarni to'la to'kis hal etishga imkon beriyapti. Shahar aholisining soni va ulushi tez o'sadi. O'sayotganligiga qaramasdan jahon aholisining yarmiga yaqin qoloq aholi manzilgohlarida yashashmogda. Ularning umumiy soni 15-20 mln kishini tashkil etadi.

Qishloq aholisi, asosan, guruhlashgan va alohida joylashgan qishloqlar bo'yicha taqsimlanadi. Bunda tarixiy va tabiiy shart-sharoitlardan tashqari iqtisodiy omillar ahamiyati katta bo'lganligini aytib o'tish lozimdir. Aholi taqsimlanishining guruhlashgan shakllari dehqonchilik ayniqsa haydalanadigan va sug'oriladigan dehqonchilik va rivojlangan region mamlakatlarga xosdir. Alohida joylashgan qishloqlar chorvachilik intensiv rivojlangan mamlakatlarda (AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Braziliya, Argentina) keng tarqalgan. Aholi joylashishining aromomi shakllari ham mavjud yaylov chorvachiligi rivojlangan hududlarning ko'pchiligida esa

doimiy aholi manzilgohlari umuman barpo qilinmagan.

Aholini geografik o'rganishda migratsiyaning roli katta. Migratsiya, ya'ni aholining ko'chishi tashqi va ichki migratsiyaga ajratiladi. Kelganlar va ketganlarning o'zaro nisbati migratsiya qoldig'i deb atalib, musbat (kelganlar soni ko'p) yoki manfiy (ketganlar ko'p) ko'rsatkichlarga ega.

Hozirgi davrda dunyo miqyosida ro'y berayotgan migratsiya jarayonlari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarda muhim ahamiyatga ega.

Migratsiya jarayoni aholi hududiy harakatining asosiy turi bo'lib, inson bilan tabiat o'rtasidagi aloqadorlik vujudga kelgandan buyon shakllanib, rivojlanib kelmogda. Aholi migratsiyasi buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab keng miqyosda amalga oshmogda. Mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bo'ladigan ta'siri nuqtai nazardan tashqi migratsiyalarning ahamiyati beqiyosdir. Tashqi migratsiya katta hajmga ega mamlakatlarda, uning aholi soni va tarkibiga bo'lgan ta'siri sezilarli oqibatlarga olib kelishi mumkin. AQSh, Kanada, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlar tarixda migratsiya saldosining ahamiyati tabiiy o'sishi, jumladan ustun bo'lgan ayrim davrlar kuzatishganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Hozirgi vaqtda ham mazkur mamlakatlarda migratsiya saldosii aholi sonining o'sishida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Isroil davlatida esa migratsiya saldosii aholi soni o'sishining deyarli 2/3 qismini ta'minlamogda. Yuqoridagi mamlakatlar aholining ko'chib kelishi bo'yicha yetakchi hisoblansa, qator boshqa mamlakatlar, chunonchi, Irlandiya aholisining ko'chib kelishi bo'yicha dunyoda mashhur bo'lib qolgan. Tashqi migratsiyalar o'zlarining xususiyatlari, sabablari, hududiy qamrovi davom etishi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Migratsiya xususiyatlari to'g'risida so'z yuritganda, avvalam bor, xohishiga ko'ra va majburiy migratsiyalar nazarda tutiladi. Tashqi migratsiya, asosan, iqtisodiy sabablar bilan bog'langan. Bunda yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida hamda ishchi kuchini shartnomalar bo'yicha boshqa mamlakatlarga yuborish bilan bog'liq migratsiyalar katta rol o'ynaganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Hududiy qamroviga qarab materiklarga va materik ichidagi migratsiyalarni ajratish qabul qilingan.

Hozirgi vaqtda ikkinchi turdagi migratsiyalar asosiy ahamiyat

kasb etadi. Davom etishi bo'yicha doimiy vaqtinchalik va mavsumiy migratsiya turlari mavjud. Shartnoma asosida amalga oshirilayotgan migratsiyalar vaqtinchalik migratsiyalar deb ataladi. Doimiy migratsiyalar uy joyi va ish joyining tamomila o'zgarishi bilan bog'liq aholi ko'chishlari bilan bog'liq bo'lib, u migratsiyalar ichida asosiy o'rin egallaydi. Insoniyat xo'jalik va ijtimoiy-madaniy faoliyatida ro'y berayotgan internatsionallashuv va demokratsiyalashuv jarayonlari, shuningdek, mamlakatlararo, millatlararo ayrim ziddiyatlar, to'qnashuvlar, favqulodda vaziyatlar va tabiiy ofatlar oqibatida aholi hamda mehnat resurslarining mamlakat ichida mamlakatlararo keng miqyosda bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishi ro'y beradi. Bular bir tomondan, jahon sivilizatsiyaslash va xalqaro mehnat bozorlari, turar joy va ish joy tashlash uchun yaratib bergan huquq va imkoniyatlaridan foydalanuvchi ko'pchilik migratsiyalardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan, o'z xohishi bilan emas, balki sharoit taqozosi bilan tug'ilib o'sgan joyini tashlab ketishga majbur bo'lgan qochoqlar hamda zo'raki migrantlardan iboratdir. Ayrim tarixiy yerlarda migrantlar oqimining ko'lamida hamda aholining murakkabligini juda katta muammolarni yuzaga keltiradi. Bu muammolarni yechish esa keng miqyosda xalqaro hamkorlikni taqozo etadi.

Xalqaro mehnat taqsimoti mamlakatlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti rivojlanishining oliy bosqichi bo'lib, u biror bir mamlakatda muayyan mahsulotni ishlab chiqarishda barqaror imkoniyatlari mavjud bo'lishini turlicha miqdor va malakaga ega bo'lgan mehnat resurslari bo'lishini taqozo etadi. Xalqaro mehnat taqsimoti inson faoliyatining turlarga bo'linishi deb keng ma'noda tushunish bu sohada keyinroq yuz beradigan kooperatsiyalash xalqaro mehnat taqsimotidan kelib chiqqan hamda mamlakatlar o'rtasida o'zlarini eng yuqori samara bilan ishlab chiqargan mahsulotlarini mutassili ayirib olishni inkor etmaydi. Ana shunday kooperatsiya ikki ko'rinishda mehnat taqsimotiga ko'ra ishlab chiqarilgan mahsulotlari xalqaro miqyosda ayirib olish (xalqaro savdo) yoki mehnat kuchlarining davlatlararo ko'chib o'tishi ya'ni xalqaro mehnat migratsiyalash shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Aholi va mehnat resurslarining mamlakatlararo migratsiyalash ishchi kuchini qabul qiluvchi va uni chetga chiqaruvchi mamlakatlar

larning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotda darajalarida hamda aholining tabiiy o'sish sur'atlarida anchagina tavofutlar mavjud bo'lgan chog'da ro'y beradi. AQSh, Kanada, Avstraliya kabi yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar, G'arbiy Yevropa mamlakatlarning ko'pchiligi shuningdek, neftdan katta daromad olib, iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan mamlakatlar (Saudiya Arabistoni, Bahrayn, Quvayt, BAA va boshq.) immigratsiyalash geografik markazlari hisoblanadi.

U bir davlatning mintaqalari o'rtasida ro'y beradigan ishchi kuch migratsiyalashida va bir necha mamlakatlarni qamrab oladigan tashqi migratsiyadan iborat. Xalqaro iqtisodiyot fani tashqi migratsiya va uning sabablari bilan shug'ullanadi. Xalqaro migratsiya muammolarini o'rganishda duch keladigan asosiy tushunchalar quyidagilardan iborat:

> *ishchi kuchi migratsiyasi* – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga, bir yildan ko'proq muddat bilan ko'chib o'tishi hisoblanadi;

> *immigratsiya* – mehnatga layoqatli aholining biron bir mamlakatga chetdan kirib kelishi;

> *emmigratsiya* – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga chiqib ketishi;

> *migratsiya saldos* – mamlakatda bo'ladigan immigratsiya va emmigratsiya o'rtasidagi farq;

> *aqliy talofat* – yuqori malakali kadrlarning xalqaro migratsiyasi, xususan, aqlii qatlarning rivojlangan hududga ko'chib ketishi oqibatida ko'chib ketilgan hudud uchun vujudga kelgan vaziyat;

> *reemigratsiya* – emmigrantlarning turg'un turish uchun o'z vatniga qaytib kelishi;

> *tashqi migratsiya* – bir davlatdan boshqa davlatga migratsion harakat qilish;

> *ichki migratsiya* – ma'lum davlat doirasida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurish va h.k.

Tashqi migratsiyaning asosiy sabablari iqtisodiy qiyinchilik, siyosiy beqarorlik, milliy-diniy nizo va urushlardir. Ichki migratsiyaning sabablari ham shunga o'xshab ketadi va quyidagilardan iborat: iqtisodiy qiyinchilik, mavsumiy ish, milliy nizolar, urushlar va boshqalar.

Aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga va bir davlatning ichida bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib yurishini boshqarish

migratsiya oqimi deb ataladi. Migratsiya oqimi mamlakat yoki rayonlar aholisining soniga sezilarli ta'sir etishi mumkin. Insoniyat tarixi davomida juda ko'p ommaviy tashqi va ichki migratsiyalar sodir bo'lgan. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin asosiy migratsiya oqimi Amerika, Avstraliya va boshqa yangi kashf qilingan yerlar tomon bo'lgan.

Xalqaro ishchi kuchi migratsiyasi bundan bir necha yuz yil ilgari paydo bo'lgan va shundan buyon bu borada jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Xalqaro migratsiya muammolari XX asr 60-yillarining oxirida iqtisodiy rivojlanish bilan bog'liq faol o'rganishni boshladi. Natijada asosan shunday xulosaga keldiki, ishchi kuchining xalqaro harakati ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida iqtisodiy rivojlanishi sur'atlariga ta'sir qiladi, bu harakatning sababi esa turli mamlakatlarda, mehnatga haq to'lash darajasi turlicha ekanligidan iborat.

Neoklassik tarafdorlari ishchi kuchini, ayniqsa, yuqori malakali xodimlarni eksport qiluvchi mamlakatda migratsiya mumkinligini e'tirof etishadi. Shu munosabat bilan «aqliy talofat»ga soliq solish va undan keladigan daromadni BMT ixtiyoriga o'tkazib, ulardan rivojlanish maqsadlarida foydalanish g'oyasi keng muhokama etildi. Keyingi yillarda jamlashishga mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muhim omili sifatida qarashlik ustun kela boshladi. Jamlangan inson potentsiali iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili jamligidan kelib chiqqisa, xalqaro mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy rivojlanish borasidagi sur'atlar necha xil ekanligining sabablaridan biri deb hisoblasak kerak bo'ladi.

Xalqaro migrantlar asosan 5 toifaga bo'linadi.

1. *Erkin migrantlar* – mamlakatga oshkora va qonuniy kiradigan aholi bo'lib, ular turist, o'qish uchun kelgan talaba va malaka oshirishga borgan ishchilar, yashash uchun kelgan odamlar va boshqalar bo'lishi mumkin.

2. *Shartnoma bo'yicha ishlaydigan xizmatchi migrantlar*. Ko'pincha mamlakatlar chet el ishchi kuchiga muhtojlik sezadi. Bu hollarda ishchi kuchi serob bo'lgan mamlakatlar: masalan, Osiyoning ba'zi mintaqalari, ya'ni Sharqdagi qator mamlakatlar bilan shunday shartnomalar haqida kelishib olishadi.

3. *Yashirincha kelgan* immigratlar noqonuniy tarzda ish yoki

yashash joyi izlab keladi (13-rasm). Deyarli barcha sanoat rivojlangan mamlakatlarda yashirin immigratlar mavjud. Ularning bir qismi chegara orqali o'tsa, boshqalari viza muddati tugagandan keyin begona mamlakattan chiqib ketmaydi. Bundaylar, odatda, eng kam ish haqi to'lanadigan ish joylariga yollanadilar.

4. *Boshpana so'ragan shaxslar*. Bunday toifadagi migrantlar soni 80-yillargacha juda oz bo'lib, keyinchalik ancha ko'paydi. 90-yillar oxiriga kelib, 1 mln kishini tashkil etdi. Ular siyosiy sabablarga ko'ra, iqtisodiy ahvol tufayli boshpana so'raydi.

5. Qochoqlar – ma'lum bir joydan noqonuniy va ixtiyorsiz ravishda chiqib ketishga majbur bo'lgan aholi bo'lib, ularning o'z joylaridan chiqib ketishiga iqtisodiy (oziq-ovqat va h.k.), ijtimoiy (aholi o'rtasidagi diniy, irqiy, etnik kamситilishlar va h.k.), siyosiy (urushlar va qurolli to'qnashuvlar) kabi omillar sabab bo'lishi mumkin. BMT ma'lumotiga ko'ra, dunyoda 50 mln kishidan ko'proqi tushkil etmoqda. Qochoqlarning ko'pchiligi bugungi kunda maxsus lagerlarda istiqomat qiladi. Bu lagerlar BMT yoki xususiy agentliklar homiyligidadir. Ma'lumotlarga qaraganda, ularning ko'pchiligi rivojlangan g'arb mamlakatlardan boshpana topgan.

Umumiy qilib aytganda, migratsiya va boshqa aholi bilan bog'liq jarayonlarni tartibga solib borish lozim. Aks holda, ularning oqibati-da katta-katta sotsial muammolar kelib chiqishi mumkin.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Aholi geografiasining tadqiqot predmeti nima?
2. Aholi geografiasining boshqa geografik fanlar bilan aloqasini tushuntiring.
3. Aholi geografiasini rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlarni sanab bering.
4. Yer shari aholisi soni va uning o'sishini tushuntiring.
5. Yer shari aholisining vertikal mintaqalar bo'ylab joylashuvini izohlang.
6. Xalqaro migrantlar, asosan, qanday toifalarga bo'linadi?
7. Migratsiya nima?

3-MAVZU. ETNOGEOGRAFIYA VA MADANIYAT

Reja

1. Etnik birliklar va ularning tavsifi.
2. Mintaqalarning etnik tarkibi va xususiyatlari.
3. Yer shari aholisining irqiy tarkibi.
4. Til oilalari va ularning hududiy xususiyatlari.

Maqсад: talabalarda etnogeografiya va madaniyatning mintaqaviy xususiyatlari haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch soʻz va iboralar: xalq, urugʻ, etnik birliklar, etnik tarkib.

Jahon boʻyicha 4 mingdan ortiq xalq boʻlib, ularning kelib chiqishi va turlari bilan etnografiya shugʻullansa, xalqlarning hududiy tarqalishi, shakllanishiga taʼsir etgan geografik omillarni etnogeografiya oʻrganadi.

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Etnik birliklarning ibtidoiy jamoa tuzumidan to hozirgi davrlargacha uchraydigan tushunchalari (kategoriyalari) asosan, urugʻ, qabila, elat, millatlardan iboratdir. Kishilarning eng qadimiy etnik birligi – urugʻ (qavm) kategoriyasidir. Bu kategoriya, asosan, ibtidoiy jamoa tuzumida vujudga kelib, ana shu formatitsiyaning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy yacheykasi boʻlgan va u insonlarning qon-qardoshligiga asoslangan. Urugʻchilik kishilarni xoʻjalik va ijtimoiy jihatdan bir-biri bilan bogʻlagan. Urugʻchilikning asosiy belgilari:

- ❖ Urugʻ aʼzolarining bir-biri bilan qon-qardoshligi;
- ❖ Urugʻ aʼzolari xoʻjalik faoliyatining birligi (barcha urugʻ aʼzolarining jamoa boʻlib birligida mehnat qilishi);
- ❖ Ijtimoiy hayotning, turmushning va endi vujudga kelayotgan madaniyatning birligi.

Hozirgi davrda urugʻchilik faqat Osiyo, Afrika va Amerikaning ayrim togʻli rayonlarida va oʻrmonlarida yashaydigan hamda hozirgi zamon sivilizatsiyasidan ajralib, ancha orqada qolgan ayrim mayda xalqlardagina uchraydi. Ammo urugʻchilikning ayrim qoldiqlari baʼzan boshqa xalqlarda (masalan, Kavkazdagi baʼzi xalqlarda, Hindistonda) ham uchrab turadi. Isonlar etnik birligining ikkinchi yugoriroq bosqichi – qabiladir. Urugʻlarning qabilalarga birlashuvi

ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzumiga xos umumiyligidir.

Dastlabki qabilalarni bir necha urugʻ (odada, juft sondagi urugʻlarni) birlashtirar. ular oʻzaro dual ekzogamiya (urugʻlarning birligiga qiz berib, qiz olishi) asosida bogʻlangan boʻlar edilar. Qabilalar sekin-asta oʻzining toʻla tuzilishiga ega boʻlib bordilar. Rivojlangan qabilalarning odada, oʻz tili yoki shevasi va alohida hududi boʻlgan, maxsus kengash tomonidan boshqarilgan. Kengash qabila tarkibiga kiruvchi barcha urugʻlarning boshqlaridan iborat boʻlgan. Urugʻ boshqlarining eng keksasi qabila boshligʻi qilib tayinlangan. Eng muhim masalarni, masalan, urush yoki tinchlik masalalari va hokazoni hal qilish uchun umumqabila yigʻilishlari oʻtkazilgan. Ayrim xalqlarda hozirda ham ijtimoiy hayotning qabila doirasida tashkil etish haligacha saqlangan. Masalan, Amazoniya, Papua-Yangi Gvineya, Markaziy Afrika va Kanadaning shimolidagi chekka hududlarda oʻta soddahayot tarzi sifatida qabilalar mavjud.

Urugʻ va qabila kategoriyalaridan keyin elat kategoriyasi vujudga kelgan. Elat – urugʻ va qabila birliklariga nisbatan yugoriroq bosqichdir. Elat birligi, asosan, feodalizm jamiyati davrida, baʼzan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan. Urugʻchilik va qabilachilik kishilarning ibtidoiy jamoaga, yaʼni sinfsiz jamiyatga xos umumiyligi boʻlsa, elat sinfiy jamiyatga xos umumiylikdir. Bu davrda ijtimoiy mehnat taqsimoti (dehqonchilikning chorvachilikdan ajralishi va ulardan hunarmandchilikning alohida boʻlib chiqishi) va u bilan bogʻliq geografik (hududiy) mehnat taqsimoti vujudga kela boshlaydi. Natijada mahsulot ayriboshlash munosabatlarning oʻziga xos yangi shakllari shakllana boshlanadi. Urugʻchilik, qabilachilik munosabatlari yangi davrga mos kelmay qoldi. Qon-qarindoshlik aloqalari emas, balki xoʻjalik faoliyatining xususiyati savdo yoki boshqa iqtisodiy munosabatlar orqali bir-biri bilan chambarchas bogʻlangan muayyan hududiy aloqalar umumiylikning mazkur yangi shaklining negizini tashkil eta boshlaydi. Kishilar birligining ana shunday yangi shakli elatdir.

Elat kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning oʻz nomlari, tili umumiy madaniyat va psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar hududiy umumiylikka ega boʻlib, maʼlum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi tarqalgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida

feodalizm davriga xos jarayon davlatlarning tashkil topishi ham ma'lum rol o'ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba'zi hollarda davlatlarning chegaralariga to'g'ri kelavermas edi. Kapitalizmining taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida baza bo'lib xizmat qildi. Ammo, bu holda ham chegara to'g'ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba'za bo'lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin. Masalan, Rossiyaning Sibir hududlari, Markaziy Amerikada elatlar mavjud.

Millat – etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, hududi, umumiy sotsialiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak. Millat ma'lum hududda yashovchi odamlarning ijtimoiy-etnik birligi bo'lib, feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida tashkil topa boshlaydi va kishilar umumiyligining o'ziga xos shaklidir. Millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda hududiy birlik, iqtisodiy va madaniy aloqalar mustakam o'rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo'ladi. Millat kishilarning shunday barqaror jamligiki, bu umumiylik tili, hududi, iqtisodiy hayot umumiyligi hamda ijtimoiy psixologiya ba'zi bir xususiyatlarining kompleksligi bilan bog'langan bo'lib, bu psixologiya ushbu xalq madaniyatining o'ziga xos belgilarida mustahkamlanganidir va ular bu xalqning madaniyatini boshqa xalqlar madaniyatidan ajratib turadi. Masalan, yapon millati o'zining vatandarlik, mehnatsevarlik, ma'suliyatlik xususiyatlari, milliy mentalitetiga sodiqligi bilan alohida ajratib turadi. Xalq tushunchasi keng ma'noda bo'lib, barcha etnik umumiyliklarining ma'lum hudud (respublika, davlat yoki butun dunyo) aholisiga nisbatan ham ishlatiladigan tushuncha hisoblanadi.

Ayrim mamlakat yoki butun jahon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro'yxatini tuzish dastlabki bosqichdanq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni, ya'ni alohida xalqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning boshqa bir ko'rinishini, masalan, davlat siyosiy ko'rinishini tashkil etadi. Ko'p hollarda etnografik guruhlar o'ziga xos madaniy va maishiy elementlar favqulot qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o'z-o'zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi.

Qisman, ancha yaxshi o'rganilgan xalqlarda (bolgarlar, polyaklar va boshqalarda) ayrim guruhlar yaqin o'rtamishda ham rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra, alohida xalq sifatida ajralib kelinar edi.

Jahon mamlakatlarida konsolidatsiya (milliy jipslashish) va assimilyatsiya (qorishish) jarayonining keng ko'lamga avj olish tufayli o'ziga xos o'tkinchi til va madaniy shakli, milliy jihatdan o'z-o'zini anglash kabi yetarli, muhim belgisi aholi guruhlari mavjuddir. Bimobarin, bunday guruhlardan biriga misol qilib, Boshqirdistonda yashovchi tatarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar xalqini bir bo'lagi hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro'yxatga olindi. Biroq bunday ro'yxatlarning ko'pchiligi aholining milliy tarkibini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki tili) haqidagi masalaning yo'qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir xilligiga bog'liqdir. Bunda maskur masala muhim rol o'ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarkibini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan yetarli o'rganilmaganligidir. Hatto hozirgi aholi ro'yxatlari o'z oldiga vazifa qilib qo'ymagan. Bunga birqancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro'yxatlar o'tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir xil bo'ladi.

Dunyo bo'yicha qismlarida milliy jipslashish va qorishish jarayonlari keng ko'lamda yoyilganligini e'tiborga olsak, sayyoramiz aholisini milliy tarkibini aniqlashning mushkulligi yanada aniq ko'rinadi.

Dunyo bo'yicha etnoslarning hududiy tarkibi va tarqalishini o'rganish hamda tahlil qilib borish orqali ijtimoiy-madaniy hayotdagi xususiyatlar namoyon bo'ladi.

1. Osiyo qit'asida aholining etnik tarkibi juda murakkab. Xususan, unda xalq (1 mlrd 310 mln kishi), hind (280 mln), bengal (235 mln), yapon (130 mln), panjob (120 mln), bixar (115 mln) va yavali (105 mln) kabi juda ko'p sonli millatlar mavjud. Qit'aning janub-sharqidagi aholi (malay, indonez, vet, tay, lao) Xitoy va Hindiston aholisining aralashuvidan shakllangan bo'lsa, g'arbiy qismidagi aholi, asosan, arab va forslardan tashkil topgan. Markaziy, shimoli-sharqiy hududlarida esa turkiy xalqlar keng tarqalgan. Rossiyaning sharqidagi aholi turli elatlardan iborat bo'lsa, g'arbida madaniy

jihatdan yuqori o'rinda turuvchi millatlar istiqomat qiladi.

2. Yevropa qit'asining aholisi genezisiga ko'ra, 3 ta katta guruhga bo'linadi: roman, german va slavyan. Roman guruhidagi millatlar (fransuz, ispan, italyan, rumin, portugal, irland) mintaqaning janubi, qisman markazi va sharqida yashaydi. German guruhi esa kelib chiqishi jihatidan german qabilalari, angl-sakslarga borib taqaladi hamda Markaziy va Shimoliy Yevropada tarqalgan. Slavyan xalqlari, asosan, Sharqiy va Janubiy Yevropada tarkib topgan. Har bir guruh ichidagi millatlarning tili va turmush-tarzi bir-biriga juda yaqin hisoblanadi.

3. Afrika aholisining milliy tarkibi o'ziga xos bo'lib, uzoq davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishini ancha o'rqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga xalqit berdi. Qit'ada tuareg, tubu, azande, bantu, gottentot kabi ijtimoiy hayotdan ancha o'rqada qolgan elatlar keng tarqalgan. Shuningdek, Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gapirganda, bu yerda yashovchi kelgindi (asosan, Yevropadan) xalqlarni ham e'tiborga olish zarur. Asosan, inglizlar, afrikanerlar (burlar), fransuzlar, portugallar Afrika aholisining 5 foizini tashkil qiladi. Yevropaliklar mintaqaning eng qulay joylariga kelib o'rgashgan. Shu bois, fransuz va italyanlar O'rta dengizbo'yi hududlarida ko'p bo'lsa, Janubiy Afrikaning dengiz sohillarida ingliz va golland millatiga mansub aholi anchagina hisoblanadi. Hozirda qit'ada ham maaniy hayot nisbatan jonlanib bormoqda. Bunga yevropaliklar bilan mahalliy aholining assimilyatsiyasi katta ta'sir ko'rsatmoqda.

4. Amerika aholisining milliy tarkibi bo'yicha hozirda ko'pchilikni (95%) Yevropadan kelganlarning avlodlari va ularning boshqa xalqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan xalqlar qamrab olgan. Biroq uzoq o'tmishda bu hududlarning tub joy aholisini indeyslar tashkil etgan. Yevropaliklar kelgunga qadar maya, astek, ink, kechua va boshqa indeys qabilalari ko'plab yashagan va keyinchalik, ularning katta qismi qirib tashlangan. Hozirda Amerika aholisini ko'pchilik qismini ingliz va ispan tilida, ozroq qismi, portugal va boshqa tillarda so'zlashadi. Bu yerda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab, gayysi mamlakatning fuqarosi ekanligiga qarab ataladi. Masalan, AQSh millati – amerikaliklar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o'z millatlarini davlatlarining nomi

bilan masalan, braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar deb atashadi. Biroq turti xalqlarning aralashishi bir-biridan ancha farq qiladi. Masalan, paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar, asosan, metislardan iborat. Dominikaliklarning ko'pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek, asosan, negrlardan iborat bo'lgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini indeyslar tashkil qiladi.

5. Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibiga ko'ra, mutaxassislar ikkita oblastga bo'lishadi:

1) Avstraliya va Yangi Zelandiya davlatlari. Bu mamlakatlarda aholisining milliy tarkibi bir xil bo'lib, avstraliyalik - inglizlardan va zelandiyalik inglizlardan iborat. Avstraliya (aborigen) va Yangi Zelandiyaning tub xalqlari (maorilar) juda kam qolgan.

2) Polineziya, Melaneziya va Mikroneziya orollaridagi aholi etnik jihatdan qabila-qabila bo'lib yashaydi. Ularda konsolidasiya (etnik jinslashish) jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orollaridagina boshlangan. Hozirgi paytda elatlar sifatida jipslasha boshlagan xalqlarga samoaliklar, fidjiliklar, gavayiliklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda, butunlay boshqa tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy nom bilan Yangi Gvineya papuaslari deb ataladi. Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdagiini ko'rishimiz mumkin.

Aholining etnik jihatdan kelib chiqishini o'rganish orqali uning sosial hayotiga ham baho berish mumkin. Masalan, Amerika qit'asining tub joy aholisi Osiyodan Bering bo'g'izi orqali o'tgan, degan nazariya tarafdorlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning tuzilishi mongloidlarga juda yaqin. Yapon, koreys va xanlarning genezisining umumiyiligi bois turmush tarzi va madaniyatida ham ko'plab uyg'unliklar saqlanib qolgan va h.k.

Lingvistik tarkib. Madaniyatning o'ziga xos geografik ko'rinishi - bu tildir. Til insoniyat madaniyatidagi mavjud aloqa vositasidir. U bir guruh a'zolarini bir-birlari bilan o'zaro cheksiz xabarlashish imkonini beradi. Biroq, u bir til guruhi a'zolarini boshqa til guruhi a'zolari bilan xabarlasha olmasliklariga ham sabab bo'ladi. Bugungi

kunda yer yuzida deyarli 7 mingga yaqin tilda gaplashiladi, lekin ularning 400 ga yaqinidan faol foydalaniladi, xolos. Ma'lumotlarga qaraganda, insoniyat paydo bo'lgandan to hozirgi paytgacha so'zlashilgan 4 mingga yaqin til o'z davrida yo'qolib ketgan. Bunga esa hukmron jamiyada ustun bo'lgan sotsial guruhning ta'siri sabab bo'ladi. Xususan, Kavkaz hududlarida aholining katta qismi rus tilini umumiste'mol tili sifatida qabul qilganligi bois, mahalliy tillarning ahamiyati pasayib bormoqda. Jumladan, mashhur dog'isonlik shoir Rasul Hamzatov ham avar tilining yo'qolish arafasida turganligini afsus bilan ta'kidlab o'tgan edi.

Tillarning xususiyatlari bir guruhga mansub etnoslarda bir-biriga yaqin bo'ladi. Chunki ma'lum etnoslar hududiy jihatdan boshqa mintaqalarga borib o'tmashgan, lekin so'zlaridagi asos birligicha qolib, dialekt o'zgarishga uchragan. Masalan, turkiy xalqlar tilining negizi umumiy bo'lganligi uchun o'zbek turkmanni, qit'iz qozoqni, yoqut dunganni osongina tushunadi. Bunday holatni ingliz, nemis, fransuz, rus tillarida ham ko'rish mumkin bo'lib, ularning barchasi qadimgi lotin tili negizida vujudga kelgan. M., ona so'zini olaylik. Bu so'z ingliz tilida mother (mum), nemis tilida mutter, fransuz tilida mère, rus tilida mat deyiladi. Ma'lum ma'noda uning kelib chiqishini ko'pchilik olimlar Mommo Havoga borib taqashadi. Turkiy xalqlarning ko'pchiligida ham onani – momo deyiladi va h.k.

Jahon bo'yicha lingvistik guruhlashda ko'plab til oilalari ajratiladi. Tillarni ma'lum bir til oilasiga birlashtirishda uning genezisi asosiy o'rin tutadi. Til oilasida umumiyligi bo'lgan bir necha tillar bo'lib, har biri alohida til guruhini tashkil etadi. Til guruhlari ham, o'z navbatida, tillarga bo'yini ketadi.

Jahon aholisining eng ko'p, ya'ni 45 foiz aholisi Hindyeuropa til oilasida so'zlashadi. Shuningdek, sin-tibet, afrosiyob hamda niger-kordofan oilasi vakillarining ham soni ko'pchilikni tashkil etadi.

Tillarning shakllanishi, dastavval, kishilarning yashaydigan hududlaridagi tabiatning xilma-xilligi asosida tarkib topib borgan. Masalan, faqatgina muzli yerlarda yashaydigan eskimos yoki be-poyon sahroda targalgan tuareglarning til boyligi juda kambag'al. Aksincha, tabiiat turfa xil bo'lgan hind, ingliz va xitoylarning tillarida milliondan ortiq so'z mavjud. Shuningdek, ular qulay hududlarda yashashlari bois qadindan boshqa mintaqalar bilan aloqalar negizida

ham tildagi so'zlarning miqdori orta borgan. Zero, barcha tillar (arab tilidan tashqari) o'z til boyligini boshqa tillardan o'zlashma so'zlar hisobiga ham boyitib boradi. Bu jarayon ijtimoiy-madaniy aloqalarida umumiylik vujudga kelgan, iqtisodiy aloqlari yaxshi yo'lga qo'yilgan hududlar bo'yicha amalga oshadi. Masalan, arab istilosidan so'ng, aynigsa, Markaziy Osiyo xalqlari hayotidan arabcha so'zlar joy egallay boshladi. Natijada vatan, muallim, kitob, shoir, qalb kabi ko'plab so'zlarning turkycha muqobili o'rninga arabchasi qo'llanilib, iste'molga singib kelgan. Ayrim davlatlar esa keyinchalik kirib kelgan tillarni hozirda asosiy til sifatida qabul qilgan. M., Gaiti fransuz tilini o'z ona tili sifatida iste'molda foydalanadi. Lekin baribir uning aholisini hech kim fransuzlar deb atamaydi.

Afrika, Okeaniya va Amerikaning ayrim kam rivojlangan hududlarida, hatto, har bir qabilaning ham o'z tili bor. Bu orqali esa ular turmush-tarzinining yopiqligi, hali ham ibtidoiy ko'rinishda ekanligini ifodalaydi.

Hozirda oltita xalqaro til - ingliz, xitoy, ispan, fransuz, arab, rus tillaridan eng ko'p foydalaniladi hamda BMT rasmiy hujjatlari shu tillarda olib boriladi. Shuningdek, 200 ga yaqin tillar davlat tili, 4800 ga yaqini mahalliy, qolganlari urug'-qabila tillari hisoblanadi. Tillarning asosiy xususiyatlaridan biri – uning yozma ko'rinishga ega bo'lishidir. Chunki vaqt o'tishi natijasida mazkur tildagi hodisalar bayon qilib qo'yilmasa, og'zaki shevalar o'zgara borgan sayin asos til ham yo'q bo'lib ketishi mumkin. Papua-Yangi Gvineya, Janubiy Sudan yoki kechnalar yashaydigan Amazoniyada og'zaki nutqadan foydalanilgan-da, ularning grafik ko'rinishi deyarli yo'q. Ko'plari haligacha belgilardan foydalanadi.

Yozuvlar qadimda insonlarning faoliyatlari natijasida tarkib topgan. Ilk yozuvlar ierogliflar tartiqasida narsalarning rasmi orqali ifodalangan. Sekin-asta o'sha belgi ma'lum narsani bildirib borganidan so'ng, tasvirlangan narsaning aynan o'zini yozmay, osonlashtirish uchun ayrim belgilarni tashlab ketishgan. Masalan, Xitoy, Yaponiya, Misr ierogliflari piktografik (rasmi) holatda vujudga kelib, keyinchalik mazkur shakllar sodalashib yozuv holatiga o'tgan. Shuningdek, ko'pchilik yozuvlar tovushning talaffuz qilinishi va bo'lg'in uzunligiga qarab shakllangan. Masalan, arab grafikasida til qonun-qoidalari asosida cho'zib talaffuz qilinadigan jumalarda

shunga muvofiq tarzda talaffuz yozuvda aks etgan va h.k. Demak, yozuvlarning ham kelib chiqishi kishilarning fikrlashi, tabiatdagi hodisalarga munosabati natijasida shakllanib, shu tilning taraqqiy etishiga xizmat qiladi.

Til madaniyatining muhim, ammo ilmiy qoliplarga mos kelmaydigan bir elementidir. U aholining ba'zi bir qismini bog'laydi, ammo boshqa qismlarini ajratadi. U joylardagi o'zgarishlar va rivojlanishlar tezligini, o'zgarishlar madaniy ko'rinishlarini ko'rsatadi.

Aholining irqiy tarkibi. Odamlar qadim-qadimdan qon-qarindosh bo'lib yashab kelgan. Ana shunday birliklarning eng muhimlaridan biri irqiy xususiyatlardir.

Irq - avlodlardan avlodga o'tuvchi o'xshashlik (teri, gavda) belgilariga ega bo'lgan, tarixan shakllangan kishilar guruhi hisoblanadi. Irqlarning paydo bo'lishi va odamlar o'rtasidagi irqiy belgi hamda xususiyatlarning kelib chiqishi o'ziga xos jarayon hisoblanadi. Antropologlarning fikricha, irqlarning shakllanishi quyidagi nazariyalarga monand holda shakllangan:

polisentrik nazariya – dunyoning turli qismlaridagi insonlarning tashqi tuzilishi hudud iqlimiga mos holda shakllanishi, ya'ni barcha irqlar bir-biridan alohida-alohida paydo bo'lgan;

monosentrik nazariya – odamlarning kelib chiqishi bir hudud bo'lib, keyinchalik dunyoning turli qismlariga tarqalgani hamda joylashgan joyiga mos holda, irqiy belgilari shakllangan, ya'ni avval barcha insonlarning irqiy xususiyatlari bir xil bo'lgan va keyinchalik har xillik kasb eta boshlagan.

Irqlar xalqlarning, asosan, tashqi ko'rinishiga va undagi farqlarga qarab ajratiladi. Yer sharida uchta katta irq: yevropoid, mongoid, negroid (hozirgi davrda avstroloid tipiga ham alohida irq sifatida yondashilmoqda) hamda ko'plab aralash irqiy formalar ajratilgan. Lekin yer shari aholisining hammasi, aynan, shu irqlar bo'yicha taqsimlanmagan. Tarixiy davrlar mobaynida katta irqiy vakillarning assimilyatsiyasi natijasida oraliq irqlar shakllangan. Shu jihatdan, bu oraliq irqlarning vujudga kelishi qadimiy (negroid+mongoloid, yevropoid+negroid, yevropoid+mongoloid) va yangi (yevropoid+indeys, yevropoid+negroid) o'tish irqlariga mansub hisoblanadi.

Yevropoid irqi. Bu irq vakillari, asosan, Yevropa, Janubiy va

Janubi-g'arbiy Osiyo, Shimoliy Afrika, Avstraliya va Amerikaning yevropaliklar ko'plab yashaydigan hududlarida tarqalgan. Yevropoid irqi ichki xususiyatlari va tarqalgan hududidagi tabiiy sharoitning ta'siri natijasida 3 ta guruhga ajratiladi:

❖ Shimoliy yevropoid vakillarining bo'yi novcha, qirraburun, kamtukli, sochi sarig' va to'lg'insimon, ko'k ko'zli bo'ladi. Chunki mavjud tabiiy sharoitning xususiyatlari insonlarning morfologiyasida asosiy omil vazifasini bajargan. Bu tarmoqqa Skandinaviya va Bol-tiqbo'yi mamlakatlari hamda Islandiya kiradi.

❖ O'rta yevropoid irqi vakillarining yuzlari og-sariq, sochlari silliq va burunlari nisbatan kattaroq, o'rta bo'yi bo'ladi. Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya va Markaziy Yevropa davlatlari, Rossiya va Sharqiy Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabilarning asosiy aholisi shu irqqa mansub.

❖ Janubiy yevropoid vakillarining gavda tuzilishi va tashqi ko'rinishi o'zi tarqalgan hududning iqlimiga mos holda, tanasi nisbatan bug'doyrang, bo'yi baland, sochlari qora va jigarrang, boshi dumaloq va ko'zi jigarrang, qora. Bu tipdagi aholi, asosan, Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Janubi-g'arbiy Osiyo, Old Osiyo, Janubiy Osiyo, Lotin Amerikasi mamlakatlarida yashaydi.

Mongoloid irqi. Dunyo aholisining deyarli 1/5 qismini o'z ichiga oladi. Bu irq, asosan, Osiyoda vujudga kelgan bo'lib, odamlarning tanasi bug'doyrang, sochlari silliq, bo'ylari past va yanoqlari turtib chiqqan bo'ladi. Mongoloid irqi ham ikki guruhga bo'linadi, ya'ni Osiyo va Amerika mongoloidlari.

❖ Osiyo mongoloidlari, asosan, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo, Uzoq Sharq va Sibirda tarqalgan. Bu irq vakillarining bo'ylari nisbatan past, ko'zlari qisq, yanoqlar turtib chiqqan, o'rta burunli, sochlari silliq va siyrak, tanasi kamtuk hisoblanadi.

❖ Amerika mongoloidlari xalqlarning tarqalish jarayonida Bering bo'g'ozi orqali Osiyodan o'tib borib joylashgan bo'lib, Kanadaning shimoli va Alyaska, Markaziy Amerika va Amazoniya hududlarida tarqalgan. Tabiiy sharoitga moslashgan holda, Kanada mongoloidlarining tanasi nisbatan oqish bug'doyrang, ko'zlari qisq va bo'yi past bo'lsa, janubda yashaydigan mongoloidlar tanasining rangi o'zgarib, qizil tanli indeyslar sifatida shakllangan. Ularning bo'ylari baland, burunlari yapaloq, ko'zlari va jigarrang, sochlari esa to'lg'insimon.

Negroid irqi. Bu irq vakillarining teri rangi qora, sochlari qora va jingalak, burni keng, lablari qalin. Bu iqlimning issiq va serquyoshligi bilan harakterlanadi. Quyosh nuridan himoyalash uchun tanadan melanin moddasining ko'plab ishlab chiqarilishi natijasida ularning tanasi qora bo'ladi. Shuningdek, issiq havoda kislorodning kamligi bois nafas olish jarayonida burun teshiklari kattalashgan va yapaloq bo'lib tarkib topgan.

Negroid irqi ham ikki tarmogga ajratiladi, ya'ni Afrika va Okeaniya tarmoqlari.

❖ Afrika negrlari - Sahroi Kabirdan janubda yashaydi. Bu irq vakillarini, ko'pincha, ekvatorial irq vakillari deb ham ataladi. Ularning tanasi qora va yo'g'on, lablari katta va go'shtdor, sochlari dag'al va jingalak bo'ladi.

❖ Okeaniya tarmog'ini alohida Avustroloid irqi sifatida ham ajratiladi. Chunki uning shakllanishi negroid bilan aloqador bo'lmagan holda, Janubi-sharqiy Osiyo xalqlarining kelib o'tmishi va tabiiy sharoitga moslashishi natijasida tarkib topgan. Ularga aborigen, papuas, maori, melonez va boshqalar kiradi.

Xalqlarning bir-biri bilan o'zaro aloqasi natijasida turli irq vakillari o'rtasida assimilyatsiya jarayoni sodir bo'lgan. Natijada ikki irq vakilining belgilari bir individda namoyon bo'lib, oraliq irq shakllana borgan. Masalan, yevropoid va negroidlarning chatishishidan, Afrikada efrop, Janubiy Osiyoda dravid oraliq irqi shakllangan, mongoloid va yevropoidlarning qo'shilishidan esa Markaziy Osiyoda turon, G'arbiy Sibirida ural oraliq tiplari tarkib topgan. Negroid va mongoloidlarning assimilyatsiyasi esa Madagaskar, Mavrikiy va Chagos arxipelagida namoyon bo'ladi. Oraliq irqlardan Amerika qit'asida sambo (negroid+indeys), metis (yevropoid+indeys), mulat (yevropoid+negroid) kabilar tarkib topgan.

Demak, jahon bo'yicha eng ko'p irqqa mansublar yevropoid irqi vakillari bo'lsa, eng kam qismi avustroloid irqiga mansub. Shuningdek, oraliq irqqlarning ko'payishi natijasida xalqlar o'rtasida madaniy aloqalar kuchayib bormoqda. Bu esa etnik, lingvistik va irqiy tafovutlarning tobora kamayishini vujudga keltirmoqda.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Etnogeografiyaning ijtimoiy geografiyada ahamiyati qanday?
2. Jahon bo'yicha xalqlarning tarqalishi qanday xususiyatlarga ega?
3. Jahon aholisi lingvistik tarkibiga ko'ra qanday guruhlanadi?
4. Yer sharida qaysi tillar jahon tillari hisoblanib, eng ko'p foydalaniladi?
5. Irqlarning shakllanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
6. Oraliq irqqlar qanday tarkib topadi?

4-MAVZU. LINGVISTIK GEOGRAFIYA

Reja:

1. Lingvistik geografiyaning paydo bo'lishi.
2. "Areal tilshunoslik" tushunchasi va uning xususiyatlari.
4. Til hodisalarini xaritalash.
5. Madaniy-tarixiy soha: tushunchasi va uni targatish tamoyillari.

Maqsad: talabalarda lingvistik geografiya haqida tushunchalar hosil qilish.

Tayanch so'z va iboralar: lingvistik geografiya, tilshunoslik, lingvistik atlas, shevalar, leksik va grammatik xususiyatlar.

Lingvistik geografiya (lotincha lingua - til va geographie so'zlaridan olingan) tilshunoslik fanining har bir alohida til hodisasi targatish chegarasini aniqlaydigan sohasi bo'lib, uning ham asosiy tekshirish obyekti dialektologiya singari dialekt hisoblanadi.

Lingvistik geografiya 70-80-yillarda paydo bo'lgan. XIX-asr, individual til hodisalari chegaralari o'rtasidagi nomuvofiqlik faktlari aniqlangan. Shu munosabat bilan g'oya dialektal chegaralarning yo'qligi, dialektlarning aralash tabiati va shu sababli dialektlar umuman mavjud emasligi to'g'risida paydo bo'ladi. 1876 -yilda Germaniyada G. Verner nemis tilining lingvistik atlasini tuzish uchun material to'play boshladi, va uning ismi F. Vrede davom ettiradi. 1926 yilda lingvistik geografiya oid ba'zi xaritalar nashr etiladi.

Lingvistik geografiya umumiy tilshunoslikning bir tushunchasi sifatida areal-tipologik metod orqali tillar tipologiyasini o'rganish bilan ham, areal tadqiqot metodi bilan ham ish ko'radi. Lingvogeografiyada dialektlar va shevalar chegarasi butunicha aniqlanadi, ayrim fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarining joylashish o'rni belgilanadi.

Lingvogeografiya bilan dialektologiya makon va zamon faktorlariga turlicha munosabatta bo'lsa-da, makon faktori lingvogeografiyada ham dialektologiyada ham bir xil ahamiyat kasb etadi. Chunki, sa, hududiy omil lingvogeografiyaning asosini tashkil etadi. Chunki, lingvogeografiya keng hududga ega bo'lishi va bir vaqtda ko'plab faktlarni qamrab olishi, umumlashtirish hajmining beqiyosligi bilan tasviri va tahliliy xususiyatga ega bo'lgan tushunchadir.

Dialektologiyaning tekshirish obyekti jonli dialektal nutq, dialektal lug'atlar, ilmiy asarlar, qaysi davrga yoki qaysi hududga oidligidan qat'i nazar, umuman dialektal tekstlar tadqiqotidan iborat bo'lsa, lingvistik geografiya lingvistik atlaslar, dialektal lug'atlar, ilmiy tadqiqotlar va ma'lum territoriyagagina oid dialektal tekstlar bilan ish ko'radi.

Dialektologiyada og'zaki nutqni transkripsiyada yozib olish, dialektal tekstlarni izohlash haqida ma'lum dialektal xususiyatlarni o'rganish, dialektal lug'atlar, monografiyalar va dialektal atlaslar tuzish ishi bajariladi. Dialektal atlaslar tuzilishi dialektologiyadan lingvistik geografiyaga o'tish davri hisoblanadi. Shu bilan birga, bu davr o'zining nazariy ahamiyatiga ko'ra lingvistik geografiya taraqqiyotining dastlabki jarayonidir.

Lingvogeografik tekshirishning asosiy davri tuzilgan atlaslar va boshqa lingvogeografik manbalar ustida olib boriladigan tadqiqot davridir. Dialektologiya tadqiqotida to'liq til materialiga, to'liq tekst namunalari ega bo'lsa, lingvogeografiya esa, anketalashtirilgan kichik til faktlarigagina tayanadi xolos.

Ma'lumki, dialektal xususiyatlar asta-sekin iste'moldan chiqib yo'qolib ketadi. Ular haqidagi ma'lumotlar esa, lingvistik atlaslar va yozib olingan tekst namunalari saqlanib qoladi. Demak, yo'qolib borayotgan lingvistik xususiyatlarni yozib olish dialektologlarning muhim vazifasidir.

Dialektologiya, asosan, dala sharoitida ish ko'radi. Lingvogeografiya dialektologiyaga qaraganda ancha konkret xususiyatga ega. Chunki lingvogeografiya materiallari bilan laboratoriyada va kabinetda shug'ullaniladi. Lingvistik geografiya dialektologiyadan o'sib chiqqandir. Jonli dialektlar qanchalik darajada mavjud bo'lsa, lingvogeografiya dialektologiya bilan shunchalik bog'liq bo'ladi.

Dialektlar o'z xususiyatlarini yo'qotib, adabiy tilga singib ketganidan keyin dialektologiya dala sharoitida ish ko'rish holatidan mahrum bo'ladi va uning o'rni lingvogeografik tadqiqot egallaydi. Dialektning lingvogeografik holati uning tashqi ko'rinishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, til xususiyatining turli aspektlari bilan belgilanadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushuncha va terminlarni o'z ichiga oladi: 1. Lingvistik atlaslar. 2. Mos hodisalar. 3. Areal. 4. Lzoglossalar. 5. Tillanshafti. 6. Aralash zonalar. 7. Innovatsiya markazi.

8. Irradiatsiya. 9. Lingvogeografik kartalar. 10. Kartalashtirish va boshqalar.

Lingvistik atlaslar. Maxsus programma-so'roqlik asosida tayyorlangan, ma'lum til yoki shevalarga xos xarakterli xususiyatlarning tarqalish chegarasini aks ettiruvchi lingvistik kartalarning albom shaklidagi sistemali to'plami - lingvistik atlas deyiladi.

XIX-asr oxiridan boshlab dunyoning ko'plab mamlakatlarida dialektologik atlaslar yaratila boshlanadi. Parijda 1903-yilda J. Gillieron va E. Edmondar tomonidan "Fransiyaning lingvistik atlas"i nashr etilgan.

Lingvistik yoki dialektologik atlas - fiktografik yoki umumlash-tiruvchi xarakterdagi kartalarni umumlashtiruvchi sistemasi bo'lib, uning yig'indisi tilning hududga tarqalish modelini yoki uning biror bo'lagini shakllantiradi.

Lingvistik atlas asosida qilingan xulosalar undagi alohida karta-larning darajasidan va ularning o'zaro uzviy bog'lanishidan kelib chiqadi. Lingvistik atlas o'zida ma'lum tilning hamma tushunchasi bo'yicha material mavjud bo'lishi bilan shu tilning nazariy va amaliy fonetikasi, grammatikasi va leksikologiyasi taraqqiyotini chuqur o'rganish uchun imkoniyat yaratadi.

Lingvistik atlas kartalari 2 xil tamoyilga asoslanib tuzilishi mum-kin. 1) Dialektologik tamoyil. 2) Umumlingvistik yoki areal lingvistik tamoyil.

Karta tuzishdagi umumlingvistik va dialektologik prinsip hamma atlaslarda barobar saqlanadi, ularning o'zaro munosabati dastlab material tanlashda ham, kartalashtirishni amalga oshirishda ham asosiy o'rin tutadi. Shunga qaramay, lingvistik va dialektologik atlas-lar o'zining ko'pchilik belgilari bilan bir-biridan farqlanadi. Farqlar dastlab anketalashtirish darajasidan boshlanadi.

Lingvistik atlas uchun material keng ko'lamdagi savollar majmuasi asosida to'plansa, dialektologik atlas materiali uchun ma'lum dia-lektal xususiyatlarni modellashtiruvchi programma asos bo'ladi. Bunday programmaning har bir punkti alohida tema uchun mustaqil so'roqlikni tashkil etadi. Masalan: Lingvistik kartaning har bir so'z uchun savolga javob tarqasida tuzilishi uning dialektal ayimalliklar tarqalishini aniqlaydigan dialektologik kartadan farqini ko'rsatadi.

Anketalashtirish bevosita va bilvosita orqali amalga oshirilishi

munim. Anketalashtirish metodikasining bevosita, bilvositaligi, so'roqqa javob olish formasi orqali amalga oshirilishi, illustrasiya qo'llashi, informator tildan anketalashtirish, yoki adabiy tildan tarjima qilish kabilar lingvistik kartani baholashda hisobga olinadi.

Lingvistik atlas asosan 2 xil bo'ladi: 1) Regional atlas. 2) Zonal atlas.

Regional atlasning vazifasi u yoki bu rayondagi shevalar struk-turasining eskiz-sxemasini aniqlash va detallashtirishdan iborat. Moldaviya lingvistik atlas - regional atlas sanaladi. O'zbekiston hududini o'z ichiga olgan o'zbek shevalari atlas tuzilisa, u regional atlas bo'ladi. Yirik zonadagi bir til xususiyatini o'zida to'la aks ettir-gan atlas - zonal atlas hisoblanadi. Masalan, Rumun tilining lingvistik atlas balkan-roman massivining umumzonal atlasidir. O'ra Osiyo zonasi hududidagi o'zbek shevalari materiallarini to'la qamrab olgan o'zbek tili atlas yaratilsa, u zonal atlas hisoblanadi.

Til material tadjiqotida kartalashtirish metodini qo'llash dastlab XIX asrga to'g'ri keladi. 1821 yilda K. de Monbre tomonidan tuzil-gan fransuz shevalari chegaralarini belgilovchi karta Fransiya qit'olik jamiyatiga taqdim qilinadi. 1823 yilda D. Mone o'zining lingvistik karta tuzish g'oyasini oldinga suradi. So'ngra Venker va Vredening nemis tili atlas (1876-1926 yillar), Margburgdagi nemis dialektologiyasi Markaziy instituti nashr etgan «Nemis leksikologik atlas», J. Jileron va E. Edmonning 12 jildli «Fransuz tili atlas» (1903-1912 yillar), Q. Yaberg va Ya. Yudning 8 jildli Italyan-shveysar atlas (1928-1940 yillar) o'sha davrda tuzilgan.

Rossiyada til hodisalarini geografik asosda o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmida (I.I. Srezneve-kij, keyinchalik A.I. Sobolevskiyar tomonidan) boshlangan.

Rossiyaning lingvistik geografiyasi ustida 1903-yildan boshlab A.A. Shaxmatov tashabbusi bilan tuzilgan. Moskva dialektologik Komissiyasi planli ish olib bora boshlaydi. Bu komissiya 1915 yili «Rus tili Yevropa qismi dialektologik kartalaridan tajriba» («Rus dialektologiyasidan ocheklar, ilovasi bilan») degan karta nashr ettiradi. Bu kartada hozirgi Sharqiy slavyan (rus, ukrain, belorus) tillari va bu tillarning har qaysisining lahjalarga va sheva g'ruppalarga bo'linishi ko'rsatib berilgan. Mazkur karta rus dialektologiyasi fani tarixi uchun muhim davr bo'ldi.

Lingvistik geografiya metodi bilan tilning istalgan tushunchasini fonetika, (fonologiya), morfologiya, sintaksis, leksika, stilistika kabi aspektlarini tavsif etish mumkin. Lekin atlaslarda tilning hamma hodisasi o'z aksini to'la topa olmaydi. Bu hol atlasning turi va hajmi bilan bog'liq. Lingvistik atlaslar yangi hodisalarni ham, tilda yo'qolib boradigan hodisalarni ham o'zida barobar aks ettirishi lozim. Eski atlaslardan farqli ravishda hozirgi atlaslar til hodisalarini har taraftama o'rganishga bag'ish-langan.

Mos hodisalar - umummiy til strukturasi zvenolari bo'lib, har xil dialektlarda o'zining turli bo'laklari (a'zolari) bilan ishtirok etgani holda shevachilik farqlarini vujudga keltiradi.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati. Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* – maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* – tilshunoslik, ikkinchisi esa *lingvistika* va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyani bir bo'limdir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarining tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

“Areal tilshunoslik” atamasi birinchi bo'lib M.J.Bartoli va J.Vidosi tomonidan kiritilgan bo'lib, uning asosiy tamoyillari 1925-yilda Bartoli tomonidan ishlab chiqilgan.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Fanda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obyekt bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyani tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslanadi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, **izo** – teng, **glossa** – til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, labia doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar

vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq o: unisi izofonema sifatida, -o/a ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, vazmin ~ *camuxa* ~ *salaxa*, epidemiya ~ *bpay* ~ *iray* kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning *izofon* (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar turli sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakti) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lmagan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal (areal). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishini ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unillar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi maxsus belgilarda kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qing'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmining innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qing'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari

amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bevosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi *lingvistik* yoki *dialektologik atlas* deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bo'lib, u sheva yoki biror tilning tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalarini Venker G. Shimoliy va markaziy Germaniyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta), Jil'eron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908-yillar, Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932-yillar (6 jild), Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlas. 1928-y, kabi olimlar tomonidan yaratgan. Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tillarining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o'zaro yaqin tillar (idiomlar) ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko'ra birlashtirilgan hududdir. **Dialektal zona** bir til doirasidagi lahja, dialekt va shevalarning fokus nuqtasiga ko'ra joylashish hududlaridir. **Fokus nuqtasi** yirik shahar shevasi bo'lib, atrof shevalarga doimiy ravishda o'z ta'sirini o'tkazib turadi va qayta aloqada bo'ladi hamda dialektal zonaning o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi.

Bunday zonalarini belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o'zbek tili massivi (o'zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma'lumotlari asosida uning shevalari guruhlashtiriladi. Shu asosda A. Jo'rayev o'zbek tilining 11 dialektal zonasini belgilagan (bu haqda "O'zbek tilining dialektal bo'linishi" mavzusida ma'lumot beriladi).

Aksariyat hollarda bunday zonalarini belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo'ladi. Axborot tizimlarida ta'kidlanishicha, bunday vaziyatda o'xshashlik 92-96% ni tashkil etsa, ularni dialekt deb hisoblash lozim. Til va dialektning farqlashda fanda *sotsiolingvistik* va *struktur* me'yorlarga asoslaniladi.

Sotsiolingvistik me'yorga ko'ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil

til bo'lishi uchun:

- o'z mustaqil yozuv standartiga ega bo'lishi;
- turli sohalarda yozma va og'zaki mulohotaning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo'lishi lozim. Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;
- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson bo'lishi lozim.

Lingvistik karta lingvogeografik tadqiqotining asosiy nuqtasidir. Sinxropik tadqiqot natijasi hisoblangan lingvistik kartada til tarixining hamma davri o'z aksini topadi.

Lingvistik kartalar 2 xil metodga asoslanib tuziladi. 1) Lingvistik strukturani tadqiq qilish metodi 2) Til landshtafini o'rganish metodi.

Bu hol kartalashtirish metodi bo'yicha va kartalashtirishning asosiy xarakterini hamda lingvistik jihat bilan farqlanadigan kartalarning ikki xil asosiy tiplarining sabab bo'ladi: a) Sintetik karta. Bu karta roman lingvogeografyasida keng tarqalgan bo'lib, unda har bir punktadagi formalar kartaga bevosita tushiriladi. b) Analitik karta. Bu kartada shartli belgilar sistemasiga, simvollariga taylaniladi va bir-biridan farqlanadigan belgilarning kelib chiqishi taxmin qilinadi. Bu kartalar nemis shevashunosligi maktabiga xosdir.

Agar sintetik karta fopetik traskripsiya yoki tradision ortografiyaga suyanib, faqat yozuv xarakteri bilan farqlansa, analitik kartaning esa grafik tuzilishi har xil bo'lishi mumkin. Yoppasiga anketalashtirishda hamda qabul qilingan shartli belgilar hajmining kichikligi bilan bunday karta asosan rangdorlik metodi-yaqqollikni saqlagan holda muhim areallarni va o'tuvchi zonalar xarakterini aniq belgilash imkoniyatini yaratadi.

To'plangan materialning xarakteriga qarab kartalar quyidagi ko'rinishlarga ega bo'lishi mumkin: 1) Boshlang'ich yoki tayanch karta, unda tabiiy materiallari ham muhim rol o'ynaydi. 2) Oraliq yoki yig'ima karta. Bu kartada bir tipli yoki aralshgan hodisalar yig'ilgan bo'ladi. Mazmuni va material joylashtirish prinsipi jihatidan tayanch

karta ish bajarishi jihatidan sintetik yoki analitik bo'lgan holda faqat tematik bo'lishi mumkin.

Kartalashtirish. Lingvistik geografiyaning asosiy vazifasi - til hodisalarining hududga tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilishdan iborat. Ma'lumki, jonli tildagi har bir lingvistik hodisa o'zining tarqalish chegarasiga, o'z hududiga ega bo'ladi. Masalan, dialektal so'zlar chegarasi ma'lum hudud bilan belgilanadi.

Tovush o'zgarishi bir sheva yoki dialektga xos bo'lsa ham yoki bir necha sheva dialektlarga tarqalgan bo'lsa ham, baribir, hudud jihatidan chegaralanadi. Shu bilan birga, tildagi ba'zi hodisalarining tarqalish chegarasi keng masshtabga ega bo'lishi ham mumkin. Lekin har bir dialekt biron aniq chegara bilan bir-biridan ajratilmaydi. Bir dialektga xos xususiyat boshqa bir dialektida uchraishi mumkin. Masalan, qishloq tip shevalarida mavjud bo'lgan ba'zi xususiyatlarni shahar tip shevalarida ham ko'ramiz, yoki j-lovchi shevalarga xos xususiyat y-lovchi shevalarda mavjud bo'ladi.

Har bir kartani tuzishda dastlab kartalashtirilgan til hodisasining tarqalish chegarasi - izolinivasi aniqlanib chiqilishi kerak. So'ngra, har xil sheva va dialektlarda mavjud bo'lgan bir xil til hodisalari izoglossa sifatida kartalashtiriladi. Ba'zi hududlarda izoglossalarning tarqoq holda uchraishi qachonlardir aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishining natijasi ekanligidan dalolat beradi. Ayrim dialektlarda leksik izoglossalar yig'indisida noaniqlik uchrasa, ba'zi dialektlarda esa, fopetik izoglossalar ayniqsa, zich joylashgan bo'ladi.

Bu xil izoglossalarning ko'proq hududga tarqalishida qadimda aloqa yo'llari va daryo oqimi katta rol o'ynagan. Kartalashtirilgan hudud turli tomonga tarqalgan izoglossalarni o'z ichiga olganda har xil lingvistik hodisalarining tarqalishi ba'zan bir-biriga mos kelmay qolishi mumkin. U holda o'xshash bo'lmagan ayrim guruh izoglossalar bir-biriga juda yaqin yo'l bilan o'tib, izoglossalar to'ldasini, yig'indisini tashkil etgan joylari aniqlash lozim bo'ladi.

Lingvistik geografiyaning paydo bo'lishi va rivojlanishi tillardagi dialektal farqlarni xaritalash va dialektologik atlaslarni yaratish bilan bog'liq. Bunday atlaslar har xil bo'lishi mumkin: alohida hududlar atlaslari, bitta til, turdosh tillar guruhlari, turli tizimdagi tillar joylashgan hududlarni qamrab olgan atlaslar va boshqalar. Atlaslar

kartografik materiallari bilan, til tizimining turli darajalaridagi dialektal xususiyatlar xaritalarida aks etish darajasi, ma'lum bir tilning dialektlarini rivojlantirishdagi tarixiy jarayonlar bilan bog'liqligi va aks etishi bilan farq qiladi

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Lingvistik geografiyaning nimani o'rganadi?
2. Mintaqaviy tilshunoslik nimani o'rganadi?
3. "Areal tilshunoslik" tushunchasini izohlang?
4. Lingvistik geografiya qanday tushunchalarga asoslanadi?

5-MAVZU. DIN GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Dimni ijtimoiy hodisa sifatida geografik jihatdan o'rganishning ahamiyati.
2. Din geografiasining shakllanishi va rivojlanishi. Uni geografya fanlari tizimida tutgan o'rni.
3. Urug'-qabila dinlar va ularning mazmuni
4. Dinlarning turlari va kelib chiqishining hududiy jihatlari.

Maqсад: talabalarda dimni ijtimoiy hodisa sifatida geografik jihatdan o'rganishning ahamiyati haqida tushunchalar hosil qilish
Tayanch so'z va iboralar: din, urug'-qabila dinlari, mintaqaviy xususiyatlari, dinlarning turlari

Din insoniyat ma'naviy hayotining tarkibiy qismidir. O'zbekiston Respublikasida ziyoratlar oldiga ma'naviy barkamol insonni shakllantirish vazifasi qo'yilgan bir paytda din masalasini chetlab o'tish mumkin emas. Mazkur masalani hal etishda ilgari dinga agressiv hujum etish uslubining salohiyatsizligi hammaga ochiq-oydin. Lekin keyingi paytda paydo bo'lgan diniy bo'lmagan masalalarni diniy deb atash, har qanday, hatto bir-biriga zid bo'lgan, fikrlarni tahlil qilmasdan turib maqtash uslubini ham o'zini oqlamaydi. Demak, ushbu masalaga prinsipial, professional, ilmiy yondashuv darkor. Din e'tiqod hamdir, bu esa har bir kishining shaxsiy ishi.

Dunyodagi dinlar klassifikatsiyasi

4-jadval

DINLARNING YIRIK TIPOLOGIYASI			
I. TARIXIY-GEOGRAFIK TASNIF		II. ETNIK TASNIF	
Orta yer dengizi havzasi dinlari	Rim dinlari, Yunon dinlari	Urug'-qabila dinlari	Totemizm, Shamanizm, Feishizm, Magiyalik
Qadimiy Yaqin va Orta Sharq dinlari	Misir dinlari, Shumer dinlari, Akkad dinlari, G'arbiy somiy dinlari, islomgacha arab dinlari	Milliy dinlar	Yahudiylilik, Hinduizm, Konfutsiylik, Sintoizm

Yaqin va Orta Sharqning paygambarli dinlari	Jahon dinlari	SIC'INISHIGA KO'RA TASNIF
Zardushchilik, Yahudiylilik, Xristianlik, Manixeyizm, Islom		
Janubiy Osiyo dinlari	III.	
Veda dinlari, Hinduizm, Hind buddizmi (teravada, mahayana), Jainizm		
Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo dinlari	monoteistik	Islom, Yahudiylilik
Sharqiy Osiyo havzasidagi buddizm; Xitoy dinlari (daosizm, konfutsiyechilik, buddizm maktablari); Koreya va Yaponiya dinlari		
Amerika hindulari dinlari	politeistik	Xristian, Hinduizm, Konfutsiylik, Daosizm, Sintoizm,

Jadval internet manbasidan olingan (<https://uz.atomiy.me.com/qancha-dunyoda-dinlar-asosiy-jahon-dinlari/>).

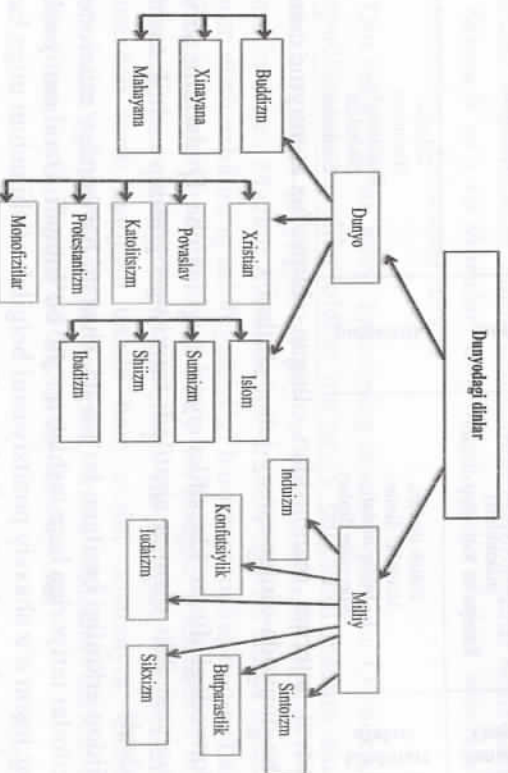
Dunyodagi dinlar klassifikatsiyasi quyidagicha Dinlarning yirik tipologiyasi ikki qismga ajratiladi tarixiy-geografik va etnik tasnif (4-jadval).

Vijdon erkinligi berilgan bo'lsa-da, shaxsni har qanday missioner tashkilotlar ixtiyoriga ham tashlab qo'yib bo'lmaydi. Ozod jamiyatda har bir inson o'z shaxsiy pozitsiyasini belgilab olishi uchun unga har tomonlama, boy, obyektiv-ilmiy ma'lumot zarur. Bunday ma'lumot ensiklopedik xarakterda bo'lmog'i, bironing g'arazli sharhisiz asl matnlar shaklida bo'lsa, maqsadga muvofiqdir.

Din so'zi arab tilidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «ishonch, e'tiqod»dir. Islohiy ma'nosi lotin tilidagi «religion» so'zi bilan mos keladi.

Din – tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tushqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash,

ta'limotdir. Hozirgi vaqtda jahonda ko'plab dinlar mavjud (4-rasm). Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi. U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo'lgandan to bizgacha o'tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks etishidir. Din komil insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo'lgan ma'naviy-axloqiy kuchdir. Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning ko'plab tasnifiari mavjud.

4-rasm. Dinlarning tarkibiy tuzilishi.

Dunyo aholisining diniy tarkibi juda murakkab va xilma-xildir. Diniy mintaqalar sivilizatsiyalar evolyutsiyasi davomida shakllanib kelgan. Shu nuqtai nazaridan har bir dinning o'z sivilizatsion taraqqiyotidan kelib chiqqan holda tanlagan ramzlari ham bo'lib, u o'sha dinni ifodalab turadi. Masalan, islom dinining ramzi yarim oy va yulduz bo'lsa, xristianlikda xoch (kres) va hokazo. Jahon aholisining diniy tarkibi ham juda xilma-xil. Dinlarning tarqalish hududlari tarixan o'z xususiyatlariga ega. Masalan, xristianlikning dunyo

bo'ylab tarqalishining sababi bu nasroniy davlatlar uyushtirgan Buyuk geografik kashfiyotlar va o'sha hududlarga uyushtirilgan migratsiya bo'lsa, Shimoliy Afrika va Osiyoning katta hududi, qisman, Yevropada tarqalgani arablar istilosi va diniy yoyish jarayonlari bilan bog'liq. Ayrim dinlar esa paydo bo'lgandan beri boshqa etnoslar tomonidan qabul qilinmagan. Masalan, iudaizm (yahudiylilik), induizm, sintoizm kabi. Aholi nisbatan siyrak tog', o'rmon ichkarisi va chakalakzorlarda hali ham ibtidoiy dinlar saqlanib qolgan. Ular primitiv (sodda) dinlar deb ataladi. Jumladan: Totemizm dini shunday dinlar qatoriga kiradi. «Totem» so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida «o'zining urug'i» ma'nosini anglatadi va mohiyatan «odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor», deb e'tiqod qilishlik ehtimol, ma'lum bir jamoaning avvalda asosiy ozuqa manbaini tashkil qilgan hayvon yoki o'simlikka nisbatan e'tibor keyinchalik vujudga kelgan qabilaning diniy tasavvurlarining asosiy shakllaridan biriga aylangan bo'lishi mumkin. Urug'dosh guruhlari o'zlarini umumiy belgilari va totemlari bo'lgan hayvon yoki o'simlikdan kelib chiqqan, deb bilar edilar. Totemlarga bunday e'tiqod uzoq o'tmishga tegishlidir, ularning mavjud bo'lganligini faqat qadimgi rivoyatlarga tasdiqlaydi. Masalan, hozirgacha Avstraliya aborigenlari orasidan bu xususda afsonalar saqlanib qolgan.

Animizm (lotin tilida «anima» – «ruh», «jon» ma'nosini anglatadi). Animizm – ruhlari mavjudligiga ishonch, tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, hayvonot, o'simlik va jonsiz jismlarda ruh, ong va tabiiy qudrat borligi haqidagi ta'limotni ilgari suruvchi ilk diniy shakllardan biri (26-rasm). Ilk animistik tasavvurlar qadim o'tmishda, ehtimol, totemistik qarashlar paydo bo'lgunicha, oliaviy jamoalarning shakllanishiga vujudga kelgandir.

Shamanizm («shaman» so'zining tungus tilidagi ma'nosi – «sehrgar»). Sehrgarlik (afsun, magiya) real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiriladigan rituallar – urf-odatlar majmuasidir. U totemizm va animizm bilan bir vaqtda paydo bo'lib, unga ko'ra uning vositasida kishilar o'z totemlari, ota-bobolarining ruhlari bilan xayolan bog'lanishni amalga oshirib kelganlar. Shamanizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlarini bilan maxsus odamlar – shamanlar,

afsungarlar shug'ullanganlar. Ular orasida, ayniqsa, ayollar ko'p o'rinni egallaganlar. Bu shamanlar, afsungarlar jazavali va asabiy kishilar bo'lib, odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'la olishlariga, ularga jamoaning orzu niyatlarini ruhlariga yetkazish, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga chuqur ishonganlar. Shamanlar, odatda, ma'lum harakatlari: ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan afsungarlik qilishgan. Tomoshabinlar ham ba'zan o'zlarini yo'qotar darajaga yetib, marosim ishtirokchisiga aylanib qolishar edi. Marosim oxirida shaman hech narsani eshitmay, ko'rmay qolar, uning ruhlar dunyosi bilan muloqoti xuddi shu holatda amalga oshadi, deb hisoblanardi.

Fetishizm (fransuzcha, *fétiche* – «but», «sanam», «tumor» ma'nosidagi so'zni anglatadi) – tabiadagi jonsiz predmetlarga sig'inishdir (28-rasm). Unga ko'ra, alohida buyumlar kishini o'z magasidiga erishtirish, ma'lum voqea-hodisalarni o'zgartirish kuchiga ega. Fetish ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etish kuchiga ega.

Fetishizm yog'och, loy va boshqa materiallardan yasalgan buyumlarining paydo bo'lishi bilan bir payda shakllangan. Bu but va tumorlarda bannisoli jamoalar g'ayritabiiy dunyodan keladigan ilohiy qudratning timsolini ko'rishgan.

Mahalliy dinlarning tarqalish mintaqalari

5-jadval

№	Mahalliy dinlar	E'tiqod qiluvchilarning asosiy qismi tarqalgan mintaqalar
11	Induizm	Hindiston, Nepal, Shri-Lanka
22	Slkxizm	Hindiston (Panoj shtati)
33	Konfutsiylik	Xitoy
44	Sintoizm	Yaponiya
55	Iudaizm (yahudiylilik)	Isroil, AQSh

Manba: Qayumov A., Safarov I., Tillaboeva M., Fedorko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinf uchun darslik.–T.: "O'zbekiston", 2019. [34-b.]

Jahonda shunday dinlar borki, ularga faqat o'sha din tarixiy o'timishida vujudga kelgan etnos e'tiqod qilib, boshqalar ularga e'gashmaydi. Bunday dinlar bir nechta davlatda e'tiqod qilinishi mumkin, lekin nechta davlatda bo'lsa ham bu dinga faqat o'sha millat vakillariga sig'inayotgan bo'ladi va ular mahalliy dinlar deyiladi (5-jadval).

Induizm (hinduizm) juda murakkab dindir. U bir tomondan yirik ijtimoiy tashkilot, ikkinchi tomondan turli dinlar qorishmasidir. Ijtimoiy tashkilot sifatida kastachilik asosiga qurilgan. Ma'lumki, mil.avv. VI asrda Hindistonda buddizm dini vujudga keldi. U braxmanizmdagi bir nechta jihatlarni qabul qilgan bo'lsa-da, kasta ta'limotini inkor etdi. O'sha davrda Hindistondagi kasta tuzumini saqlab qolishga, braxmanizm dinini isloh qilib, qayta tiklashga harakat boshlandi. Bu harakat braxmanizm bilan buddizm o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduizm edi.

Bu din, asosan, Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 83%, ya'ni 1,137 mlrd kishi shu dinga e'tiqod qiladi. Hinduizm e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan jahonda uchinchi o'rinda turadi. Lekin ko'pchilik davlatlarda boshqa etnoslar tomonidan qabul qilinmagani bois jahon dini hisoblanmaydi. Hindlardan iborat yirik jamoalar Bangladeshta (12 mln.), Indoneziyada (3,6 mln.), Shri-Lankada (3 mln.), Pokistonda (1,5 mln.), Malayziyada (1 mln.), AQShda (0,5 mln.), Butanda (0,3 mln.) mavjud.

Diniy qorishma sifatida hinduizm *oriylar*gacha bo'lgan dinlar, hind-skif jamoalarining ibtidoiy diniy tasavvurlarini va qadimgi braxmanlarning buddizm bilan aralashgan qadimiy urf-odatlarini o'zida mujassam qilgan.

Shunisi qiziqki, hinduizm o'zining asosi hisoblanadigan vedizm va braxmanizmdan tashqi ko'rinishda farqlanadi. Unda yangi braxmanizm dinlari, to'g'rirog'i, oqimlari mujassamdir. Ularning braxmanizmi umumiy jihatlari qarang bir guruhga jamlash mumkin: tushuncha va qonunlarning asl manbai bo'lgan vedalarning muqaddasligi, guru (pir, ustoz)ning tan olinishi, muqaddas joylarga ziyoratga borish, sanskritning muqaddas til ekanligi, va nihoyat, sig'ining muqaddas ekanligi. Bu besh qo'ida yoki aqida umum tomondan tan olingan bo'lsa-da, ko'p sonli e'tiqod qiluvchilar orasida o'ziga yarasha farq va o'ziga xoslik kasb etgan. Hatto, diniy ramzlari ham ilohlarining

nomlari tushirilgan (29-rasm).

Hinduizmda keyingi davrda vedalardan tashqari xalq og'zaki ijodi namunalari, jumladan, «Maxabxarata» ham muqaddas yozuvlar qatoriga qo'shilgan. Hinduizmda ham braxmanlar asosiy o'rinni egal-laydi. Shuning uchun ham mazkur adabiyotlarning ko'pchiligi brax-manlar tomonidan yaratilgan. Ular eski aqidalarning zamon talabiga javob bermasligini ko'rib, yangi qonun qoidalariga mos ravishda turli oqimlarni yuzaga keltirdilar. Ular shu yo'l bilan o'z raqiblari hisoblangan buddistlarga qarshi kurash olib bordilar. Hinduizm braxma-nizmdan katta farq qiladi. Unda Maxabxarata va boshqa she'riy matnlar qadimgi sanskrit tilidan zamonaviy hind tiliga tarjima qilinib, muqaddasligi jihatidan asl matni bilan bir ~~ni~~ hisoblanadi. Hinduizm ta'limotiga ko'ra, braxmanlar nafaqat oliy tabaqa vakillaridan, balki oddiy xalq ichidan, hatto ayollardan bo'lishi ham mumkin.

Hinduizmda *trimurti* (uchlik) – Braxma, Vishnu, Shiva xudolari oliy xudolardir (30-rasm). Ular ichidan eng kattasi Braxma – dunyoni yaratgan xudo hisoblanadi. Biroq, hinduizmda faqatgina Vishnu va Shivagagina sig'inadilar. Shunga binoan, hinduizm ikki asosiy oqimga bo'linadi: Shivaga sig'inuvchilar va Vishnuga sig'inuvchilar. Shiva oddiy xalq ommasi – kambag'allarning ilohiyati hisoblanadi. U Rigvedaning birinchi nusxalarida Rudra nomi bilan zikr etilgan. Atxaravedada Rudraning roli oshib boradi. Yajurvedada Rudra Agni timsolida berilgan. U Ishana, Ishvara, Maxadeva (buyuk xudo) nomlari bilan ham ataladi.

Hindistonda Shivaizmning o'n uchga yaqin asosiy oqimlari mavjud. Shivaachilar orasida asosiy oqim sifatida *tridandinalar* (uch tayvoqlilar) va *smarlar* (*smriti* so'zidan – *haqqoniy rivojlatlar*)ni aytib o'tish mumkin. *Tridandinalarning* markazi Varanasi bo'lib, unda tarkidunyoachilikda hayot kechiradilar. *Smarlarning* bir qismi rohiblikda, yana bir qismi – dunyoviylik holatida yashaydilar. Ushbu oqimlarning har ikkalasi ham faqat braxmanlarnigina o'z saffariga qabul qiladilar. *Dandilar*, ya'ni zohidlar oriyalarga xos bo'lmagan ba'zi marosimlarni o'tkazadilar. Jumladan, shu oqimga kirayotgan paytda oyoqlarining pastki qismidan qon chiqaradilar. O'iganlarni yerga dafn qiladilar yoki muqaddas daryolardan biriga topshiradilar. Hivaizmning katta oqimlaridan yana biri *lingachilar* bo'lib, ular bo'yinlariga *linga* osib yuradilar. Kimdir uni oltin, kumush qutida olib

yuradi. Ibodat vaqtida uni chap qo'llarida tutib turadilar. *Lingachilar* bir necha urug'larga bo'linib, o'zaro qudachilik qilmaydilar.

Yoglar o'zlarini tarkidunyo qilgan odam sifatida turli ko'rga soladilar. Uzoq vaqt nafas olmay o'zlaridan ketadilar, bu vaqtda ular Shiva bilan yolg'iz qoladilar; omma oldida havoga ko'tariladilar; yana gipnoz usulida o'rgatilgan echki yoki ilon yordamida sadaga yig'adilar.

Shivaizmning mayda oqimlari *oriylar*ga tegishli bo'lmagan an'analardan sug'orilgan. Deylik, haktat oqimi hayvon yoki odam-larni qurbon qilishi bilan ajralib turadi. Hozir turli balo-ofatlar paytida qilinadigan bunday qurbonliklar yo yo'q bo'lib ketgan, yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladi. Xalq orasida Shivaning 1008 ta nomi bor.

Vishnu – hozirgi Hindiston panteonida birinchi uchun kura-shayotgan ikkinchi ilohiyatdir. Rigvedada tabiatga jon ato etuvchi quyosh xudosi Vishnu birinchi darajali ilohiyatdir. Unda Vishnu juda saxiy qilib tasvirlangan. Ibodat paytida uni Savitar, Roxita, Surya, Adita nomlari bilan ham ataydilar. U butun koinotni uch qadamda bosib o'tishi va havoda muallaq yura olishi xususiyati bilan tavsiflanadi. Yarim inson, yarim xudo shaklidagi qahramon Krishna Vishnuga qo'shilib ketgan deb tasavvur qilinadi.

Maxabxarata va Ramayana dostonlarida *Avatara*, ya'ni insonning Vishnuga qo'shilib ketishi haqida so'z yuritiladi. Vishnu gohida to'rt qo'lli qilib tasvirlanadi. Vishnuning ommaviy ibodat marosimlari ba'zan juda murakkablashib uzoq vaqt davom etadi. U hech qachon inson yoki hayvonning qurbonlik qilishni talab qilmagan.

Krishna («gora») o'zining tabiiy kelib chiqishiga ko'ra juda murakkab obrazdir. U haqda olov, chaqmoq, momogaldiroq, osmon, quyosh bilan bog'liq afsonalar mavjud. Krishna jangovor, yengilmas qahramon sifatida ta'riflanadi. U urushda ham, sevgida ham yengilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega. Xalq orasida u erotik ilohiyat hisoblanadi. Krishnaga sig'inuvchilar, asosan, Mattra shahri va uning atroflarida yashaydilar, shuningdek, u Bengaliya va Orissada ham katta shuhratga ega.

Vishnuizm bayramlari turli-tuman: ba'zilar umumiy, ba'zilar esa tabaqalarga ajratilgan holda o'tkaziladi. Ular asnosida duolar o'qish, ta'zim bajo keltiriladi, ommaviy diniy marosimlarda qatnashiladi, turli hadiya va qurbonliklar ataladi, shuningdek, ibodatxona yaqini-

dagı yoki ichidagi muqaddas hovuzda cho'milish majburiydir. Bu marosimlar ba'zi paytida bir necha kunga ham cho'zilib ketadi. Ularda faqatgina ruhoniy rahbarligida hadiyalar (pul, qimmatbaho buyum yoki qimmatli toshlar) xudolarga hamda ruhoniyarlarga ataladi. Qurbonliklar turli gullar, xushbo'yliklar, ovqatlardan, xudolar nomiga atab ozod qilinadigan yoki so'yiladigan hayvonlardan bo'ladi. Sigir qadimdan hindlar e'tiqodida muqaddas hayvon hisoblangan. Shuning uchun uni qurbonlik qilish yoki boshqa maqsadlarda o'ldirish katta gunoh hisoblangan. Sigirning besh mahsuloti (sut, suzma-tvorog, sariyog', siydik va tezak)dan tayyorlangan *panchagavyam* hinduylar e'tiqodida odamlarni va uylarni poklashda alohida kuchga ega. Sigir muqaddas hayvon hisoblanganligi uchun u xudolar bilan bir qatorda ehtiram qilinadi. U, keyinchalik, «tirik but»ga aylanib, Shivaning ma'budlik o'rmini to'ldirdi.

Vishnuizmda ham o'zining muqaddas hayvoni bor. U maymundir. Rigvedada Vrishakani (erkak maymun) timsolida Xanumanning ajdodini ko'rish mumkin, degan rivoyat keltiriladi. Shuning uchun maymun Ram («Ramayana» dostonidagi odam-xudo)ning ittifoqchisi maymun-xudo Xanumanning vakili sifatida ulug'lanadi.

Bundan tashqari, ilon, sher, fil, ba'zi qushlar ham ilohiyashtiriladi. Umuman olganda, hinduizmida deyarli har bir Hindiston hayvoni xudo yoki xudoning hamrohi deb e'tiqod qilinadi.

Hinduizmining aqidaviy, marosimiy va ramziy sohalaridagi juda ham murakkab tizimi unga e'tiqod qiluvchilarning turlicha talqinida yana ham murakkablashib ketadi. Garchi, hinduizm ilohiyotchilari tomonidan uni animistik va butparastlik asoratlardan tozalab, taraqqiy etgan dinlar qatoriga ko'tarishga harakat qilinsalar-da, xalq ommasi doirasida u juda ham sodda, but va ruhlariga sig'inish xususiyatlarini to'la saqlagan holda davom etmoqda.

Iudaizm – dunyoda keng tarqalib ketgan yahudiylarning milliy dinidir. Shu kunda Isroilda 4,7 mln. (aholining 80 %), AQShda 6 mln. (40 % Nyu-Yorkda), Rossiyada 1,5 mln., G'arbiy Yevropa davlatlaridan Fransiyada 0,6 mln., Buyuk Britaniyada 0,4 mln. va boshqa mamlakatlarda yashaydilar.

Yahudiylik miloddan avvalgi 2000-yillarning oxirlarida Falastinda vujudga kelgan, yakxaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylik millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos. *Yahudiy*

so'zining kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida yozishicha, yahudiylar bu so'zni somiy tillaridagi *hoda* – «tavba qilmoq, tavba qilganlar» so'zidan kelib chiqqan, deb da'vo qilinsalarda, aslida bu fikr noto'g'ri, «yahudiy» so'zi Banu Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomiga nisbat berilgan.

Yahudiy xalqining yana bir nomi Banu Isroil bo'lib, *Isroil* – Ya'qub payg'ambarning ikkinchi ismi, *banu* – «bolalar» ma'nosini beradi, ya'ni – «Isroil avlodlari». Yahudiy xalqiga nisbatan ishlatiladigan yana bir atama *yevrey* so'zi zamonaviy adabiyotlarda «yahudiy» so'zining aynan tarjiması sifatida ishlatiladi. Ammo bu ikki so'zning etimologiyasi turlicha: *yevrey* qadimiy somiy tillardagi *ibriy* so'zining o'zgargan shaklidir. *Ibriy* so'zi (arab. *abara-ya'buru* – «kechib o'tmoq» fe'lidan) «kechib o'tganlar» ma'nosini beradi. Tarixdan ma'lumki, yahudiy qabilalari Urdun (Jordan) daryosini kechib, hozirgi Falastin hududiga kelganlar. Shuning uchun ularga *ibriylar* yoki *ibroniylar* («kechib o'tuvchilar») nomi berilgan. Yahudiylik ta'limoti to'rt asosga tayanadi:

1. *Olanlarni yaratuvchi yagona xudo* – Yahvega imon keltirish. Yahve so'zi «rabb, parvardigor» ma'nosini bildiradi.

Tavrotning «Chiqish» kitobida Xudoning Musoga aytdan ushbu so'zi keltiriladi: «Yahve – ota-bobolaringiz Ibrohim, Is'hoq, Ya'qublarning parvardigori, u meni sizga yubordi». Mil. avv. VI asr oxirlarida yahudiy ruhoniyari oddiy xalq hurmatini pasaytirib qo'ymasliklari uchun Yahve so'zini ishlatishni man etib, uning o'rniga murojaat uchun «Adonay» («Rabb, Xo'ja») so'zini qo'llashni buyurganlar. Shundan so'ng faqat ruhoniylargagina ibodat vaqtida Yahve nomini tilga olishlariga ijozat berilgan.

Yahudiylik ta'limotiga ko'ra, Yahve olanlarni yaratishni yakshanbada boshlab, juma kuni tugatdi, shanba kuni esa dam oldi va yahudiylarga ham shu kuni dam olishni buyurdi. Shu sabab yahudiylik dinida shanba kuni ulug' kun hisoblanib, hech bir ishga qo'l urilmaydi.

2. *Yahudiylar yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi»* va u «dunyoda berilajak in'omlarning eng haqlisi» ekanligi. Ular o'zlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiyning

ruhi Xudoning bir qismi hisoblanishini da'vo qiladilar.

3. *Messiya – xaloskorning kelishi haqida*. Unga ko'ra, oxirzamonda Yahve yahudiylar orasidan bir xaloskorni chiqaradi va u quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) dunyoni isloh qilgan holda qaytadan quradi; 2) butun yahudiylarni *Sion* atrofiga to'playdi; 3) ularning barcha dushmanlarini jazolaydi.

4. *Oxirat kuniga ishonish*. Yahudiylarda oxirat haqidagi tasavvurlar, asosan, Talmudda bayon etilgan. Unga ko'ra, Yahvega chin e'tiqod qilganlar oxiratta mukofotlanadilar. Aksincha, uning qonunlarini buzganlar shafqatsiz jazo oladilar.

Yahudiylar ta'limoti bo'yicha Muso payg'ambar Tur tog'ida Yahve bilan uchrashganda Yagona Xudotomonidan 10 ta lavha tushirilgan. Ushbu lavhalarda mazkur din asosini tashkil etgan 10 ta nasihat bor edi. Bu nasihatlar Tavrotning «Ikkinchi qonun» kitobidan o'rin olgan bo'lib, yahudiylar ularga qat'iy rioya qilishlari shart. Ular quyidagilardir:

- ❖ Yahvedan boshqani iloh deb bilmasslik;
- ❖ but, sanam va rasmlarga sig'imaslik;
- ❖ bekordan-bekorga xudo nomi bilan qasam ichmasslik;
- ❖ shamba kunini hurmat qilish va uni xudo uchun bag'ishlash;
- ❖ ota-onani hurmat qilish;
- ❖ nohaq odam o'ldirmasslik;
- ❖ zino qilmasslik;
- ❖ o'g'rilik qilmasslik;
- ❖ yolg'on guvohlik bermasslik;
- ❖ yaqinlarning narsalariga ko'z olaytirmasslik.

Tavrot manbalari. Yahudiy dini boshqa dinlar kabi o'zining muqaddas yozuvlariga ega. Uning asosan ikkita manbasi bo'lib, biri – mil. av. XIII asrda yashagan va Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketilishiga boshchilik qilgan Muso payg'ambarga Tur tog'ida berilgan Tora (Tavrot; Torah of Moses; Totah shebikhav), ikkinchisi Tavrotdan keyinroq paydo bo'lgan yozma manba Talmuddir. Yahudiylardagi bu ikki muqaddas sanaladigan manba xristian Bibliyasining tarkibiy qismlarini (aynan emas) tashkil etadi. Xristianlar va yahudiylar *Bibliya* so'zini turli tushunadilar. Yahudiylar uchun *Ibriy Bibliyasi* (Hebrew Bible) xristianlarning *Qadimiy Ahd* (Old Testament). Yahudiylar *Bibliya* so'zi ostida ko'pincha o'zlarining *Tanax*larini

(Tanakh) tushunadilar. Musoga tegishli bo'lgan besh kitob «Tavrob» deb ataladi va quyidagi kitoblarga bo'linadi: 1) «Borliq» yoki «Ibtido»; 2) «Chiqish»; 3) «Levit»; 4) «Sonlar»; 5) «Ikkinchi qonun» kabi muqaddas kitoblar (31-rasm).

*Qadimiy Ahd*ning ichidagi diniy ta'limot va aqidaga bag'ishlangan eng asosiy va obro'li qismi Tavrotdir. U xristianlik an'anasiga ko'ra «Besh kitob», yahudiylar an'anasiga ko'ra «Tora» (ta'limot) hisoblanadi.

*Qadimiy Ahd*dagi «ahd» so'zi xudoning insonlar bilan maxsus aloqasini bildiradi. *Qadimiy Ahd* matni ibriy (eski yahudiy) va oromiy tillarida yozilgan. U qadimgi payg'ambarlarning kitoblari (Ketuvim), Sulaymon payg'ambarning matallari (Nevi'im) va (Tora) nomli kitoblardan iborat. Unda «Xudo yarlagagan» Isroil xalqining tarixi haqida hikoyalar beriladi.

«Ibtido» mil. avv. 1400-yillarda Xudoning buyrug'iga ko'ra, Muso payg'ambar tomonidan yozib olingan. Unda Xudo olamni qay yo'sinda yaratgani, odamzotning gunohga botgani, buning natijasida olamga azob va o'lim kelishi haqida xabar beriladi. Shuningdek, unda dunyodagi xalqlarning vujudga kelishi va jahonga tarqalishi tarixi bayon qilingan. Odam Ato va Momo Havo, Hobil va Qobil, Nuh, Lut, Ibrohim, Is'hoq, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Fir'avn va boshqa shaxslar, To'fon, Bobil minorasi va tillar chatishuvi, Sodom va Hamoraning xarob bo'lishi singari eng qadimiy hodisalar ham *Ibtidodan* o'rin olgan.

«Chiqish» kitobida Muso payg'ambarning tug'ilishi, hayoti, Misr Fir'avni tomonidan qatig' zulmga tortilgan yahudiylarni Yahve amri bilan xalos qilgani, unga Tur tog'ida Yahve tomonidan o'nta «vasiyat» (zapoved)ning berilishi haqidagi rivoyatlar keltadi. Bundan tashqari yahudiylarning ibodatlari, rasm-rusmlariga taalluqli ko'rsatmalar berilgan.

«Levit» kitobi turli tuman urf-odat va diniy marosimlarga oid ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Unda, asosan, qurbonlik haqida so'z yuritilib, Xudo yo'lga qanday hayvonni qurbonlik qilish yoxud, qay tarzda amalga oshirish lozimligi bayon qilingan. Shuningdek, yahudiy xalqiga hayvon va parrandalardan qaysilarining go'shtini yeyish mumkin va qaysilarini yeyish ta'qiqlangani hamda boshqa turli hayotiy masalalar yuzasidan ko'rsatmalar berilgan.

Konfutsiylik Xiyoymda targʻilgan falsafiy-axloqiy qarashlar majmui. Bu qarash mil. avv. VI asrda vujudga kelgan. Konfutsiy komil inson (*szyun-szi*) haqidagi gʻoyani yaratgan faylasufdir (32-rasm). Szyun-szi, yaʼni yuksak maʼnaviyatli inson ikki asosiy xususiyatga ega boʻlishi kerak edi: insoniylik va masʼuliyat (ajdodlar oldidagi qarzni his qilish. Komil inson, eng avvalo, ishonchli va fidoiy boʻlishi lozim. U buning uchun tinimsiz, oʻzini ayamadan oʻz ishonchi, hukmdori, oʻz otasi va oʻzidan katta barchaga birday xizmat qilishi va doimo kamolot sari intilishi zarur. Konfutsiy hayotni axloq va tartib mezonini boshqaradi va ularni osmon ruhi nazorat qiladi, deb taʼkidlagan.

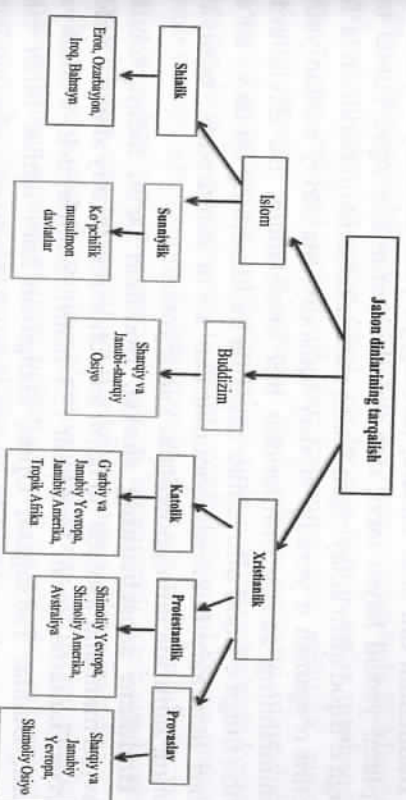
Qaysidir maʼnoda, Xiyoymning bugungi kundagi salohiyatga erishishida Konfutsiy qarashlarining oʻmi taʼqiyosidir. Chunki undagi tartib, kelajakka intilish, burch masalalari tufayli mamlakat tobora jadal rivojlanib bormoqda.

Sintoizm dini Qadimgi Yaponiyada vujudga kelgan (*sinto* – «xudolar yoʻli»). Bu dinning vujudga kelishiga oid aniq maʼlumotlar yoʻq. Biroq, u Yaponiyada Xiyoym taʼsiridan xoli bir sharoitda paydo boʻlgan va rivojlangan. Yaponlar sintoizmning mohiyati va kelib chiqishini bir-biri bilan aralashtirishga harakat qiladilar. Sintoizm ular uchun ham tarix, ham anʼana, ham butun hayot demakdir. Sintoizm taʼlimotiga koʻra, *mikado* (imperator) – osmon ruhlarining davomchisidir. Har bir yapon kishisi ikkinchi darajali ruhlar(*kami*)ning vorisidir. Yaponlar *kami*ni ajdodlar va qalramonlarning ruhlarini deb eʼtiqod qiladilar. Xudojoʻy yapon oʻlgandan keyin oʻzining ham oʻsha *kamalardan* biri boʻlishiga ishonadi. Bu din aqidalariga koʻra, burch-sadoqat-harakat eng asosiy jihatlari hisoblanadi. Shunga koʻra, yaponlar tartib-intizom va qonun-qoidalarni hamma narsadan ustun qoʻyadilar.

Jahon dinlari. Dinlarga eʼtiqod qiluvcilarining soni, din tarkibidagi millat va etnoslarning soni hamda ahamiyati jihatidan jahonda uchta dunyo dinlari ajratilgan (5-rasm). Jumladan:

- ❖ Xristianlik dini. Paygʻambari Iso (a.s.), muqaddas kitobi – Injil;
- ❖ Islom dini: Paygʻambari Muhammad (s.a.v.), muqaddas kitobi – Qurʼon;

❖ Buddizm dini: Asoschisi: Budda, muqaddas kitobi – Tiripitaka. Mazkur dinlar agar vujudga kelish nuqtai nazaridan tartiblab chiqilsa, eng qadimiyi – buddizm, undan keyin – xristianlik, eng yoshi – islom dini hisoblanadi.

5-rasm.

Manba: Qayumov A., Safarov I., Tillaboeva M., Fedorko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 9-sinf uchun darslik. –T.: “Oʻzbekiston”, 2019. [34-b.]

Buddizm – eng qadimiy jahon dini boʻlib, u mil. avv. VI asrda Hindistonda vujudga kelgan. Bu dinga eʼtiqod qiluvcilar, asosan, Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari: Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vetnam, Yaponiya, Kambojia, Birma, Tailand, Laosda va, qisman, Yevropa va Amerika qitʼalarida. Rossiya Federatsiyasining Tuva, Buryatiya, Kalmikiya respublikalarida istiqomat qiladilar.

Hozirgi kunda eʼtiqod qiluvcilar soni jihatidan buddizm xristianlik, islom va induizmdan soʻng toʻrtinchi oʻrinni egallaydi. Buddistlarning soni, taxminan, 700 mln. atrofida boʻlib, ulardan 1 mln. ga yaqini rohiblardir.

Buddizm bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy-falsafiy taʼlimot sifatida vujudga kelib, unda koʻplab diniy manbalar va diniy yoʻnalishlar mavjud.

Buddizm turli milliy va diniy anʼanalar bilan kelishuvchanligi sababli koʻp millatlar tomonidan keng qabul qilindi. Buddizm hayotining barcha sohalarini: diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlariga

kirib bordi.

Buddizmi din yoki falsafa, ideologiya yoki madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarzi, deb baholash mumkin. Ayni kunda bu dinga e'tiqod qilib kelayotgan Sharq mamlakatlaridagi buddizm ta'limotini o'rganish u yerdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatni tushunishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bu davlatlarda ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar nazarida buddizmining qoida va an'analari markaziy hukumat qonunlaridan ko'ra ustunroqdir, tabiiyki, buning zahirida uning potentsial kuchi yotadi.

Buddizm asoschisining shaxsi. Buddizm tarixi tadqiqotchilar mavjud manbalar asosida bu oqim asoschisi real tarixiy shaxs — Siddxarta Gautama, ya'ni Buddadir (33-rasm). Shuningdek, u Shakyamuni, Budda, Tadxagata, Djina, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etiladi. Bu ismlar ma'nolari quyidagicha: Siddxarta — shaxsiy ism, Gautama — urug' nomi, hakyamuni — «haka qabilasidan chiqqan do'nishmand», Budda — «murlangan», Tadxagata — «shunday qilib, shunday ketgan», Djina — «g'olib», Bxagavan — «tantana qiluvchi». Ular ichida eng mashhur «Budda» bo'lib, shundan ushbu dinga buddizm nomi berilgan.

Bizgacha Buddaning bir necha biografiyalari yetib kelgan: «Maxavostu» — milodning II asrida yozilgan, «Laitavistara» — milodning II-III asrlarida yuzaga kelgan, «Buddxacharita» — buddist faylasuffardan biri Ashvaxosha tomonidan milodning I-II asrlarida yaratilgan, «Nidanakatxa» — milodning I asrida yozilgan va «Abnixishkransutra».

Mazkur biografiyalarda Buddaning qaysi yillarda yashaganligi turlicha berilgan. Ularda mil. av. IX-III asrlar oralig'idagi har xil muddatlar ko'rsatiladi. Rasmiy hisobga ko'ra, Budda mil. avv. 623-yilda tug'ilib, 544-yilda vafot etgan. Aytish joizki, yuqorida zikr qilingan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning haqidagi afsonalar o'zaro qorishib ketgan.

Siddxarta Shaka qabilasining podshohlardan biri Shuddodananing o'g'li edi. Uning saroyi Ximolay tog'lari etagida Kapilavasti degan shaharda bo'lgan (hozirgi Nepal hududida). Onasi — malika Mayya. Podshoh o'g'lini orzu-havaslar og'ushida tarbiyalab, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Siddxarta ulg'ayib qo'shni hukmdorlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va o'g'li ko'rib,

unga Raxula deb ism qo'yadi.

Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmas o'sgan bola Siddxarta bir kuni ittifoqo bir keksa chol, bir bemor hamda og'ir mashaqqat tortayotgan rohibni uchratadi, bir kishining esa vafotiga guvoh bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini izlash uchun saroyni tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshida edi. U beshta rohib bilan qishloqma-qishloq kezib yuradi. Shu asnoda Siddxarta bir narsaga amin bo'ldi: bu yo'l uni o'z oldiga qo'ygan maqsad, ya'ni insoniyatni azob-ugubandan qutqarish sari olib bormaydi va u rohiblar jamoasidan ajraladi.

Birmuncha vaqt changalzor o'rmonlarda kezib, xorib charchagach, bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi, va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi.

Bu o'tirishning 49 kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. Shu paytda uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hamma joyda shoshilish, qayoqqadir intilishni ko'radi: hech bir joyda osudalik yo'q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgan edi. Inson aqli yetmas bir kuch. *Trishna* — yashash, mavjud bo'lish umidi barchaning tinchini buzar, halok qilar va yana qayta yaratar edi. Mana endi Budda kimga qarshi kurashish kerakligini angladi. Shu ondani, u Budda — *murlangan* deb ataldi. U tagida o'tirgan daraxt esa — nurlangan daraxt (*boxta*) nomini oldi.

Budda 40 yil mobaynida Hindistonning turli joylarida bo'ladi, odamlarga o'z g'oyalari yetkazadi, singdiradi va 80 yoshida Kushnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning jasad, hind udumiga ko'ra, kuydirilib, xoki 8 ta buddist jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona (*stupa*) barpo etdi.

So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddizmining ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan (34-rasm). 7 ta bodxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Budda avlodi o'tgan desa, ba'zilar iringlab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi.

Lamaizm buddizmining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tibet tilida «*lama*» — «eng ulug'» degan ma'noni anglatadi. Mazkur dinni yo'nalish rahbari shu nom bilan — *lama* deb ataladi.

Lamaizm Tibetda VII-XIV asrlarda tibetliklarning qadimiy dini Bon-Po (shamanizmning bir turi) unsurlarini qabul qilgan Maxayana va Tantrizm asosida vujudga kelgan bo'lib, hozirda tibetliklarning asosiy dini hisoblanadi. U bir necha firqa va mazhablarga bo'linadi. Lamaizm XVI asr oxiridan mo'g'ullar, XVI asr boshlaridan Rossiya hududida yashovchi buryatlar, tuvaliklar va qalmaqalar orasida ham tarqaldi.

Xristianlik. Bu din buddizm va islom dinlari qatorida jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri hisoblanadi. Ularning miqdori boshqa dinlarga qaraganda eng ko'p bo'lib, bu ko'rsatkich dunyo aholisining deyarli uchdan birini (deyari 32 foizini) tashkil etadi.

Xristianlik, asosan, Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika va Osiyo qit'alarida tarqalgan.

Xristianlik milodning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida joylashgan Falastin yerlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xrisos), Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747-yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. Shunga ko'ra, unga "Xudoning o'g'li" nisbatini berishdi (35-rasm). Yangi eraning boshlanishi ham Iso Mashning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

Milodning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan xaloskor kelishiga tayyorlash uchun chiqan edilar. Shunda Iso Masih yahudiylarni islooh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. Yahudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoning 33 yoshida fitnachilikda ayblab, qatl etishga hukm qildilar.

Isoning tarixiy xususida diniy va diniy bo'lmagan manbalar orasida ixtilof mavjud: xristian manbalarida Isoning o'zi xudo bo'la turib, insoniyatning gunohlarini o'ziga olish uchun odam qiyofasida tug'ilgani, uning hayot tarzi, insonlar bilan mulqoti haqidagi

ma'lumotlar qayd etilsa-da, diniy bo'lmagan manbalarida Iso nomi uchramaganligini nazarda tutib, u tarixiy emas, balki afsonaviy shaxs, deb hisoblovchilar ham bor.

Iso nomiga qo'shiluvchi "Masih" so'zi qadimiy yahudiy tili – ivritdagi *meshiah* so'zidan olingan bo'lib, «siltangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Yunon tilida bu so'z «xristos» shakliga ega. Bu dinning «xristianlik» yoki «masihilik» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlikni Iso Mashning tug'ilgan qishlog'i – «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniya* deb ham ataganlar. Keyinchalik, bu nom *nazroniya* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvchisi apostollar – havoriylarga o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining ta'limotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar Bibliyaning «Yangi Ahd» qismini tashkil etadi hamda "Biblya" muqaddas kitob, deya qaraladi (36-rasm).

Xristian dini 1054-yili ixtiloflar tufayli katolik va pravoslav, 1526-yilda protestantlikka bo'linib ketdi.

Pravoslav (Ortodoks) oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shohobchasi sifatida shakllandi. Bu oqim, asosan, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Bolqon mamalaklarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha ortodoksiya so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslaviyaning kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki bu yo'nalish u yerdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo'lmish Injil va muqaddas o'g'itlar IV-VIII asrlardagi yetti butxona soborlarining qarorlari, shuningdek, Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasilii Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damaskin, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta'limotining asosi deb tan olingan.

Xristianlikning Sharqiy tarmog'i bo'lmish pravoslaviyaning rivojlanishi jarayonida 15 mustaqil (avtokefal) cherkov: Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Gruzin, Serb, Rumun, Bolgar, Kipr, Ellada, Alban, Polyak, Chexiya, Slovakiya, Rus va Amerika cherkovlari vujudga keldi. Bu cherkovlardan eng kattasi Rus pravoslav cherkovi (RPC), boshqa rasmiy nomi Moskva patriarxati) bo'lib, unga 19 ming cherkov va 127 yeparxiya birlashgan. Bulardan 150 dan ortiq cherkov va 5 yeparxiya chet elda faoliyat olib boradi.

Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o'rin egallaydi. Cherkov ta'limotiga ko'ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo'ladi.

Katolik oqimi Xristianlikning yirik yo'nalishlaridan biri katolik oqimidir. U Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, muxlisari taxminan 800 mln kishini tashkil etadi.

Katolitsizm "umumiy, dunyoviy" degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning manbai – uncha katta bo'lmagan Rim Xristian jamoasi bo'lib, rivojlangan ko'ra uning birinchi Yepiskopi apostol Petr bo'lgan. Katolik diniy ta'limotning asosini Mugaddas kitob va Mugaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq pravoslav cherkovidan farqli o'laroq katolik cherkovi Mugaddas yozuvlar deb na'faqat avvalgi yetti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo'lib o'tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktablari va qarorlarini ham hisoblaydi. Shuningdek, cho'qintirish marosimi ham mugaddas udum hisoblanadi (37-rasm).

Katolitsizmda Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylammaslik – *seilbat* haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabdabali va soxtalashtirilgan ko'rinishga ega, diniy o'qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyadagi kabi katolitsizmida ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig'inish odatlari mavjuddir.

Katolitsizm xristianlikning yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqida va qoidalarini tan oladi, biroq diniy ta'limot, sig'inish va tashkiliy masalalarda bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Katolik cherkovi tashkiloti qat'iy markazlashuv bilan ajralib turadi. Rim papasi bu cherkovning boshlig'i bo'lib, u diniy axloq masalalariga oid qonun-qoidalarini belgilaydi. Uning hokimiyati dunyoviy soborlar hokimiyatidan yuqori turadi.

Katolik cherkovining markazlashuvi, jumladan, diniy ta'limotni no'an'anaviy tahlil qilish (sharhlash) huquqida aks etgan dogmatik tarqagiyot tamoyilini keltirib chiqaradi. Masalan, pravoslav cherkovi tomonidan tan olingan diniy ramzda ta'kidlanishicha, Mugaddas Ruh Ota Xudodan kelib chiqadi. Katolik aqidasiga ko'ra esa, Mugaddas Ruh Ota Xudodan va O'g'il Xudodan kelib chiqadi. Cherkovning najot borasidagi roli haqida ham o'ziga xos alohida ta'limot shakllangan. Najotning asosi iymon va xayrli ishlar hisoblanadi. Cherkov, katolik

ta'limotiga ko'ra, xayrli zaruriy ishlar xazinasiga – Iso tomonidan yaratilgan «Xayrli ishlar xazinasiga» ega.

Cherkov Iso, Bibi Maryam, Mugaddas Ruh nomidan bu xazinani tasarruf qilish, undan muhojirlarga ulashish, ya'ni gunohlarni avf etish, nadomat chekuvchilarga kechirim tufha qilish huquqiga ega. Pul yoki tufha evaziga avf qilish huquqiga ega. Pul evaziga yoki cherkov oldidagi xizmatlari uchun gunohlarini kechirish – *indulgeniya* haqidagi ta'limot mana shundan kelib chiqqan.

A'rof haqidagi (do'zax va jannat oraliq)idagi mavze) aqida faqat katolik ta'limotida mavjud. Gunohi katta bo'lmagan gunohkorlarning ruhi u yerda o'tda kuyadi (ehtimol, bu vijdon va nadomat azobining ramziy in'ikosidir), keyin jannatga yo'l topadi. Ruhning a'rofdan bo'lish muddati xayrli ishlar tufayli qisqartirilishi (ibodat va cherkov foydasiga xayr-ehson qilish bilan) mumkin. Bu ibodat va xayr-ehsonlar o'lganlar xotirasiga yaqinlar tomonidan qilinadi.

A'rof haqidagi ta'limot I asrdayoq paydo bo'lgan edi. Pravoslav va protestant cherkovlari a'rof haqidagi ta'limotni rad etadi.

Bundan tashqari pravoslav dini ta'limotidan farqli o'laroq, katolik yo'nalishida papaning begunohligi haqidagi aqida ham bor. Bu aqida 1870-yildagi birinchi Vatikan soborida qabul qilingan. G'arb cherkovining Bogoroditsaga nisbatan alohida e'tibori 1950-yilda papa Piy XII tomonidan kiritilgan Bibi Maryamning me'roji haqidagi aqidada o'z aksini topdi. Katolik ta'limoti pravoslav ta'limoti kabi yetti asrotni tan oladi, biroq bu asrotlarning talqin qilinishida qarashlar mos kelmaydi. Masalan, *pricheshenie* (tamaddi) qilish qat'iy non bilan (pravoslaviyada bo'ktilgan non bilan) dunyoviy(*miryane*) larga non va vino bilan, shuningdek, faqat non bilan amalga oshiriladi. Cho'qintirish sirini o'tash paytida suv sepiyadi (cho'qintiriluvchiga), muz ostidagi suvga cho'ktilinmaydi.

Protestantizm. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U XVI asrda Yevropada katoliklarga qarshi qaratilgan reformatsiya harakati bilan bog'liq juda ko'p mustaqil cherkovlar va sektalarni o'z ichiga oladi.

Protestantizm atamasi «protest» (norozilik) so'zidan kelib chiqqan. Bunday nomni olishiga sabab 1526-yilda Shpeer reyxsstagi nemis lyuterchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o'zi va fuqarosi uchun xohlagan dini tanlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida qaror

qabul qildi. Ammo 1529-yilda II Shpeer reyxsstagi bu qarorni bekor qildi. Bunga qarshi imperiyaning barcha shaharlari va besh knyazlik norozilik (protest) e'lon qildi.

Protestantizmning ilk shakllari: lyuterchilik, tsvinglichilik, kalvinizm, unitarizm va sotsinchilik, anabaptizm, mennochilik va anglikanchilik edi. Keyinroq, «so'nggi protestantizm» shakllari: baptistlar, metodistlar, kvakerlar, adventistlar, legova shohidlari, mormonlar yoki «*Oxirat avliyolari*», «*Najot armiyasi*», «*Xristian jani*», pyatidesyatniklar va boshqa diniy oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlarning ko'pchiligi «diniy uyg'onish», ilk xristianlik va Reformatsiya ideallariga qaytish shiori ostida tashkil topdi. Hozirgi vaqtda protestantizm dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan. Protestantizmning jahon markazi AQShda, bu yerda baptist, adventist, legova shohidlari va boshqalarning qarorgohlari joylashgan. Hozirgi protestantizm integratsiya (birlashtirish)ga intilmoqda, bu 1948-yilda Jahon cherkovlari kengashining tuzilishida o'z ifodasini topdi.

Protestantizm ilohiyoti xristian mafkurasining bir ko'rinishi sifatida o'z tarqalishida muayyan bosqichlardan o'tdi. XVI asr ortodoks ilohiyoti (M. Lyuter, J. Kalvin), XVIII-XIX asrlardagi yangi protestantizm yoki liberalizm ilohiyoti (F. Shleiermacher, E. Tryoleh, A. Garnak), birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan dialektik ilohiyot (K. Bart, P. Tillich, R. Bultman), Ikkinchi jahon urushidan so'ng tarqalgan radikal yoki «yangi» ilohiyot (D. Bonhoeffer va boshqalar) shular jumlasidandir.

Protestantizm xudoning borligi, uning uch qiyofada namoyon bo'lishi, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax (katoliklarning a'rofdan tashqari) haqidagi, vahiy va boshqalar to'g'risidagi umumxristian tasavvurlarini e'tirof etadi. Biroq Lyuter katolik cherkovi bilan aloqani uzib, protestant cherkovining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi va uni himoya qildi. Bu nizomga ko'ra, inson Xudo bilan bevosita mulohazalar o'tkazishi mumkin. Papaning diniy va dunyoviy hokimiyat, katolik dindorlarining imonni va vijdonni inson bilan Xudo o'rtasidagi vositachi sifatida nazorat qilish haqidagi mulohazalariga Lyuterining qarshi chiqishi jamoatchilik tomonidan favqulodda diqqat bilan tinglandi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra ilohiy lufu mahamat insonlarga cherkovning ishtirokisiz in'om etiladi. Inson najot topishi

uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. A'vom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylar hammasi dindorlarga bir xilda joriy etiladi.

Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqlanib qoldi. O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinsh bekor qilindi. Ibodat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning uy-lanmaslik shartlari bekor qilindi. Ibodatlar faqatgina lotin tilida olib borilishi, Bibliyaning faqatgina ruhoniylar tomonidan sharhlash zarurligi shartlari inkor etildi. Bibliya milliy tillarga tarjima qilindi, uni sharhlash har bir xudojo'yining eng muhim burchi bo'lib qoldi. *Asror* (tainstva)lardan faqat cho'qinish va mansublik (cherkovga) e'tirof etiladi. Ibodat va zmasihatlar, birgalikdagi ibodat va suratlarni kuylashdan iborat bo'ldi.

Lyuter tomonidan tuzilgan Reformatsiya bosh taomillari 95 tezis shaklida yozib berilgan. Ular Vittenberg nasroniy cherkovining shimoliy eshiklariga yozib qo'yilgan. Tezislarining bir nusxasida Iso payg'ambar: «Tavba qiling, chunki samoviy shohlik yaqinlashib qoldi», deb jar solganida shuni ta'kidlaydiki, imon keltirganlar hayoti boshdan-oyog' to'xtovsiz tavba tazarrudan iborat bo'lmog'i darkor.

Tavba-tazarru ruhoni (avliyol) oldidagi birgina tazarrudan iborat emas. Birinchi to'rt tezisda Lyuter ta'kidlaydiki, haqiqiy tavba uzoz muddatli jarayondir, birgina xatti-harakat bilan ro'yobga chiqmaydi. Bu bilan u katoliklarning «a'rof» va u bilan bog'liq indulgentsiya masalasini rad etadi. Aytadiki, Papa faqat o'zi belgilagan jazoni olib tashlashi mumkin. Cherkov hech qaysi samoviy jazodan insonni ozod qila olmaydi. Tavba-tazarru qonunlari tiriklar uchun joriy qilinadi (belgilanadi). «Ruhlar uchun indulgentsiya olgan shaxslarga tavba-tazarru qilish talab qilinmaydi», degan ta'limot Iso ta'limoti emas. Chindan tavba qilgan kishilarning gunohlarini Xudo kechadi va abadiy azobdan ozod qiladi. Gunohkor papa yorlig'isiz ham bunday mag'firatdan umid qilishi mumkin. Bu yerda va keyingi bir qancha tezislarda papaning a'rof usidan hukmronligi rad etiladi.

Lyuter bir necha tezislarda ta'kidlaydiki, chindan tavba qilgan, nadomat chekkan xristian «samoviy jazoga shoshilmaydi, ya'ni unga samoviy jazo joriy etilmaydi».

Lyuterning ta'kidlashicha, cherkovning haqiqiy xazinasini muqaddas Injil va Xudoning marhamatidir. «Xayri amallar xazinasini»ning mavjudligi kambag'allar uchun emas, boylar uchun foydalidir, bu xazinalarga papa marhamati bilan emas, o'z amallari bilan erishuvi mumkin. Bu xil vositalar bilan Xudoning mehrini qozonmoqni Lyuter sarob deb ataydi.

Haqiqiy xristian Isoga ergashish istagi bilan yonmog'i zarur. Najot yo'li ruxsatomma yorlig'ida emas, balki chin yurakdan nadomat chekmoq va tavba qilmog'idadir.

1517-yili 31-oktabrda jamoatchilik hukmiga havola qilingan tezislar shundan iborat. Keyinchalik bu kyun protestantlar bayrami bo'lib qoldi.

Hozirgi vaqtda xristianlik dini dunyoning har bir qismida mavjud. Xususan, O'zbekiston aholisining ham deyarli 3 foizi xristianlar hisoblanadi.

Islom dini — eng yosh din bo'lib, VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelgan. Tarafdorlari jahon aholisining 23 % qismini tashkil etadi.

Islom ta'limoti. Islom arabcha so'z bo'lib, *Allohga o'zini topshirish, ihoa etish, taslim bo'lish, bo'yusinish* ma'nolarini beradi. Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi sivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar (Xotam al-anbiyo) — nabiy va rasul, deb tan olinadi.

Muqaddas qadarnjo — Makka shahridagi Ka'ba hisoblanadi (38-rasm).

Qur'onikarim — Alloh tarafidan 23 yilga yaqin muddat mobaynida Muhammad payg'ambarga oyatna-oyat, sura-sura tarzida nozil qilingan ilohiy (sakral) kitobdir. Bu kitob islom dinining muqaddas manbasi hisoblanadi. Islom ilohiyot maktablariidan biri *ahl as-sunna va-l-jamoa* ta'limotiga ko'ra, Qur'on Alloh taoloning so'zi va uning azaliy ilmidir.

Muqaddas Yozuv ko'p nomlaridan biri bo'lgan «Qur'on» so'zi — arabcha «iqro» (o'qimoq) fe'lidan olingan. Boshqa fikrga binosan, u suryoniy tilidagi «kerain», ya'ni «muqaddas yozuv» ma'nosini bildiruvchi so'zdan olingan. Qur'on suralardan iborat. Sura Qur'ondan bir bo'lak bo'lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyat-

larni o'z ichiga oladi. Qur'onda jami 114 ta sura mavjud. Oyalar soni esa, Qur'on matnlarini taqsimlashning turli yo'llariga ko'ra, 6204 ta, 6232 ta, hatto 6666 tagacha belgilangan. Bu har xillik Qur'on nusxalarining bir-biridan farqli ekanligini emas, balki undagi oyatlarining turli qiro'at maktablarining (ularning soni 14 dan ortiq) an'analari bo'yicha turlicha taqsimlanganligini bildiradi.

Islom milodiy VII asrning boshlarida Arabiston yarimorolida paydo bo'lgan. Ushbu davrdagi hududning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoni ko'rib chiqamiz. Yarimorol aholisining asosiy qismini arablar tashkil etgan. Islom vujudga kelishi arafasida arablar, asosan, chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Arabistonning qulay geografik o'rni (hududidan g'arb va sharq davlatlarini bog'lovchi karvon yo'llari o'tgan va uchta qit'ani tutashirib turadi) sababli, savdo-sotiq va hunarmandchilik qadimdan rivojlangan. Iqtisodiy rivojlanish darajasi yarimorolning hududlarida turlicha bo'lgan. Uning bepoyon cho'llarida yashagan ko'chmanchi arablar chorvachilik bilan shug'ullangan. Yarimorolning shimoliy qismida Vizantiya va Mesopotamiya kabi qadimgi madaniy markazlarning ta'siri kuchli edi. Karvon yuli o'tgan janubi-g'arbiy qismi (Hijoz)da qadimdan savdo-sotiq, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va, qisman, hunarmandchilik rivojlangan. Milodiy I asrda Arabistonning janubi-g'arbiy qismida shahar-davlatlar vujudga kelgan. IV—VI asrlarda bu yerda Makka, Yasrib, Toif singari yirik shaharlar mavjud edi. Ularda istiqomat qiluvchi arab zodagonlarining daromadini karvon yo'llaridan kelayotgan boj soliqlari va savdo-sotiq tushumlari tashkil etgan. Mintaqadagi iqtisodiy jonlanish natijasida ko'chmanchi chorvador qabilalarda urug'-qabilaviy munosabatlarning yemirilishi va davlat uyushmalarining paydo bo'lish jarayoni kuchaygan.

«Johiliya» so'zi adabiy arab tilida «bilmaslik», ya'ni «Yagona xudo — Allohni tanimaslik» ma'nolarini beradi. Bu istiloh musulmon mualliflari tomonidan Arabiston yarimorolining islomdan oldingi davr tarixiga nisbatan ishlatila boshlandi. Bu bilan yangi davr tarixchilari qadimgi davrda Ichki Arabiston aholisi orasida «ko'p xudolik» (*al-fakaniya*) hukm surardi, degan fikrga urg'u berishni istaydilar. Ba'zi tadqiqotchilar johiliya davri 100-200 yil davom etgan degan fikrni bildiradilar. Biroq ushbu davrning qancha muddat davom etganligini aniqlash birlamchi manbalar, birinchi navbatda, yozma adabiyotning

ozligi, ba'zida butkul yo'qligi tufayli juda mushkul.

Arab yerlari Osiyoning janubi-g'arbidagi yarimorolda joylashgan bo'lib, shimol tomondan – Shom (Suriya) sahrolari, sharqdan Fors (Arab) ko'rfazi, Ummun dengizi janub tomondan Hind okeani va g'arbdan Qizil dengiz bilan chegaralangan. Mana shu bepoyon o'lka bu yerda yashagan somiy tillaarning birida so'zlashuvchi arablar nomi bilan Arabiston yarim oroli deb atalgan. Zamonaviy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, islom paydo bo'lish arafasida yarimorol hududida madaniyat nuqtai nazaridan uch sivilizatsiya mavjud bo'lgan:

1) mustaqil ma'noga ega bo'lgan Janubiy Arabiston (tili – janubiy arab tili);

2) nisbatan chekli ta'sirlardan uzoqroqda joylashgan Ichki Arabiston;

3) Vizantiya va Eron imperiyalari madaniy an'analari bilan bog'liq Shimoliy arabiston.

Islomning paydo bo'lishi tarqoq arab qabilalari uchun olamshumul voqegaga aylandi. Tarixda birinchi arab davlati – Arab xalifaligi vujudga keldi. Arab istilolari oqibatida mazkur uch sivilizatsiyalar vakillari aralashib keldi. Lekin ularning o'tmishdagi nisbiy mustaqil rivojlanganliklari *arablar nasabi* haqidagi tasavvurda saqlanib qoldi. Unga binoan, arablarning barchalari nasab jihatidan ikki katta avlod vakillaridir: *qahtoniylar* – janub arablari, *admoniylar* – shimol arablaridir. Mana shu ikki avloddan barcha arab qabilalari tarqalgan. Lekin, tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mazkur tasavvur VII asr oxirlari-VIII asr boshlarida Suriya va Iroqda hokimiyat uchun harbiy kurash olib borgan arab qabilalari ittifoqlari (Kalbiylar, Asadiylar va boshqalar) vakillari tomonidan shakllantirilgan. Qadimgi arablar orasida ko'chmanchilik mafkurasi qoldiqlari, qabilaviy tuzum tasavvurlari kuchli bo'lsada, islom dini paydo bo'lishi davrlarida ularning katta qismi (2/3) o'troq holda shahar va qishloqlarda yashaganlar. Islom dini shakllangan va rivojlangan Makka va Yasrib shaharlari YaqinSharq sivilizatsiyasi qadimiy markazlaridan nisbatan uzoqroqda joylashgan. Arabiston yarim orolining Makka, Madina, Toif, Xaybar singari bir qancha eng muhim shaharlarini o'z ichiga olgan qismini qadimdan Hijoz deb atalgan. Bu yarim orolning katta qismida islom vujudga kelguniga qadar «*ko'pxudolilik*» e'tiqodi hukm surardi. Islomgacha Arabistonda turli xil dinlar mavjud edi. Semit qabilalari an'analarga

ko'ra, Quyosh, Oy tabiatning bejilov kuchlari, turli xudolar va ruhlariga sig'inganlar. Har bir qabilaning o'z xudolari, totem yoki fetishlari mavjud bo'lgan. Ular gohida bir-biriga qarama-qarshi edi. Qabilaning diniy tasavvurlari faqat mazkur qabila a'zolarininggina birligini ta'minlagan, umumarab dini esa yo'q edi.

“Payg'ambar dunyoga kelishi arafasida Arabiston yarim orolida tarqoq, qabila tuzumida istiqomat qiladigan xalqlar buparastlik va jaholat botog'iga botib qolgandilar. Payg'ambar Ibrohim (a.s.) va uning o'g'li Ismoil (a.s.) tiklagan muqaddas Ka'ba but va sanamlarga to'lib bo'lgandi. Qabilalar tinmay o'zaro janglar olib borar, jittimoiy va mulkiy tengsizlik chidab bo'lmaz darajada edi. Jaholat shu darajaga borgandiki, ayrim qabilalarda qiz farzand dunyoga kelsa, uni tiriklayin ko'mib yuborar edilar”. Demak, Arabistondagi iqtisodiy inqiroz, tarqoq qabilalarni birlashtirishga intilish yangi mafkuraga talabni kuchaytirgan va islom shunday mafkura sifatida vujudga kelgan.

Muhammad payg'ambar arab elatini Yangi diniy mafkura asosida jipslashtirib, markazlashgan davlatga asos solgan. Jamiyatni iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy inqirozdan xalos qilgan. Insoniyat tarixida alohida o'ringa ega islom madaniyatining poydevorini yaratgan.

Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi sivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar (Xotam al-anbiyo') – nabiy va rasul deb tan olinadi. Islom dinining qator asosiy tamoyillarini o'z ichiga olgan «E'tiqod ramzi» yaratilgan. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

1) *Allohga ishonish*. Har bir musulmon (arabchada – bo'yin eguvchi, itoatkor degan ma'nolarni anglatadi) Yagona Allohni tan olishi va uning irodasiga bo'yisinishi shart.

2) *Allohning farishtalariga ishonish*. Musulmon kishi farishtalar (arabchada – malak, maloika) va yovuz kuchlar (jinlar) mavjudligiga ishonishi lozim. Xudoga eng yaqin bo'lgan farishtalar zimmasiga turli vazifalar yuklatilgan bo'lib, *Jabroil* – Allohni hukmini kishilarga yetkazuvchi, *Mikail* – koinotni boshqaruvchi, *Iсроfil* – maxsus shoxdan yasalgan karnayni chalib qiyomat kuni haqida xabar beruvchi, *Azroil* – jon oluvchi farishta vazifasini bajaradi. Shuningdek,

o'lganlarni qabrda dastlabki so'roq qiluvchi farishtalar — *Munkar* va *Nakir*, jannatning qo'riqchisi — *Ridvon*, do'xanining qo'riqchisi — *Malik* ham Xudoning yaqin yordamchilari vazifasini bajaradilar. Alloh irodasiga bo'ysunishni istamagan yana bir farishta mavjud bo'lib, uning nomi *Shayton* (Iblis)dir. Shayton odamlarni gunohga yetaklaydi. Qudrati Alloh bu farishtani jilovlab, bo'ysundirib olishga qodir, biroq u ataylab Iblisga erkinlik berganki, bundan maqsad islomga e'tiqod etuvchi musulmonlarning irodasini, islom diniga bo'lgan muhabbati va izchilligini sinash hisoblanadi. Bu farishta oxirzamoniga qadar erkin bo'ladi;

3) *Allohninng kitoblari*ga ishonish. Musulmonlar Qur'onni abadiy va odamlar tomonidan yaratilmagan deb hisoblaydilar. Islomda Alloh muqaddas ta'limotini Muhammaddan oldin *Muso* (*Moisey*) va *Iso* (*Isus*)larga vahiy qilgan. *Tavrol*, *Injil* va *Zabur* (*Psalir*) — qadimgi yahudiy dinining duolar to'plami) kabi muqaddas bitiklar Qur'ondan oldin yuborilgan manbalardir. Shuniig uchun ham islom boshqa dinlar ta'limotiga o'xshaydi. Qur'on muqaddas bitiklarning eng so'ngisidir;

4) *Allohninng payg'ambarlariga ishonish*. Payg'ambarlar *ilohiy* haqiqatni bandalarga yetkazadilar, ularni va'z, nasixat bilan haq dingga va yaxshi ishlarga chaqiradilar. Qur'onda 25 nafar payg'ambarning ismlari qayd etilgan. Payg'ambarlar ikki turga bo'linadilar: *rasullar* va *nabiylar*. Alloh alohida kitob va shariat bergan payg'ambarlar «*Rasul*» deb ataladilar. Alloh alohida kitobva shariat ato etmagan, lekin rasulga berilgan kitob va shariat asosida ish qilishga buyurilgan payg'ambarlar «*nabiylar*» deb ataladi. Rasullar nabiyy bo'lishi mumkin, lekin nabiylar rasul bo'la olmaydilar.

5) *oxirat kuniga ishonish*. Oxiratda (arabchada — oxirgi kun, dunyoning tugash kuni degan ma'holarni anglatadi) Alloh va u xohlagandan boshqa hechnarsa qolmaydigan kun. Uning qachon bo'lishini faqat Alloh biladi. Oxirat kunida Yerdagi hayot tugaydi. Allohning qudrati bilan o'lganlar qayta tiriladilar va bir joyda — Mahshar yerida to'planadilar;

6) *islom e'tiqodini qabul qiluvchi har bir kishi o'z taqdirining Alloh tomonidan oldindan belgilab qo'yilganini (taqdiri azal)ga ishonishi lozim*. Qur'onda yozilishicha, «Alloh kimni hidoyat qilishni istasa, uning ko'nglini islom uchun keng qilib qo'yar. Kimni

ndashirishni istasa, uning ko'nglini «tor va tang qilib qo'yar»³⁰ — Allohning irodasiga musulmonlar so'zsiz itoat etishlari shart;

7) *o'lgandan keyin qayta tirilishga ishonish*. Allohning irodasi bilan qaytatrilingan odamlarning «Mahshar yer»da to'plangan kuni *qiyomat* (arab. — tikka turish, o'rtidan turish) deb ataladi. Bu kunda har bir inson o'z qilmishiga loyiq mukofot, ajr oladi: kimdir do'zahda qiyanoq azobiga duchor bo'lsa, yana kimdir jannatda rohat-farog'atda yushashga muassar bo'ladi. Islomda diniy e'tiqod, marosim, urf-odat, huquq va axloq normalardan tashkil topgan dindorlar uchun oddiy, bajarilishi qulay shartlar to'plami farzlar ishlab chiqilgan. Ularni bajarmaganlar islomdan chiqqan, deb hisoblanadi. Farzlarning eng asosiy si «islom arkonlari» deb ataladi (40-rasm).

Yer yuzida musulmonlar soni ortib borayotgani haqida ommaviy axborot vositalarida bot-bot aytib o'tiladi. Ayniqsa, G'arb matbuoti bu to'g'rida ko'p yozadi.

So'nggi 50 yil ichida Yer yuzidagi musulmonlarning soni 235 foizga o'sgan. XX asrda Islom dini ergashuvchilari soni bo'yicha Fransiya, Buyuk Britaniya va AQSH kabi mamlakatlarda ikkinchi o'ringa chiqdi. Ilmiy farazlarga ko'ra, 2030-yilga borib, dunyo aholisining chorak qismi, ya'ni to'rtidan biri yoki 26,4 foizi musulmonlardan iborat bo'ladi. G'arb mamlakatlarida musulmonlar soni ortishi kutilyapti. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni bo'yicha Pokiston yetakchiga aylanishi mumkin. Hozirgi o'sish bo'yicha hisoblan sa, yaqin yigirma yil ichida musulmonlar soni 2,2 milliard kishiga yetadi.

Musulmonlar dunyoning 228 ta mamlakatida istiqomat qiladi, 49 ta mamlakatda esa aholining ko'pchilik qismini tashkil etadi. Ular 60 ga yaqin tilda so'zlashadi. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar gaplashadigan tillar orasida arab, bengal, panjob, yavan, o'zbek, turk, urdu, fors, pushtun, sindhi va kashmir tillari yetakchilik qiladi. Hududlar bo'yicha diniy amallarda biron farq bo'lsa-da, farzlar va asosiy diniy aqidalar umumiydir.

Musulmonlarning asosiy qismi — 85 foizi sunniylik mazhabida, qolgan 13 foizga yaqin musulmon shialik, qolganlari xorijiylik tarafdori.

Islom dini Muhammad payg'ambar va halifalik davrida keng yoyildi. Biroq, ba'zi ixtiloflar tufayli dinda bo'linish yuzaga keldi.

Bunday qarama-qarshiliklarga quyidagilarni misol qilish mumkin:

1) diniy aqidalarning barqarorligi yoki kam o'zgaruvchanligi sababi ijtimoiy taraqqiyotdan ortda qolish natijasida yuzaga keluvchi ziddiyatlar ta'siri;

2) din va ruhoniylarning ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishlari zarurati;

3) diniy ta'limning turli millatlar va elatlarning madaniyati, urf-odatlari va an'analarga moslashishi;

4) diniy ta'limotga munosabat va uning talqinidagi tafovutlar.

Yuqoridagi kabi ta'sirlar oqibatida har qanday dinda bo'linish (yo'nalish, oqim va mazhablar) vujudga keladi. Lekin dinlarning ijtimoiy hayotdagi o'zini va hamiyatini undagi bo'linishning qanchalik xilma-xil ekanligidan kelib chiqibbahoilash xatodir. Shu o'rinda e'tiborni quyidagiga qaratishimiz lozimki, dindagiqarashlar xilma-xilligi uning jamiyatdagi ildizini mustahkamlaydi, mavjud muammolarning xal etilishida to'g'ri yo'lni tanlash imkoniyatini kuchaytiradi.

Islomda dastlab *xorijiyalar* (arabchada - chiqish, qarshi turish degan ma'nolarni anglatadi) yo'nalishi vujudga kelgan. Uning a'zolari xalifa Alining Suriya noibi Muoviyaning hokimiyat uchun ochiq kurashiga qarshi murosachiligi va qat'iysizligidan norozi guruhlardan iborat bo'lgan. Ular Alining siyosatiga norozilik bildirib Kufa shahridan Xarura qishlog'iga ketib qolgan. Shuning uchun ba'zi ilk manbalarda yo'nalishni *xaruriyalar* deb ham yuritiladi. Xorijiyalar dastlab siyosiy talablar bilan chiqqanlar. Ayniqsa, musulmonlarning irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i'y nazar tengligini e'tirof etganlar. Xalifa la-vozimiga ijtimoiy mavqeidan qat'i'y nazar, mas'uliyatni anglagan va davlatni boshqarish iqtidoriga ega nomzod saylangan. Agar xalifa jamoa manfaatini himoya qilmasa, egallab turgan lavozimidan bo'shatilgan yoki qatl qilingan. Xorijiyalar yo'nalishida quyidagi asosiy guruhlar mavjud: Xorijiyalar xalifa Ali va boshqa sulolalar vakillariga qarshi murosasiz kurash olib borganlar. Ularning ijtimoiy-siyosiy tuzimga nisbatan murosasizligi, kishilar hayotini normativlashitirish darajasining juda yuqoriligi va uni qat'i'y nazorat qilishga intilishi yo'nalish tarafdorlari sonining kamayishiga sabab bo'lgan. Ayni vaqtda xorijiyalar juda kam sonli bo'lib, Shimoliy Afrika va ayrim arab davlatlari – Yaman, Ummunda saqlanib qolgan.

Islom dinidagi yirik yo'nalishlardan biri *shialikdir* (arabchada *shia* — guruh, tarafdorlar degan ma'nolarni anglatadi). U VII asrning o'rtalarida xalifa Ali va uning tarafdorlarini birlashtirgan diniy-siyosiy oqim sifatida Iroqda vujudga kelgan. Shialar, dastlab, siyosiy hokimiyatni Muhammad payg'ambarning avlodlari boshqarishi va hokimiyat otadan farzandga meros sifatida o'tishi kerak degan talablari bilan chiqqanlar. Shuning uchun shialar Ali va uning avlodlaridan boshqa barcha sunniy xalifalarni zo'ravonlik bilan hokimiyatni bosib olganlikda ayblaydilar. Sunniy xalifalar Ali va uning avlodi bo'lgan o'n ikki imomni qarshi qo'yganlar. Oxirgi (o'n ikkinchi) imom **Muhammad Mahdiy** (Alloh yo'lga yetaklaydigan kishi) yoki yashiringan imom 873-yilda tug'ilgan. U yoshlik chog'ida bedarak yo'qolgan. Diniy ta'limda shialar Quroni karim Allohning kaloni ekanligini tan oladilar, lekin xalifa Usmon uni o'z manfaatiga moslashtirib, xalifa Alining hokimiyatni egallashiga oid bitta surani chiqarib tashlagan, deb hisoblaydilar. Shu bilan birga, Qur'onning haqiqiy nusxasini qiyomat kuni o'n ikkinchi imom Yerga olib kelishi haqidagi aqida qabul qilingan.

Shialar, sunniylardan farqli o'laroq, Muhammad payg'ambar bilan bog'liq hadislarini tan olmaydilar. Ular halifa Ali va uning avlodlari bilan bog'liq mahsus hadislar to'plamini tuzganlar va u «Axbor» deb nomlanadi. Shu bilan birga, shialar iymonda beshta aqida (Allohning yagonaligi, adolat, oxirat va o'lgandan keyin qayta tirilish, payg'ambarlik, imomat)ni tan oladilar. Imomat (arab. — boshqarish, rahbarlik) davlatni boshqarish haqida ta'limot Shialikda diniy ta'limot bilan birga urf-odat va marosimlarda ham farqlar mavjud. Masalan, ular Makka va Madinadan tashqari Karbalo va Najaf shaharlarini ziyorat qiladilar. Xalifa Alining avlodi bo'lgan o'n ikki imomning jabrdiyda va diniy o'lida shahid bo'lganlar sifatida qabrlari muqaddaslashtirilgan. Imom Xusaynga motam tutadilar. Bu «shaxsey-vaxsey» marosimi deb ataladi.

Sunniylik ortodoksal (grekchada - dindor, e'tiqodli, ya'ni biron-bir ta'limotga, yo'nalishga, dinga og'ishmay amal qiluvchi degan ma'nolarni anglatadi) islom yo'nalishidir. Yo'nalish islomning Muhammad payg'ambar davrida vujudga kelgan ta'limotini tan oladi. Sunnat islomning ikkinchi manbai sifatida qabul qilingan va unda an'anaviy diniy marosimlar, maishiy turmush hamda ijtimoiy hayot qoidalari

amal qilinadi.

Traditsionalizm «ortodoksal islom» nomi bilan ham yuritiladi. U o'zbekitida ilk islom ta'limoti, Qur'on va sunalarda qayd etilgan g'oyalarini asl mohiyatini saqlab qolish, zamon, davr o'garishi bilan ayrim islom aqidalarining ham o'zgarishi mumkinligi haqidagi fikrlarni inkor etuvchi ruhoniylar faoliyati bilan bog'liqdir. Traditsionalistlar nuqtai nazaricha, islom dinining aqidalari, olam haqidagi Alloh ta'limon abadiy va mutlaqdir. Zamonda va tarixda bo'ladigan har qanday o'zgarish Alloh tomonidan oldindan belgilangan va hukm qilingan bo'lib, barcha narsa va hodisalar uning irodasi bilan sodir bo'ladi va mavjuddir. Traditsionalizm islom dinida hurfiylik va erkinlik bo'lishiga tish-tirnog'i bilan qarshi chiqadi, islomdagi o'zgarishlarni tanqid qiladi.

Modernizm, ya'ni islom dinini ijtimoiy taraqqiyot, fan va texnika yutuqlari bilan uyg'unlashtirishga urinish muayyan darajada mafkuraviy yo'nalish yoki ta'limot mavqeiga egadir. Islom modernizmi asosan XIX asrlarda paydo bo'lgan. U islom dunyosining ilg'or fikrlari tomonidan yaratilgan. Ular G'arbda burjua munosabatlarning rivojlanishi ijobiy samara berganligi va fan-texnikaning gurrurab rivojlanishiga olib kelganligini ko'rib, jamiyatlarini ham isloh qilish, shariat qonunlari burjua huquqini tiklashni taklif qildilar. Turkiya XX asrning 20-yillarida Sharq mam-lakatlari orasida birinchi bo'lib kapitalistik munosabatlar o'rnatgan. Turkistonda bunday urinishlar jadidlar harakatida ko'zga tashlanadi. Jadidlar islom mistik qarashlar o'rninga ilm-fanni rivojlantirish milliy **taraqqiyot** uchun qanchalik zarur ekanligini birinchilar qatorida anglab etganlar.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Yer shari aholisining diniy tarkibini tushuntiring.
2. Jahon dinlari haqida ma'lumot bering.
3. Milliy dinlar deganda qanday dinlarni tushunasiz?
4. Islom dini keng traqalagan hududlarni tushuntiring.
5. Xristian dinining qanday mazhablari mavjud?
6. Iudaizm va induzm dinlari geografik xususiyatlarini tushuntiring.
7. Dinlar qanday belgilar asosida tasnif qilinadi?

6-MAVZU. ISTE'MOL GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Iste'mol geografyasining o'rganish obyekti va predmeti
2. Turmush darajasi tushunchasi va ko'rsatkichlari.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlari va ularning turlari.
4. Iste'mol budjetlarining mohiyati va turlari.
5. Yashash minimumi va iste'mol savati.
6. BMT tavsifasiga ko'ra, aholi turmush darajasini o'rganish usullari

Maqsad: talabalarda iste'mol geografyasining mintaqaviy xususiyatlari haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: iste'mol geografyasi, "xalq farovonligi", "turmush faoliyati xavfsizligi", "turmush tarzi", "mehnat faoliyati sifati", iste'mol savati "turmush sifati".

Aholi ishlab chiqaruvchi kuch bo'lishi bilan birgalikda, iste'molchi ham hisoblanadi. Moddiy va nomoddiy ne'matlarni ehtiyojlarni qondirish maqsadida olish iste'mol hisoblanib, bu tushuncha ko'proq ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan iqtisodda foydalaniladi. Sotsial va madaniy geografiya nuqtai nazaridan esa iste'mol holati - aholining turmush darajasi hamda xarid qilish qobiliyati orqali tavsiflanadi.

Iste'mol geografiyasi - aholi turmush darajasining hududiy tafovutlari va ularga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot xarid qilish holatlarining hududiy xususiyatlarini o'rganadi.

Aholining farovonlik darajasini ifodalash uchun "turmush darajasi", "xalq farovonligi", "turmush faoliyati xavfsizligi", "turmush tarzi", "mehnat faoliyati sifati", "turmush sifati" kabi turli xil tushunchalar qo'llaniladi. Ba'zan turli atamalar bir mazmunni anglatadi, boshqa hollarda ular o'rtasidagi farq muayyan xususiyat kasb etadi, mazmuni sezilarli darajada farq qiladi. Shu bilan birga, mazkur tushunchalarning o'zaro bog'liqligini qayd etish lozim.

O'zbekistonda aholining moddiy, ma'naviy, ijtimoiy ehtiyojlari qondirish darajasini ifodalaydigan "turmush darajasi" atamasi

kengroq qo'llaniladi. Bunday tavsif ko'proq turmush darajasi statusini xarakterlaydi. Shu bilan birga, turmush darajasi - ko'plab omillar yig'indisi ta'sirida bo'lgan o'zgaruvchan jarayondir.

Turmush darajasi muntazam o'zgarib turadigan turli ne'matlarga bo'lgan ehtiyojlarning tarkibi va darajasi bilan, boshqa tomondan, ehtiyojni qondirish imkoniyatlari, tovarlar va xizmatlar bozoridagi holat, aholi daromadlari, mehnatkashlarning ish haqi bilan belgilanadi. Ammo ish haqi miqdori ham, turmush darajasi ham ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini samaradorligining ko'lamini, ilmiy-texnik taraqqiyot darajasi, aholining madaniy-ma'rifiy saviyasi va tarkibi, milliy xususiyatlar, siyosiy hokimiyatga bog'liq.

Turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar turli-tuman bo'lib, turmush darajasi konsepsiyasi bilan uzviy bog'liq. Ko'rsatkichlar alohida belgilar bo'yicha quyidagi turkumlarga ajratiladi: umumiy va xususiy; iqtisodiy va ijtimoiy-demografik; obyektiv va subyektiv; qiymat va natural; miqdor va sifat; iste'mol proporsiyasi va tarkibi ko'rsatkichlari; statistik ko'rsatkichlar va boshqalar.

Turmush darajasi ko'rsatkichlari umumiy va xususiy turarlarga ajratiladi. **Umumiy ko'rsatkichlarga** 1) milliy daromad; 2) iste'mol fondi (iqtisodiyot tarmoqlarining bevosita iste'molga yo'naltirilgan mahsulotlari); 3) milliy boyliklar iste'mol fondi (to'plangan iste'mol mulklari - turar joylar, madaniy-maishiy binolar, buyumlar) kabllarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ulushi kiritiladi. Bu ko'rsatkichlar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining umumiy darajasini ifodalaydi.

Aholi turmush darajasini ifodalash uchun «aholi farovonligi», «yashash sharoitlari», «turmush tarzi», «turmush sifati» tushunchalari qo'llaniladi. Aholi farovonligi kategoriyasi insonlar ehtiyojlarining rivojlanishini, hayot faoliyatidagi asosiy muhit: ishda, iste'molda, ijtimoiy - siyosiy hayotda ularni qondirish yo'llari va sharoitlarini o'zida aks ettiradi.

Iqtisodiy adabiyotda yashash sharoitlari deganda aholini yashash faoliyatidagi bevosita obyektiv sharoitlar, bandlik, ish haqi va daromadlar, qo'chish shakllari, uy - joy xarakteri, oilalarning mulkiy ta'minlanganligi, ijtimoiy to'lovlar tizimi va ijtimoiy soha tarmoqlarining rivojlanishi tushuniladi.

«Turmush sifati» - tushunchasi bir tomondan subyekting ijtimoiy

hayotini va insonning ehtiyojlarini tavsiflansa, ikkinchi tomondan yashash sharoitlari qulayliklari va holatini tavsiflaydi.

Turmush tarzi, sifati, darajasi va farovonligi o'rtasidagi munosabatlarni quyidagicha ifodalash mumkin: "agar turmush darajasi - iste'mol sohasidagi inson faoliyatining sharoit kompleksi va xarakterini aks ettirsa, turmush tarzi - insonning hamma sohadagi faoliyati, turmush sifati - aholi ahvolidning uning haqiqiy xarakteristikaga nisbati, aholi farovonligi esa - ushbu tushunchalarning sintezi hisoblanadi». Shunday qilib, aholi farovonligi - bu insonlarning ehtiyojlarini, rivojlanishini hayot faoliyatidagi asosiy sohalariga: mehnat, iste'mol, madaniyat, ijtimoiy - siyosiy hayotdagi sohalarida qo'llanilganda namoyon bo'ladi.

Turmush darajasiga ta'sir ko'rsatuvchi, belgilovchi omillardan biri aholi daromadlari hisoblanadi. Inson faoliyatidagi daromadlarning roli, iste'mol tarkibi va darajasi bevosita daromadlarning miqdoriga bog'liqligi bilan ifodalanadi. Fugarolarning, oila a'zolarining, ishchilarning takror ishlab chiqarishi daromadlar darajasiga bog'liqdir. Mamlakat aholisi oladigan daromadlar quyidagi uchta muhim kategoriyalar bilan tavsiflanishi mumkin: 1) nominal daromadlar; 2) real daromadlar; 3) real foydalaniladigan pirovard daromadlar.

Nominal daromadlar yalpi ichki mahsulot, yalpi milliy mahsulot yoki milliy daromadlarning ma'lum bir qismi hisoblanib, aholi gajay-sidir faoliyati natijasida oladigan daromadlari, davlat transferlari, ijtimoiy transferlar (ijtimoiy sug'urta fondidan to'lovlar), tashkilotlar o'rtasidagi transferlar (bir firmaning boshqa firmalardan oladigan dividendlari), notijorat transferlar (homiyluk pul o'tkazmalari) shaklidagi daromadlar tushuniladi. Ular aholining pul, natural va bilvosita daromadlarining yig'indisini tashkil qiladi. Shunday qilib nominal daromadlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

A) pul daromadlari - aholining davlat, ijtimoiy tashkilotlardan, xususiy korxonalardan, fermer xo'jaliklaridan (soliq to'lanmasdan) olingan daromadlari. Nominal pul daromadlarining umumiy miqdori hisobot yilida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan olib boriladigan aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi hisoboti, budjet tekshirishlari asosida aniqlanadi istiqbolga esa - aholi pul daromadlari va xarajatlari balansi umumlashtirilgan prognoz hisob-kitoblari va ekspertlarning baholashi asosida aniqlanadi;

B) natural daromadlar, oilaviy, fermer xo'jaligidan, turli mulk shaklidagi korxonalar va tashkilotlardan olinadi. Ular Milliy hisoblar tizimi ma'lumotlari asosida ishlab chiqarishning tarmoqlararo balansi, mahsulotlar va xizmatlarni taqsimlash ko'rsatkichlarining prognoz hisob-kitoblari asosida aniqlanadi.

V) aholini bilvosita daromadlari, aholiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy sohadagi tashkilotlar tomonidan bepul foydalanish jarayonida olinadi. Ularning darajasi respublika budjetining hisobot va prognoz ma'lumotlari asosida hisoblanadi.

Aholi nominal daromadlarining hisob-kitobida shuni nazarda tutish kerakki, aholining bir guruh nominal daromadlari aholini boshqa bir guruhlari hisobiga shakllanadi, chunki ular soliqlar va majburiy to'lovlarni, ijtimoiy sohadagi tashkilotlar, muassasalar, korxonalar, jismoniy shaxslar tomonidan ko'rsatiladigan pulli xizmatlar qiymatini to'laydilar.

Aholining real daromadlari nominal daromadlari summasidan aholi tomonidan to'langan soliqlar va boshqa turdagi majburiy to'lovlarni chiqarib tashlash yo'li orqali aniqlanadi. Bunda hisobot yoki prognoz davridagi narx indeksi hisobga olinadi.

Real foydalanilgan (pirovard) daromadlar moddiy ne'matlarni va turli ko'rinishdagi xizmatlarni sotib olishda foydalaniladi. Shunday qilib, real daromadlar hajmiga pul jangarmalari, ijtimoiy tashkilotlarga badallar, shuningdek, aholining davlatga, korxonaga, moliyaviy tizimdan olgan kreditlari bo'yicha qarzdorligi saldosi qisqarishi kirmaydi.

Xususiy ko'rsatkichlardan 1) iste'mol darajasi va usullari; 2) mehnat sharoitlari; 3) turar joy ta'minoti va maishiy qulayliklar; 4) ijtimoiy-madaniy xizmat ko'rsatish darajasi; 5) bolalarni tarbiyalash sharoitlari; 6) ijtimoiy ta'minot va boshqalarni keltirib o'tish mumkin. Mazkur ko'rsatkichlar ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq, ammo aholi (mehnatkashlar)ning ma'lum guruhlari, hudud va boshqalar bo'yicha aniqlashtirilgan.

Iqtisodiy ko'rsatkichlar inson va jamiyat hayotining iqtisodiy jihatlari, ehtiyojni qondirishning iqtisodiy imkoniyatlarini ifodalaydi. Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti va har bir insonning farovonligi (nominal va haqiqiy daromadlar, ish bilan bandlik va boshqalar) darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkichlar iqtisodiy ko'rsatkichlar sira-

siga kiritiladi. Bu ko'rsatkichlar ishchi kuchini (aholini) takror ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning iqtisodiy asoslarini ochib beradi. Bu, ayniqsa, aholi daromadlari salmog'i va ularni differensiyalashda yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar aholining yoshi, jinsi, kasbiy-malakaviy tarkibini, ishchi kuchini jismoniy takror ishlab chiqarishni ifodalaydi. Ular ijtimoiy ko'rsatkichlarda o'z aksini topadi va ijtimoiy soha, umuman, iqtisodiyot taraqqiyoti bilan mustahkam aloqada. Bu omillar aholishunoslikning tabiiy asoslari, ya'ni aholi, uning ayrim guruhlari sonining o'zgarishi, umr ko'rish davri haqida tasavvur hosil qiladi.

Ko'rsatkichlarning obyektiv va subyektiv turlarga bo'linishi insonlar hayot faoliyatidagi o'zgarishlarni asoslash zarurati bilan izohlanadi. Obyektiv ko'rsatkichlar obyektiv (iqtisodiy, texnik va hokazo) bazaga ega bo'lsa, subyektiv ko'rsatkichlar aholi guruhlari yoki alohida shaxslarning mehnat, oilaviy munosabatlar, daromadlar, ish, turmush tarzi va shu kabilardan qoniqishi bo'yicha hisobga olinadi.

Qiyamat va natural ko'rsatkichlar. Qiyamat ko'rsatkichlari barcha daromad ko'rsatkichlari va pul ko'rinishidagi boshqa ko'rsatkichlar (tovar aylanishi, xizmatlar, tashishlar, pul jang'armalari va qo'yilmalari va hokazolarning hajmi)ni o'z ichiga oladi.

Natural ko'rsatkichlar natural birliklarda (dona, m², m³ va hokazolar) o'lchanadigan muayyan moddiy ne'matlar va xizmatlar, oziq-ovqat mahsulotlari, energiya iste'moli, mol-mulk, turar joylar, madaniy-maishiy tovarlar ta'minotining hajmini ifodalaydi.

Turmush darajasini ifodalashda miqdor va sifat ko'rsatkichlari muhim ahamiyatga ega. Miqdor ko'rsatkichlari muayyan moddiy ne'matlar va xizmatlar iste'mol hajmini aniqlaydi. Sifat ko'rsatkichlari esa aholi farovonligini sifat jihatdan baholash imkonini beradi. Ular moddiy ne'matlar, xizmatlar iste'mol tarkibi, ovqatlanish, ma'lumot, malaka, uzoq muddatga mo'ljallangan ijtimoiy-maishiy buyumlar bilan ta'minlanganlik darajasi kabilarni o'z ichiga oladi.

Aholi farovonligi proporsiyasi va taqsimot tarkibining (aholi qatamlarini daromadlar bo'yicha taqsimlanishi, daromadlar va iste'molni konsentratsiyalash hamda differentsiyalash ko'rsatkichlari va boshqalar) ifodalovchi ko'rsatkichlarni mustaqil ko'rsatkichlar sifatida ajratib ko'rsatish mumkin.

Hozirgi paytda yuzaga kelgan sharoitlarni hisobga olib, bozor iqtisodi sharoitlariga muvofiqlashtirilgan quyidagi yangi ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi:

❖ *umumlashiruvchi ko'rsatkichlar* (ichki yalpi mahsulot, iste'mol fondi, turmush qiymati indeksi va boshqalar);

❖ *aholi daromadlari*;

❖ *aholi iste'moli va xarajatlari*;

❖ *aholining pul jamg'armalari*;

❖ *jamg'arilgan mol-mulkilar va turar joylar*;

❖ *aholining ijtimoiy taqabalanishi*;

❖ *aholining kam ta'minlangan tabaqalari*.

Bu tizim ixcham, hisob yuritish uchun qulay va turmush darajasining asosiy ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Shaxsiy tomorqa xo'jaligi shaxsiy va oilaviy daromadlarning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat rivojlanishining murakkab ijtimoiy-iqtisodiy davrida shaxsiy tomorqa xo'jaligi aholining ba'zi guruhlar uchun asosiy daromad manbai bo'lib qoladi. Shuningdek, tomorqada yetishtiriladigan mahsulotlarning ko'payishi mazkur mahsulotning iste'molini ham oshirib beradi.

Masalan, O'zbekistonda 2000-yil aholi jon boshiga bir yilda, o'rtacha 36 kg kartoshka to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yil 56,4 kg ni tashkil etdi (42-rasm). Zero, bu ko'rsatkichning asosiy qismini dehqon va fermer xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlar tashkil etsa-da, tomorqadan yetishtirilgan mahsulotning ham hisssasi anchagina bo'lib, ayniqsa, mahalliy bozorni ta'minlab turadi.

Qolaversa, seleksiya ishlarining jadallashuvi hamda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan kimyoviy mahsulotlar sifatining o'tishi natijasida, tomorqa xo'jaligida ham intensiv xo'jalik tarkib topmoqda. Buni yetishtirilgan mahsulotlar hajmining keskin ko'payotgani bilan ham izohlash mumkin. Masalan, 2000-yilda aholi jon boshiga, o'rtacha, 42 kg sabzavot-rezavorlar to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yil 148,8 kg, 2018-yil esa 153,2 kg ga yetdi.

Oila budjeti. Oila - qarindosh bo'lgan yoki boshqa xususiyatlari bilan bog'langan, birga yashayotgan va birgalikda xo'jalik yuritayotgan shaxslar jamoasidir. Keyingi yillarda oila iqtisodiyotiga qiziqish o'sdi. O'zbekistonda milliy hisob-kitob tizimiga o'tilishi

munosabati bilan uy xo'jaligiga iqtisodiyotning muhim subyektlaridan biri sifatida qaralmogda. Hozirgi sharoitda uy xo'jaligining umumiy daromadlarini o'lchash aholiga manzilli ijtimoiy yordam ko'rsatish, soliqqa tortish tizimini oqilona tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Uy xo'jaligi birga yashayotgan va umumiy budgetga ega bo'lgan bir yoki bir necha shaxs tomonidan olib boriladi. Odatda, uy xo'jaligi a'zolar soni bo'yicha oila bilan mos keladi, ammo ba'zi holatlarda bir necha oilalar birgalikda uy xo'jaligi yuritishi mumkin. Xususan, uy xo'jaligi:

- oilani statistik belgilash;

- an'anaviy uy ishlari yig'indisining umumlashma nomi (bolalarga qarash, ovqat tayyorlash, kir yuvish, uy tozalash, oddiy ta'mirlash ishlari va h.k.);

- oilaning daromad va xarajat-iste'mol tavsiflarini o'z ichiga oluvchi statistik ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha hisoblanadi.

Oila daromadlarining shakllanishi nuqtai nazaridan uy xo'jaligining quyidagi funksiyalari muhim:

1) mehnat ishlab chiqarish funksiyasi - yakka tartibdagi mehnat faoliyati, ya'ni uy sharoitida kiyim-bosh, poyabzal tikish, mebel yasash, maishiy xizmat ko'rsatish; agrar faoliyat, ya'ni yer, yer uchastkasining barcha turlaridan foydalanish; an'anaviy uy ishlari - ovqat tayyorlash, bolalarga qarash, kir yuvish, uy tozalash, kiyim, poyabzalni ta'mirlash; yakka tartibdagi oilaviy savdo - ilgari to'plangan oilaviy mulkni sotish, turli tovarlarni olib-sotish va h.k.

2) iqtisodiy nomenklatura funksiyalar - oilaviy lizing (uy, dala-hovli, yer, avtomobil, qayiq kabilarni ijaraga berish va shu kabi); bo'sh turgan pullarga qimmatli qog'ozlar (veksellar, obligatsiyalar, aksiyalar) sotib olish va foydalanish bo'lib, bu uy xo'jaligining umumiy daromadlari asosiy manbai hisoblanadi.

Oila daromadlarining asosiy qismi mehnatda, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishdan olinadigan daromad, ijtimoiy transportlardan yuzaga keladi. Ularning natijasi o'laroq, aholining iste'mol qobiliyati shakllanadi.

Bozor iqtisodiga o'tish yillarida oilalar umumiy daromadlari shaxsiy umumiy daromad va aholining yalpi daromadlari tarkibi o'zgarishlarga yuz tutadi va bu o'zgarishlar quyidagilarda namoyon bo'lmoqda:

1) ish haqi daromadlarning asosiy qismini tashkil etadi, ammo uning salmog'i pasaymoqda;

2) Ijtimoiy iste'mol Fondidan to'lovlar barcha daromadlarning, taxminan, 1/6 qismini tashkil etadi va o'sib borishi kuzatilmogda;

3) shaxsiy tomonga xo'jaligidan olinadigan daromadlar salmog'i oshib bormogda, aholi iste'mol muammosini o'z kuchi bilan hal etishga urinayotgan hozirgi murakkab iqtisodiy vaziyatda bu tabiiy holdir;

4) boshqa manbalar salmog'i oshib bormogda va bu o'sishning davom etishi kutilmogda;

5) bozor iqtisodiyoti sharoitida ishga layoqatli har bir inson o'z moddiy farovonligi uchun o'zi mas'uldir.

Oila budjeti asosida oilaning iste'mol daromadi hisoblab chiqiladi, u umumiy daromadlardan farqli o'laroq, o'z mazmun-mohiyati jihatidan oilaning soliq va jamg'armalari chiqarib tashlangandan so'ng qolgan pul xarajatlarga to'g'ri keladi. Uning hajmi, miqdori xarajat turlariga qarab taqsimlanadi.

Oilaning umumiy daromadlarini tahlil etishda quyidagi ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi:

- ovqatlanish xarajatlari;
- nooziq-ovqatlarni sotib olish xarajatlari;
- maishiy xizmat, soliq, yig'imlar, to'lovlar xarajatlari;
- naqd pul, jamg'arma banklariga qo'yilgan jamg'armalar, chorva, parranda va boshqalar tabiiy ko'payishi natijasida jamg'armalarning oshishi.

Daromadlar darajasini oshirish muammolarini hal etishda iste'mol budjeti asosida aholini minimal daromad bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

Iste'mol budjeti moddiy va ma'naviy ne'matlar va xizmatlar iste'moli salmog'i va tarkibining qiymati bahosi hamda soliqlardan iborat. Ehtiyojni qondirish darajasiga qarab, moddiy ta'minlanganlik minimumi, ratsional va elitar iste'mol budjetlari mavjud. Ular aholining quyi, o'rta va yuqori (juda yuqori) daromadli guruhlarga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, haqiqiy va me'yoriy budjetlar ham mavjud, me'yoriy budjetlar daromadlar siyosatining ijtimoiy normativlaridan biridir. Qolaversa, aholi jon boshiga to'g'ri keldigan umumiy daromadlar hudud aholisining kapital holatini namoyon etib turadi.

Jahon miqyosida ham aholining turmush darajasi hamda iste'mol qobiliyatini aniqlash uchun aholi jon boshiga to'g'ri keldigan daromadlar miqdoridan foydalaniladi.

Iste'mol budjeti faqat aholi guruhlari uchun emas, balki, ma'mulakat rayonlari uchun ham belgilanishi mumkin. Bunda hisob-kitobning turi xillaridan foydalaniladi: me'yoriy (tovar va xizmat iste'moli va ularning haqiqiy bahosi normativlari asosida); statistik (aholining ayrim qatlamlari ega bo'lgan real daromadlar darajasida); murakkab (ovqatlanish me'yorlari va amaliy xarajatlari asosida); subyektiv (ekspertlar so'rovi va jamoatchilik fikri asosida); resurs (aholining ma'lum iste'mol minimumini ta'minlash uchun davlatning obyekativ imkoniyatlari asosida). Iste'mol budjeti yuzlab tovarlarni (xizmatlarni) o'z ichiga oladi, ammo hisob-kitoblarda, odatda, eng muhimlari (ovqatlanish, kiyim-kechak, poyabzal, sanitariya va gigiyena vositalari, dori-darmon, mebel, idish-tovoq, madaniy mollar, uy-joy va maishiy xizmat, transport, aloqa xizmati va sh.k.) e'tiborga olinadi va ular minimum moddiy ta'minlanganlik budjetiga kiritiladi.

Har bir davr bo'yicha aholi va ishchi kuchini takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy ta'minlanganlik minimumi mavjud. Bu minimum obektiv miqdor bo'lib, ijtimoiy kuchlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Moddiy ta'minlanganlik minimumi me'yoriy iste'mol budjeti yordamida aniqlanadi. Iste'mol budjeti hisob-kitob tavsifiga ega va ma'lum normativlarga asoslanadi. Me'yoriy budjet moddalarining asosiy qismi to'g'ridan-to'g'ri hisoblanadi, ya'ni oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari iste'moli me'yori, xizmat ko'rsatish normativi, ularni xarid qilish baholari inobatga olinadi.

Me'yoriy budjetga asoslangan moddiy ta'minlanganlik minimumi ish haqini differentsiatsiyalashni prognozlashda (boshqarishda) asosiy elementlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Ish haqining eng kam miqdori jamiyatda mavjud resurslarga bog'liq bo'lmasa, moddiy ta'minlanganlik minimumini ta'minlash uchun boshqa manbalardan foydalaniladi (ijtimoiy iste'mol fondi, shaxsiy tomonga xo'jaligi va shu kabilar).

Aholining iste'mol xususiyatlarini iste'mol xarajatlari orqali tahlil qilish davomida budjetning sarflanish holati namoyon bo'ladi. Tabiiyki, eng ko'p xarajat oziq-ovqat va kiyim-kechak mollari uchun sarflanadi. Agar daromadning asosiy qismi alkogol va boshqa spirtli

ichimliklar, ko'ngilochar bar va tungi klub kabilar uchun sarflanishi esa salbiy holatga ega bo'lib, moddiy resursni foydalilik koeffitsientini pasaytirgan holda, keyingi iste'mol qobiliyatlarini pasaytiradi.

Me'yoriy iste'mol budjeti yolg'iz kishilar va oilalar uchun (son va yosh tarkibi turlicha bo'lgan), aholining turli guruhlarini, oilaning ishlamaydigan a'zolari, mamlakatning turli hududlarini uchun ishlab chiqiladi. Mamlakat rayonlari bo'yicha me'yoriy budjetlar turmush qiyomatidagi farqni aniqlash, rayon koeffitsientini asoslashga yordam beradi. Moddiy ta'minlanganlik minimumiga erishish yo'llarini asoslashda ularni qoplash manbalarini aniqlash katta ahamiyatga ega (eng kam ish haqi va pensiyalar, nominal va real ish haqini oshirish, ijtimoiy transferlar, shaxsiy tomonga xo'jaligidan olinadigan daromadni ko'paytirish va shu kabilar). Biroq oilalarda ish bilan bandlar va boqimandalarning turli nisbatlari yuzaga keladi, bu esa oila ta'minlanishiga ta'sir etadi. Kam ta'minlanganlik muammosini hal etish uchun ish haqini muntazam oshirib borish, oilada bandlikni oshirish, pensiya ta'minotini yaxshilash, soliq bo'yicha imtiyozlar belgilash, tovar va xizmat haqlarini kamaytirish, bolalarni boqish uchun davlat tomonidan beriladigan nafaqalar miqdorini ko'paytirish, yolg'iz qariyalarga ko'maklashish va shu kabilar lozim.

Oilaning yashash minimumini shakllantirishda yolg'iz kishilar va oilalarning iste'mol xarajatlari darajasiga ta'sir etuvchi omillar hisobga olinadi. Oiladagilar soni oshib borishi bilan iste'mol xarajatlari pasayib boradi. Masalan, agar ikki kishi birgalikda yashasa, ularning jon boshiga xarajatlari (kommunal xizmatning ba'zi turlari bo'yicha to'lovlardan tashqari) yolg'iz yashovchining xarajatlaridan ikki barobar kam bo'ladi. Bu uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarlarga ham taalluqli. Buyumlar bir boladan boshqasiga o'tishi ham hisobga olinadi (ayniqsa, kam ta'minlangan va ko'p bolali oilalarda). Shu munosabat bilan daromadlari turli darajada bo'lgan oilalarda birgalikda, yashash evaziga xarajatlarning kamayishi koeffitsienti hisoblab chiqilgan. Masalan, balog'atga yetgan to'rtta odam yashaydigan oilada iste'mol xarajatlari 10 foizga kamayadi, oilada yashovchi pensioner uchun yashash minimumi yolg'iz pensionerlikdan 10-15 foiz past va h.k.

Aholi ehtiyojiga tabiiy-iqlimiy sharoitlar, joylashish xarakteri, milliy an'analar ham ta'sir ko'rsatadi. Nooziq-ovqat tovarlari va

xizmatlar xarajati ozroq vaqt foydalanishga mo'ljallangan buyumlar bilan ta'minlanganlik va xizmat muddati me'yorlari asosidagi normativ usul yordamida aniqlanadi. Hisob-kitoblar tovarlar guruhini bo'yicha ishlab chiqiladi: garderoab predmetlari (ust-kiyim, poyabzal va hokazolar), sanitariya hamda gigiena vositalari, dori-darmonlar, uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallangan tovarlar (mebel, elektr asboblari, avtomobil va hokazo) inobatga olinadi. Keyingi yillarda O'zbekiston aholining xarid qobiliyati ortib bormoqda. Natijada, ayniqsa, maishiy texnika vositalari iste'moli ortdi. Xususan, 2005-yilda har 100 ta xonadonga 5 ta kompyuter to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2016-yilda 49 ta, 2018-yilda esa 54 taga yetdi. Eng e'tiborlisi, 2016-yil har 100 ta uy xo'jaligiga 246 ta uyali aloqa vositasi - telefon to'g'ri kelgan va h.k.

Uy-joy va kommunal xizmat xarajatlari ushbu regiondagi narxlar va tarif normativlariga qarab belgilanadi. Bunda soliqlar va majburiy to'lovlar xarajatlari ham hisobga olinadi.

Oilaning yashash minimumi budjeti uning tarkibi va katta-kichikligiga qarab aniqlanishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, yashash minimumi ancha tor tuzilgan, unda faqat fiziologik minimumni ta'minlovchi me'yordan foydalanilgan va tamaki mahsulotlari, delikateslar, madaniy ehtiyojlar hisobga kiritilmagan, nooziq-ovqat tovarlari, xizmatlar, soliqlar esa yetarli darajada hisobga olinmagan. Yashash minimumidan farqli o'laroq, minimal iste'mol budjeti ana shu xarajatlarni to'la hisobga oladi. Ba'zi hisob-kitoblarga ko'ra, minimal iste'mol budjeti yashash minimumi budjetidan 3-4 baravar ortiq. Minimal iste'mol budjeti va yashash minimumi budjeti bilan birga ratsional iste'mol budjeti ham hisoblanadi, uning yordamida ilmiy asoslangan ratsional me'yorlarga muvofiq ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan daromadning tarkibi va miqdori aniqlanadi. Ratsional budjet va iste'molning ratsional me'yori insonning oqilona ehtiyojlarini to'la qondirish tamoyili asosiga quriladi. Iste'molni real me'yoriga muvofiq bo'lgan aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol darajasiga yetish mamlakat miqyosida o'rtta tabaqani shakllantirish vazifasini hal etishga yordam beradi.

Iste'mol budjetlari turli tovarlar va xizmatlarning ma'lum to'plami asosida tuziladi. Iste'mol to'plamlari turli iste'mol budjeti uchun belgilangan bo'lib, unga kiruvchi tovarlar va xizmatlar tarkibi

bilan ham, ularning hajmi bilan ham farqlanadi. Minimal iste'mol budjetini hisoblashda bir qator tovarlar (xizmatlar) hisobga olinadi va minimal iste'mol me'yorlari yashash minimumiga nisbatan ancha yuqori (masalan, go'sht mahsulotlari bo'yicha - ikki baravar ortiq).

Iste'mol savati - insonning salomatligini saqlash va uning hayot-faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlarning minimal to'plamidir. Aslida, iste'mol savati uchta savatga iborat: oziq-ovqat, nooziq-ovqat, xizmat savatchalari. Iste'mol savati kamida 5 yilda bir marta uslubiy tavsiyalar asosida aniqlashitiriladi. Iste'mol savatida oziq-ovqat savati muhim o'rin tutadi.

Oziq-ovqat savati - bir odamning bir oyda ovqatlanishi uchun ketadigan mahsulotlar to'plami (u mahsulotlar iste'molining minimal me'yori asosida hisoblab chiqilgan) va bu to'plam jismoniy ehtiyojlarga mos keladi, zarur kaloriyani ta'minlaydi, asosiy oziq moddalar mavjud va ovqatlanishni tashkil etishning an'anaviy ko'nikmalariga to'g'ri keladi.

Oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilishning minimal miqdoriga O'zbekiston Respublikasida non mahsulotlari, kartoshka, sabzavot, meva-cheva, go'sht mahsulotlari, sut mahsulotlari, tuxum, baliq mahsulotlari, shakar va qandolat mahsulotlari, o'simlik yog'i, margarin, boshqa mahsulotlar (tuz, qalampir va shu kabilar) kiradi. Minimal to'plam tarkibiga tamaki mahsulotlari, alkogolli ichimliklar, delkateslar kiritilmagan.

Minimal iste'mol savatini ishga layoqatli yoshdagi aholi uchun shakllantirishga asos qilib ishlayotgan erkak kishiga sutkada 2720 kkal, oqsil iste'molini - 88,7 (shu jumladan, hayvonmiki - 31,5), uglevodlarni 4412 g/sutkani ta'minlovchi oziq-ovqatlar to'plami olinadi.

Yashash minimumi ko'rsatkichlari davlat tomonidan ijtimoiy siyosat yuritishda qo'llaniladi (xususan, aholining turmush darajasini baholash uchun yashash minimumidan past, teng va yuqori daromadli aholi salmog'i aniqlanadi), aholining kam ta'minlangan qatlamlarini qo'llab-quvvatlash uchun aniq yetib boradigan manzilli ijtimoiy yordam uchun negiz bo'lib xizmat qiladi, eng kam ish haqi va pensiyalarni asoslashda foydalaniladi, shuningdek, kam ta'minlanganlik mezonini hamdir.

Shunday qilib, iste'mol savati va yashash minimumi insonning hayot faoliyatini to'laroq ta'riflash imkonini beradi va aholi turmush darajasi hamda daromadlar ko'rsatkichlari tizimining tarkibiy qismidir.

Har qanday jamiyatning asosiy maqsadi aholi turmush darajasini oshirishga qaratilgan bo'ladi. Jamiyatni ijtimoiy barqarorligini, iqtisodiy rivojlanishini, tinchligini, inson sog'lom va farovon hayot kechirishi uchun davlat kuchli ijtimoiy siyosat olib borishi zarur.

Aholining ijtimoiy turmush sharoiti - bu jamiyatning barcha a'zolariga mehnat qilish, dam olish, har tomonlama jismoniy va madaniy rivojlanishni ta'minlash hamda mehnat sharoitini yaxshi tashkil etish, kishilar salomatligi va mehnat qilish qobiliyatini saqlashni kafolatlash, vaqinchalik ish qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy ta'minot, nafaqalar bilan ta'minlash, nisbatan kam daromadli oilalarning ijtimoiy himoyalashni ifodalaydi. Bizning fikrimizcha, aholi turmush darajasi tor ma'noda-bu iste'mol darajasi, talabni qondirish darajasini (daromad, xarajatlari, moddiy ne'mat va xizmatlar iste'moli) ta'riflashni ifodalaydi.

Keng ma'noda esa aholi turmush darajasi - inson rivojlanish darajasini ta'riflash (sog'lomligi, iste'molini qondirish imkoniyati) hayotiylik sharoitini (istiqomat muhiti, aholi muhofazasi) baholashni ifodalaydi. Chunki, yer sharining hamma qismida aholining yashash tarzi va daromatlari bir xil emas. Xususan, Yevropa mamlakatlarida iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot yuqori ko'rinishlarga ega bo'lsa, Osiyo va Afrikaning ko'plab davlatlarida turmush sharoitlari juda og'ir hamda iste'mol qobiliyati ehtiyojini qondira olmaydi.

Aholi turmush darajasi ko'rsatkichlarining yaxshi tuzilgan tizimi ijtimoiy siyosatni samarali ishlab chiqishda, kam ta'minlangan aholiga yordam ko'rsatishda, asoslangan qarorlar qabul qilishda, mamlakatda o'tkazilayotgan islohatlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholashda, davlat va hududiy ijtimoiy dasturlarning amalga oshirishini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega. Turmush darajasining statistik tavsiflari uning kompleks baholanishini ta'minlovchi o'zaro bog'langan ko'rsatkichlarning keng tizimiga asoslanadi. Aholi turmush darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini rivojlantirish borasida muhim o'rinni yagona shaxsdan, oila, uy xo'jaligiga o'tish egalladi.

Jahon iqtisodchilari tomonidan aholi turmush darajasini har tomonlama aniq ta'riflovchi ko'rsatkichlar metodikasini, umumlash-tiruvchi ko'rsatkichni aniqlashga ko'r harakat qilishgan. Rivojlangan davlatlarda aholi turmush darajasini baholash aholi daromadlari, oziq-ovqat iste'moli, uy-joy shart-sharoitlari, ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali amalga oshirildi.

Iqtisodiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida aholi turmush darajasi tushunchasi va tarkibi xususida uchta konsepsiyani ajratish mumkin (6-jadval).

Turmush darajasining tarkibiy qismlari

6-jadval

BMT konsepsiyasi	Shved modeli	Fransuz modeli
1. Sihat-salomatlik	1. Mehnat va mehnat sharoiti	1. Aholi soni va tarkibi, mehnat resurslari va mehnat sharoiti.
2. Oziq-ovqat mahsulotlari iste'moli	2. Iqtisodiy imkoniyatlari	2. Daromadlarni taqsimlanishi va foydalanishi
3. Ta'lim	3. Siyosiy imkoniyatlari	3. Faoliyat ko'rsatish sharoitlari
4. Bandlik va mehnat sharoitlari	4. Maktab ta'limi	4. Turmush darajasining ijtimoiy jihatlar.
5. Uy-joy sharoiti	5. Sog'liq va tibbiy yordamdan foydalanish	
6. Ijtimoiy ta'minot	6. Ijtimoiy imkoniyatlar	
7. Kiyim-kechak	7. Uy-joy	
8. Dam olish va bo'sh vaqt	8. Iste'mol	
9. Inson huquqlari.	9. Bo'sh vaqt va uni o'tkazish.	

Манаба: Джуманова Р.Ф. Аҳоли турмуш даражаси: кўрсаткичлари ва уни ошириш йўллари, Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т. 2008 й.

6-jadvalda aholi turmush darajasi bog'asidagi uch ilmiy konsepsiyaning umumiy va farqli jihatlarini ko'rsatilgan. Rasmda turmush daraja konsepsiyasining tarkibiy jihatlarini va tushunchalarini BMT, Shved modeli va Fransiya turmush darajasi ko'rsatkichlarini tizimi bo'yicha keltirilgan. Undagi prinsipial farqlar ierarxik qadriyatlarga tegishlidir.

Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) konsepsiyasiga muvofiq bittinchi o'rinda insonlarning sihat-salomatligi va oziq-ovqat bilan ta'minlanganligi katta ahamiyatga ega. G'arb oilalarining tadqiqotlariga ko'ra turmush darajasi, sifati oziq-ovqat iste'moli va inson mehnati samaradorligi o'rtasida bog'liqlik mavjud. Aniq shaxsning mehnatga qobiliyatligi organizmning mehnat faoliyati jarayonida

ishlab chiqqan energetik harajatlarni o'z vaqtida qoplashga bog'likdir. Oziq-ovqat iste'molining yetishmasligi ishdan bosh tovlashga sabab bo'lishi, bu esa mehnat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Umuman, BMGning turmush darajasi konsepsiyasining maqsadi barcha tarkibiy jihatlarini bog'lashga va turmush darajasi konsepsiyasiga maksimal yaqinlashish imkonini beradi.

Turmush sifati konsepsiyasi inson yoki odamlar guruhining jismoniy, aqliy va ijtimoiy farovonligini belgilab beruvchi sharoitlar yig'indisini shakllantiradi.

Turmush darajasi konsepsiyasining Shved modeliga muvofiq turmush darajasi bittinchi o'rinda mehnat, iqtisodiy va siyosiy imkoniyatlar bilan bog'liqdir, chunki, mamlakat siyosiy mexanizmi u yoki bu darajada aniq ijtimoiy siyosat orqali aholini turli tabaqalari turmush darajasiga ta'sir qiladi. Bu konsepsiyani «mehnat faoliyati sifat» konsepsiyasi deb hisoblash mumkin.

Leikin turmush darajasining Shved konsepsiyasini kamchiligi bizningcha, inson o'zini ehtiyojlarini qondirish uchun mehnatga bo'lgan qobiliyatining olinishidadir. Bu yo'nalishda mehnatga qobiliyatsiz bo'lgan shaxslar davlatning kuchli ijtimoiy siyosatiga qarag'an bo'lib qoladi.

Fransiya turmush darajasi ko'rsatkichlarini tizimida bittinchi o'ringa turmush darajasining demografik va ijtimoiy-mehnat omillari, keyin esa daromadlarning taqsimlanishi va faoliyat ko'rsatish sharoitlari, oxirgi o'ringa esa ta'lim, sog'liqni saqlash, qo'riqlash tartibini o'z ichiga oluvchi turmushning ijtimoiy holati ko'rsatkichlari qo'yiladi. Bizning fikrimizcha, turmush darajasini baholashni ustuvor vazifalari va tartibga solishda xalq sog'lig'ini bittinchi o'ringa qo'yish maqsadga muvofiqdir.

Turmush sifati konsepsiyasi insonning yoki inson guruhlarining jismoniy, aqliy va ijtimoiy farovonligini aniqlovchi sharoitlar yig'indisini o'z ichiga olib, bu yerda nafaqat turmush sifati aniqlovchi ob'ektiv omillar, balki, ya'ni baxt, hayotdan qoniqish kabi subyektiv omillar haqida so'z yuritiladi. Masalan, hayotdan qoniqish - sog'lig'idan, turmushidan, oilaviy munosabatlardan, ishdan. moliyaviy holatidan, uy-joyidan, ta'lim olish imkoniyatlaridan qoniqish kabi-larni qamrab oladi. Turmush sifati konsepsiyasi ehtiyojlarini qoniqish darajasini ta'riflovchi inson bilan atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro

alogan o'z ichiga oladi.

Xalqning sihat-salomatligi ko'rsatkichi ijtimoiy darajada umr ko'rishning o'rtacha davomiyligi, sog'lign saqlashga xarajatlar (aholi jon boshiga hisob-kitoblar, yoshi bo'yicha o'limlar), 10000 sonli aholi uchun vrachlar soni, kasalxona o'rinlari soni va b. hisoblanadi.

Salomatlikni ta'minlash uch omilga bog'liqdir: oziq-ovqat va boshqa tovarlar iste'moli, uy-joy va ekologik sharoitlar, mehnat sharoiti va dam olish. Salomatlik holati iste'mol qilinayotgan oziq-ovqat mahsulotlari sifati va tarkibiga bog'liq; bo'lib, bu ko'rsatkichlarning minimal darajasi iste'mol savatida belgilanadi. Uy-joy va ekologik sharoitlar ham inson sog'lig'iga ta'sir ko'rsatadi. Insonning qanday sharoitda yashashi uning ishdan keyin dam olish sifati, jismoniy va ruhiy holati darajasiga bog'liqdir. Bu sharoitlarning ko'rsatkichlari bo'lib bir yashovchi hisobiga to'g'ri keladigan uy-joy fondi maydoni va holati, atrof-muhimning ifloslanish darajasi, radiatsiya darajasi, suv sifati va b. hisoblanadi. Yuqori darajadagi oziq-ovqat iste'moli va nooziq-ovqat tovarlari iste'moli, yaxshi uy-joy sharoitlari va dam olishni ta'minlash fuqaroning mehnat faoliyati hisobiga yoki davlatning munosib ijtimoiy ta'minoti hisobiga moddiy ta'minlanadi. Lekin davlat munosib ijtimoiy himoyani mehnatga qobiliyati aholi hisobidan shakllanadigan ijtimoiy fondlar mablag'laridan ta'minlashi mumkin. Ta'lim - inson kapitalini asosiy tarkib topuvchisi hisoblanadi. Yuqori malakali insonlar eng yuqori mehnat haqiga egalardir. Bu qonuniyat barcha mamlakatlarda amal qiladi.

Har bir mamlakatda ijtimoiy munosabatlarni millat salohiyatidan foydalanish imkoniyatlari belgilab beradi, bunda bosh rolni davlat o'ynaydi. Davlat umummillat rivojlanishini, jamiyatni ijtimoiy yo'nalishini amalga oshirishda turli bosqichlarda va mexanizmlarda g'oyalarni ishlab chiqadi. Bu g'oyalar ijtimoiy rivojlanish, turmush darajasi konsepsiyalarida, ilmiy texnika taraqqiyotida, dasturlarda, qonuniy hujjatlarda o'z aksini topgan.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Aholi pul daromadlari tushunchasini izohlang?
2. Aholi pul xarajatlari va jamg'arish Mintaqaviy tishunoslik ni-mani o'rganadi?
3. Aholining ijtimoiy turmush sharoiti tushunchasini izohlang?

7-MAVZU. AHOLINING TIBBIY MADANIYATI VA SOG'LOM TURMUSH TARZI

Reja:

1. Tibbiyot geografiyasining o'rganish ob'ekti va predmeti, fanlar tizimida tutgan o'rni.
2. Aholining sog'lom turmush tarzi, tibbiy madaniyatini shakllanishida tibbiy geografik bilimlarning ahamiyati.
3. Sog'lom turmush tarzi haqida tushuncha.

Maqсад: talabalarda aholining tibbiy madaniyati va uni geografik o'rganish haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: tibbiy madaniyat, tibbiyot geografiyasi, geografik patologiya, tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, demografiya, biogeografiya, mamlakatshunoslik, iqlimshunoslik, landshaftshunoslik.

Insoniyat XXI asrga qadam qo'yar ekan, u o'z qarshisida ilgari davrlarga xos bo'lgan va bo'lmagan nozoeologik vaziyatlarga, yangi g'idan-yangi dori-darmon va davo tadbirlariga duch kelmoqda. Bu esa, ko'pincha jahon iqtisodiyotining tobora globallashuvi va aholi sonining muttasil o'rtib borishi, insonlar orasida ruhiy bosim, shoshma-shosharlik, kamharakatlilik singari holatlarning tobora kuchayib borishi bilan izohlanadi. Shu bois BMT ning 2030 yilgacha barqaror rivojlanish bo'yicha dasturi da "2030 yilgacha bo'lgan davrda OITS, gepatit va boshqa suv orqali tarqaladigan yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish chora-tadbirlarini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratildi. O'tgan asr o'rtalarida batamom qirilib ketganligi qayd etilgan ayrim o'ta yuqumli kasalliklarning dunyoning ayrim hududlari aholisi orasida tez-tez ko'zga tashlanayotganligi, shuningdek, COVID-19 koronavirus infeksiyasining geografik tarqalish xususiyatlarini o'rganish, bu masalaning nihoyatda dolzarbligini anglatadi. Mazkur vazifalarni amalga oshirish nafaqat tibbiyot xodimlari va keng jamoatchilik, balki, hududlarda mavjud kasalliklar, ya'ni nozogeografik vaziyatga tashxis qo'yuvchi tibbiyot geografiyasi mutaxassislari oldiga ham muhim vazifalarni qo'yadi.

Mintaqalardagi tibbiy geografik vaziyat jamiyatning rivojlanishi va aholi turmush tarzini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tibbiy geografik muammolarni hal etish va aholi salomatligini yaxshilash, aholi o'rtasida kasallanish ko'rsatkichlarini pasaytirish va umr uzayishini ta'minlash borasidagi bilimlarni talaba-yoshlarga yanada singdirish, nafaqat ularning kasbiy bilimlarini, qolaversa tibbiy-ekologik savodxonligini shakllantirishda ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ma'lumki, aholining tibbiy madaniyati va uni geografik o'rganishda tibbiyot geografiyasining o'zini katta. Tibbiyot geografiyasi - inson salomatligi va turli xil kasalliklarning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi omil va sharoitlar, ularning mamlakat haddida rayonlarda tarqalish qonuniyatlari va xususiyatlarini o'rganadi. Nazariy jihatdan tibbiyot geografiyasi tibbiyot va geografiya fanlarining tegishli qismlariga asoslanadi.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, tibbiyot geografiyasi kasalliklarni davolamaydi, aniqlamaydi, ushbu fanning bosh vazifasi kasalliklarning vujudga keltiruvchi tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning hududiy jihatarini tahlil etish hamda baholashdan iboratdir. Bu sharoit tabiiy yoki ijtimoiy muhit ko'rinishida bo'lishi mumkin. Demak, tibbiyot geografiyasi kishilarning tashqi muhit bilan o'zaro aloqadorligini ham o'rganadi. Shu ma'noda u ekologiyaga, ayniqsa uning ijtimoiy yo'nalishiga juda yaqin turadi.

Tibbiyot geografiyasining predmeti murakkab, ko'p qirralidir. Chunonchi, tibbiyot geografiyasi hozirda geografik patologiya, tabiiy geografiya, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, demografiya, biogeografiya, mamlakatshunoslik, iqlimshunoslik, landshaftshunoslik, tuproqshunoslik, salomatlik ekologiyasi, gelmintogeografiya va boshqa geografik fanlar bilan chambarchas bog'langan. Ushbu sohalar orasida ayniqsa geografik patologiya o'z obyekti va predmetiga ko'ra tibbiyot geografiyasiga juda yaqin turadi. Geografik patologiya tirik organizmlarning geografik omillar bilan uzviy bog'liq bo'lgan patologik holatlarini o'rganuvchi tibbiy-biologik fandir.

Geografik patologiyaning predmeti bu patologik jarayonlar va ularning holati, shuningdek, kasalliklar majmuasi hisoblanadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur fan ko'proq kasalliklarni keltirib

chiqaruvchi patologik holatlar va ta'sirlarning geografik jihatarini o'rganadi. U o'z o'rnida qator maxsus tibbiyot fanlari bilan bog'liq. Xususan, ular orasida epidemiologiya, nozokologiya, parazitologiya, tibbiyot statistikasi, gigiyena, sotsial gigiyena kabilar alohida o'rin egallaydi.

Ta'kidlash kerakki, tibbiyot geografiyasi fan sifatida turli olimlar tomonidan turlicha yondashuvlarga sabab bo'lmog'da. Bunda ayrimlar, jumladan, D.K.Zabolotniy tibbiyot geografiyasini tibbiyotning bir sohasi maqomida qarasa, aksincha E.N.Pavlovskiy, A.A.Shoshin va boshqalar uning ko'proq geografiyaga tegishli ekanligini e'tirof etishadi (6-rasm).

D.K.Zabolotniy
(1866-1929)

E.N.Pavlovskiy
(1884-1965)

A.A.Shoshin
(1913-1978)

6-rasm. Tibbiyot geografiyasining rivojlanishiga hissa qoshgan olimlar

A.V.Chaklin mazkur fanga qisqacha tarzda: «Tibbiyot geografiyasi - bu salomatlik va kasalliklar geografiyasini o'rganuvchi fandir», deb ta'rif beradi.

Tibbiyot geografiyasining nazariy masalalarini yoritishda A.V.Chaklinning xizmatlari katta (7-rasm). U mazkur fanga oid qator asarlar yaratgan. Olim rak kasalligi tarqalishining geografik xususiyatlarini o'rgangan, o'z tadqiqotlari davomida turli xil xalqlarda har xil o'smalar paydo bo'lishining sirlarini izlashda u ko'plab ekspedit-

7-rasm.
A.V.Chaklin

siyalarda qatnashgan, dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlariga tashrif buyurgan.

Tibbiy geografik bilimlarni tahlil qilishda quyidagi sohalar ham e'tibor qararish maqsadga muvofiq.

Nozokologiya (kasalliklar ekologiyasi) - aholi orasida uchraydigan kasalliklar va ularning tabiiy o'choqlari, ularning kelib chiqish sabab va tarqalish qonuniyatlarini o'rganadi. Mazkur fan obyekti epidemiologiya obyektidan farqli ravishda nafaqat zoootropozlar, antropozlar, endemik kasalliklar, shuningdek, onkologik va yurak, qon-tomir hamda boshqa patologiyalarni ham o'z ichiga oladi; Gigiyena (yunoncha-sog'lom) - kishilar sog'lig'iga turmush va mehnat sharoitlari ta'sirini o'rganadi hamda kasalliklarni oldini olish, yashash uchun eng qulay sharoit yaratish, sog'liqni saqlash va uzaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi; Sotsial gigiyena - atrof muhit, uy-joy, maishiy xizmat, mehnat shart-sharoitlarining inson salomatligiga ta'sirini o'rganuvchi tibbiyotning muhim tarmog'idir. Shuningdek, mazkur soha sotsial-iqtisodiy omillarning inson salomatligiga ijobiy va salbiy ta'sirini ham o'rganadi; Tibbiyot statistikasi - aholining kasallanishi, o'lim va nogironligi to'g'risidagi jamlangan turkum ma'lumotlar haqidagi fan sohasi. Tibbiyot statistikasi inson ekologiyasi va tibbiyot geografiyasi uchun muhim axborot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Salomatlik ekologiyasi (sanoekologiya) - tashqi muhit omillarining aholi salomatlik darajasiga ta'siri bilan bog'liq qonuniyatlarini aniqlaydi;

Aholi salomatligi darajasini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar yana shuni ko'rsatadiki, so'ngi yillarda jahonda xususan, yurak qon-tomir, ovqat hazm qilish va nafas olish a'zolari tizimi bilan bog'liq kasalliklar yetakchi o'rinni egallaydi. Shuni alohida qayd etish joizki, jahon miqyosida keng tarqalgan kasalliklarning ko'pchiligi asosan rivojlanayotgan va rivojlanishdan orqada qolgan, ko'pchiligi jihatdan qolqoq bo'lgan mamlakatlar zimmasiga to'g'ri iqtisodiy jihatdan qolqoq bo'lgan mamlakatlar zimmasiga to'g'ri keladi. Xususan, har xil yuqumli va parazitlar kasalliklarining aksariyat qismi iqtisodiy jihatdan aholining turmush darajasi nihoyatda past bo'lgan Afrika va Lotin Amerikasining ayrim davlatlari uchun xos. Jumladan, 1900 yildan to 1950 yilgacha bo'lgan davrda Afrika qit'asi mamlakatlarining ko'pchiligidagi o'lat kasalligi keng tarqalgan edi.

Umuman, atrof-muhitning o'ta iftioslanib borishi, insonning tabiat ustidan cheksiz hukmronligi inson ekologiyasi, qolaversa, u bilan bog'liq kasalliklarning yer yuzida tarqalish sabab va qonuniyatlarini tadqiq etuvchi tibbiyot geografiyasi oldiga yangidan-yangi muammolarni qo'yimoqda. Fan va texnikaning jadal taraqqiyoti, insonning tabiatga bo'lgan ta'sirining to'xtovsiz o'rtib borishi va shu tufayli tabiiy muhitda yuz berayotgan qator salbiy o'zgarishlar inson salomatligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Sog'lom turmush tarzi - bu samarali mehnat, ochiq havoda mashg'ulotlar, jismoniy faoliyat va sport, jismoniy tarbiya, shaxsiy gigiyena, to'g'ri ovqatlanish, yomon odatlardan voz kechish, yillik tibbiy ko'riklar va boshqa ko'plab qismlarni o'z ichiga olgan keng tushuncha, qismlardan iborat. Jamiyatning har bir a'zosi, agar u ularni hayotida qo'llasa, sog'lom hayot kechiradi.

Aholi salomatligi ko'rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

*tibbiy demografik ko'rsatkichlar;

*aholi kasallanishi va kasalliklarning tarqalishi;

*nogironlikning va aholining jismoniy rivojlanishi ko'rsatkichlari.

Tibbiy demografiya, o'z navbatida, aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlariga (tug'ilish darajasi, o'lim, tabiiy o'sish, o'rta umr ko'rish, nikoh, tug'ilish va boshqalar) va aholining mexanik harakat ko'rsatkichlariga (aholi migratsiyasi: immigratsiya, emigratsiya) bo'linadi.

Inson salomatligi omillari:

> biologik (irsiyat, yuqori asabiy faoliyat turi, temperament va boshqalar);

> tabiiy (iqlim, landschaft, flora, fauna va boshqalar);

> atrof-muhit holati;

> ijtimoiy-iqtisodiy;

> sog'liqni saqlash rivojlanish darajasi.

> Ushbu omillar odamlarning turmush tarziga ta'sir qiladi.

Shuningdek,

> turmush tarzi taxminan 50%,

> atrof-muhit sharoiti 15-20%,

> irsiyat 15-20%

> va sog'liqni saqlash 10% belgilaydi.

Sog'liqni saqlash omillari. XX asrning 80-yillarida Jahon

sog'liqni saqlash tashkiloti ekspertlari zamonaviy inson salomatligini ta'minlash uchun turli omillarning taxminiy nisbatlarini aniqladilar va to'rtta sanab chiqishni asosiy deb hisobladilar:

- genetik omillar - 15-20% (20%)
- atrof-muhit holati - 20-25% (20%)
- tibbiy yordam - 10-15% (7 - 8%,)
- sharoitlar va odamlarning turmush tarzi - 50 - 55% (53 - 52%).

Nima uchun rang-barang meva va sabzavotlardan iste'mol qilish lozim. Kundalik turmush tarzida meva va sabzavotlarning foydali ta'siri hammaga tanish. Ammo ko'pchilik ularning rangi ham katta ahamiyatga bog'liq ekanligini bilishmaydi.

Kundalik turmush tarzida meva va sabzavotlarning foydali ta'siri hammaga tanish. Ammo ko'pchilik ularning rangi ham katta ahamiyatga bog'liq ekanligini bilishmaydi. Gap shundaki, bir xil tusli meva va sabzavotlar o'zida o'xshash fitonutrientlarni saqlaydi.

Fitonutrientlar – bu biologik faol komponentlar guruhini bo'lib, ular meva va sabzavotlarga o'ziga xos rang, ta'm berib, kasalliklarga qarshi chidamlilikni oshiradi. Fitonutrientlarning organizmga ta'siri ham xuaddi vitamin va mikroelementlarga o'xshab ketadi. Shu sababdan ham taomnomangizni foydali mahsulotlar bilan boyitishni istasangiz, unda har xil rangli meva va sabzavotlardan iste'mol qiling. Kelinglar, har bir tabiiy pigmentlarning inson organizmiga ta'sirini qisqacha bilib olamiz.

Likopin – qizil pigment

Beta-karotin – sariq va to'q sariq pigment

Beta-karotin – organizm to'qimalarini saraton kasalliklari va yurak-tomir kasalliklarini chaqiruvchi radikalalar ta'siridan himoya qiladi. Shuningdek quyosh kuyishini oldini olib, ko'rish qobiliyatini yaxshilab, immunitetni mustahkamlaydi.

Beta-karotinga boy mahsulotlarga sabzi, sariq rangli bulg'or qalampir, qovoq, apelsin, makkajo'xori, shafoli, limon va boshqalar kiradi.

Xlorofill – yashil pigment. Xlorofill – ham saraton kasalliklariga qarshi ta'sirga ega bo'lib, organizmni xavfli toksinlar va shaklardan himoyalab, ovqat hazm qilishdagi noxush hidlarni yo'qotishga yordam beradi. Xlorofill moddasi ko'proq brokkoli, kivi, bodring, yashil olma, uzum, avokado va boshqa sabzavotlar tarkibida bo'ladi.

Antaksantin – oq pigment. Antaksantin – trombozlarga qarshi ta'sirga ega bo'lib, xolesterinning miqdorini kamaytirib, xotirani yaxshilaydi va immunitetni ham oshiradi. Antaksantinga boy mahsulotlarga sarimsoq piyoz, zanjabil, banan, qo'ziqorin, piyoz, gulqaram va kartoshka kiradi.

Antosianin – och ko'k, qora va binafsharang.

Antosianin xotirani yaxshilab, jigar faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, xolesterin va qon bosimini pasaytirib, oshqozon saratoni kasalligi va yurak xastaligi xavfini kamaytiradi. Shu bilan birga ko'rish qobiliyatini yaxshilab, immunitetni ko'taradi. Baqlajon, uzum, olxo'ri, anjir g'ulbika va maymunjonlar antosianin moddasiga boy hisoblanadi.

Ranglar palitrası. JSST (Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti) ma'lumotlariga ko'ra, inson yetarlicha kletchatka va fitonutrientlarni qabul qilishi uchun har kuni 400 gramm atrofida meva va sabzavotlardan iste'mol qilib turishi lozim. Shu sababdan ham taomnomani bunday tabiiy mahsulotlar bilan boyitish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi.

Turmush tarziga ta'sir o'tkazuvchi quyidagi 10 ta omilni mu-taxassislar alohida e'tirof etishadi: oilaviy an'analr; savod va aql-iddok; umumiy xavfsizlik qoidalariga rioya etish; maishiy qulayliklar; ovqatlanish tarzi; jismoniy faollik; salbiy odatlar (spirtli ichimliklar, tamaki, giyohvand moddalar, kompyuter o'yinlari)dan xolilik; shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilish; nekinlik (optimizm); mustahkam ijtimoiy aloqalar (oilal, qavm-qarindosh va do'st-birdorlar)ning mavjudligi. Salomatlik tuman boylik ekanini bilganimiz holda, o'z hayotimizga, turmushimizga befarq qolamiz ba'zan. Sog'lomlik hayotimizga, ongu shuurimizga, tafakkur olanimiz hamda ruhiyatimizga ko'chsa, turmush go'zallashib boraveradi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Tibbiyot geografiyasining o'rganish obyekti va predmeti, fanlar tizimida tutgan o'rni izohlang?
2. Tibbiyot geografiyasining rivojiga hissa qo'shgan xorij olimlarini ko'rsating?
3. Aholining sog'lom turmush tarzi, tibbiy madaniyatini shakllanishida tibbiy geografik bilimlarning ahamiyatini izohlang?
4. Sog'lom turmush tarzi haqida tushunchasini izohlang?

8-MAVZU. TA'LIM GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Ijtimoiy sohalar va ularning mohiyati.
2. Zamonaviy ta'lim tizimini o'rganishning iqtisodiy geografik xususiyatlari
3. Ta'lim geografyasi, uning obyekti va predmeti.
4. Ta'lim geografiasining madaniy geografyada tutgan o'rni

Maqсад: talabarlarda ta'lim geografyasi haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: *ijtimoiy sohalar, sog'liqni saqlash sohasi, davolash-proflaktika muassalari, kasalxonalar, zamonaviy ta'lim tizimi, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim.*

Ijtimoiy sohalar deganda eng avvalo, bevosita aholining kundalik hayot sharoitlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ta'lim, sog'liqni saqlash, aholiga xizmat ko'rsatish soxalarini tushuniadi. Ularni yana ilmiy adabiyotlarda nomoddiy sohalar yoki noishlab chiqarish soxalari deb ham yuritiladi.

Ijtimoiy sohalar iqtisodiyotning boshqa ishlab chiqarish sohalariga nisbatan murakkab tuzilgan bo'lishi bilan birga, o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega ekanligi bilan ham alohida ajralib turadi.

Ijtimoiy sohalarining eng muhim xususiyatlaridan biri-ularni bevosita aholi, ya'ni insonlar va ularning kundalik hayoti bilan chambarchas bog'liqligidir. Chunki, ularning ish natijasi bevosita inson, aholi bilan bog'liq. Ijtimoiy sohalar, eng avvalo, muassasalardan tashkil topgan. Ularning ish faoliyati esa bevosita aholining biror-bir ehtiyojiga xizmat ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi. Shular bilan birga sotsial sohalarini hududiy tashkil etilishi ham bevosita aholining hududiy tashkil etilishiga, demografik rivojlanishiga va aholi punktlarining hududiy joylanishiga ham chambarchas bog'liqdir. Agarda, mamlatat iqtisodiyotining ishlab chiqarish bo'g'inida tarmoqlarning rivojlanishi, ularning korxonalarini joylanishi bevosita xom-ashyolarni turiga, ularning joylashgan o'rniga, iste'molchiga yoki aholi punktlarining iqtisodiy-geografik o'rniga bog'liq bo'lsa, sotsial sohalarida

muassasalarning qanday joylashuvi, ularning katta-kichikligi (xizmat ko'rsatish quvvati) eng avvalo, aholiga, uning tarkibiga, xizmat turiga bo'lgan ehtiyojiga, aholi punktiga, uning katta-kichikligi va qanchalik qulay joylashganligiga bog'liq bo'ladi.

Ijtimoiy sohalar va ularning muassalari turlicha tuzilgan. Ular iqtisodiy va ijtimoiy geografyaning sotsial qanotini tashkil etadi va shunga mos fan tarmoqlariga ajraladi.

Ijtimoiy sohalarini adabiyotlarda sotsial yoki sotsial infrastruktura deb atalishi ham ko'p uchraydi. Umuman olganda, infrastruktura deganda ishlab chiqarish yoki kundalik hayotimizni normal rivojlanishini ta'minlab turuvchi barcha shart sharoitlarni yig'indisiga aytiladi. Ularni ikkita yirik guruhga ajratish mumkin: ishlab chiqarish hamda ijtimoiy infrastruktura. Ishlab chiqarish infrastrukturasida deganda moddiy ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz faoliyatini ta'minlab turuvchi elementlarga aytiladi. Ularga energiya ta'minoti, gidrotexnik inshootlar, yo'llar, ko'priklar va shunga o'xshash sharoitlar kirsqa, ijtimoiy infrastrukturaga ta'lim, sog'liqni saqlash, xizmat ko'rsatish va ularni normal ish faoliyatini ta'minlab turuvchi shart sharoitlar kiritiladi.

Ijtimoiy sohalarini quyidagicha yirik tarmoqlarga ajratish mumkin:

I. Sog'liqni saqlash sohasi:

1. Davolash-proflaktika muassalari.

1.1. Kasalxonalar (ko'p tarmoqli kasalxonalar, ixtisoslashgan klinikalar, markaziy rayon kasalxonalar, qishloq uchastka kasalxonalar, bolalar kasalxonalar, tug'ruqxonalar, yuqumli kasalxonalar, psixonevrologiya kasalxonalar, sil dispanserlari va boshqalar).

2. Ambulatoriya-poliklinika muassalari.

2.1. Poliklinikalar (kattalar va bolalar poliklinikalari, stomatologiya poliklinikalari, qishloq vrachlik punktlari, qishloq vrachlik ambulatoriyalari, feldsherlik-akusherlik punktlari, sog'lomlashtirish punktlari, ayollar maslahatxonalar, turi vazirliklarga qaraydigan poliklinikalar va boshqalar).

3. Sanitariya-epidemiologiya xizmati.

II. Xalq ta'limi tizimi:

1. Maktabgacha ta'lim:

2. Umumiy o'rta ta'lim

2.1. O'rta maktablar 2.2. Litseylar 2.3. Ixtisoslashgan maktablar

3. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi;
 3. Oliy ta'lim
 4. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim
 6. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash
- III. Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari.
1. Bevosita aholiga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
 2. Bevosita jamiyatga xizmat ko'rsatuvchi sohalar.
- Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya doirasida bevosita ijtimoiy sohalarni o'rganishda quyidagi fan yo'nalishlari shakllangan

-tibbiyot geografiyasi,
-ta'lim geografiyasi,
-aholiiga xizmat ko'rsatish geografiyasi,
-turizm geografiyasi,
-rekreatsiya geografiyasi,
-din geografiyasi,
-xulq-atvor geografiyasi va boshqalar.

Ijtimoiy sohalar va ularning muassasalarini joylashishi va hududiy tashkil etilishida shahar va qishloq joylar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shahar joylarda hudud kichikligi, ko'p qavatli joylarning ko'pligi, sotsial muassasalarni zich joylashishiga sabab bo'ladi. Qishloq joylarda esa aksincha bo'lib, katta hududlar, aholi punktlarining siyrakligi, geografik o'rin, katta-kichikligi, aholining tarkibi va boshqa omillar sotsial muassasalarning joylashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Qishloq joylarda ijtimoiy muassasalarni ko'proq geografik o'rni qulay, markaziy joylashgan qishloqlarga joylashtiriladi.

Ijtimoiy sohalar ichida ta'lim tizimining ahamiyati katta. Chunki, yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalash, kadrlar tayyorlashda ushbu tizim muhim rol o'ynaydi. Bu esa mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning poydevoridir. Shulardan kelib chiqib quyida viloyat ta'lim tizimini hududiy tashkil etilishi va rivojlanishining iqtisodiy geografik masalalari o'rganiladi.

Jamiyatni rivojlantirishda ijtimoiy sohalarining ahamiyati katta. Aynan ushbu sohalar aholining turmush sharoitlarini yaxshilashda, turmush farovonligini oshirishda, uning kundalik normal hayot sharoitlarini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy sohalarini ta'lim, sog'liqni saqlash, xizmat ko'rsatish kabi yirik guruhlariga ajratiladi. Ular orasida yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish va barkamol qilib

tarbiyalash vazifasi zamonaviy ta'lim tizimi zimmasiga yuklatilgan.

Zamonaviy ta'lim tizimi deganda, eng avvalo bog'cha, o'rta maktab, litsey, kollej, institut, universitet va akademiyalar kabi ta'limning ko'p bosqichlarini o'z ichiga qamrab olgan maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim va oliy ta'limdan keyingi ta'lim bo'g'inlarini majmuasini ko'z oldimizga keltiramiz. Ushbu tizim tashkiliy jihatdan ko'p bosqichliligi, murakkabligi bilan xalq xo'jaligining boshqa ishlab chiqarish yoki noislab chiqarish tarmoqlaridan alohida ajralib turadi. Ularning vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishida ham o'ziga xos xususiyatlarni ko'rish mumkin. Zamonaviy ta'lim tizimi yagona tadqiqot obyekti sifatida soha iqtisodchilarini, sotsiologlarni va ko'pgina boshqa soha mutaxassislarini e'tiborini o'ziga jalb etadi. Shuningdek, ular orasida iqtisodiy-geografiyaning ham munosib o'rni bor. Chunki ta'lim tizimini rivojlantirish hudud bilan ham chambarchas bog'liq. Uning muassasalari ko'p bo'lg'ini bo'lishi bilan birga joyning tabiiy-geografik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillari ta'sirida turlicha joylashish xususiyatlariga ham ega. Shulardan kelib chiqib ta'lim tizimini umumta'lim maktablari bo'lg'ini misolida Toshkent viloyati bo'yicha iqtisodiy-geografik jihatdan tahlil qilish mazkur dissertatsiya ishining bosh maqsadlaridan biridir. Shuni alohida ta'kidlash joizki, zamonaviy ta'lim tizimi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari kabi o'z-o'zidan tashkil topmaydi. Buning uchun muayyan shart-sharoitlar, omillarning ta'siri katta. Jumladan, ular qatoriga hududning relyefi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasi, aholisi soni, uning o'sish yoki kamayish xususiyatlari, joylashishi, jins-yosh tuzilishi, tabiiy o'sishi, shahar va qishloqlarning soni va joylashishi va boshqalarni kiritish mumkin. Ushbu sanab o'tilganlar alohida tarzda va kompleks holatda ta'lim tizimi muassasalarini joylashishiga, soniga, katta kichikligiga, rivojlanishiga turlicha o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Hududning tabiiy geografik omillari ta'lim tizimini shakllanishi va rivojlanishiga o'zining bilvosita ta'sirini ko'rsatadi, demografik omillar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Chunki, ta'lim sohasi eng avvalo inson uchun xizmat qiladi, ya'ni ushbu tizimni shakllantiruvchisi ham, va iste'molchisi ham inson ya'ni, aholining o'zidir. Shu sababdan ta'lim muassasalari soni, katta-kichikligi, turlari bevosita aholining soniga,

tadrijiy o'zgarishlariga, joylanishiga, takror barpo bo'lishiga, jins va yosh tarkibiga chambarchas bog'liqdir. Tabiiy geografik omillar ta'lim tizimini hududiy tashkil etilishiga bivosita ta'sir ko'rsatadi. Buni joyning relyefi misolida ko'rish mumkin. Masalan, yer yuzasining yer yuzasi tekis, unumdor yerlarda aholi qadimdan zich joylashgan. Bu o'z navbatida tug'ilishning yuqoriligiga sabab bo'lgan. Buning natijasida aholi tarkibida yoshlar miqdorining ko'p bo'lishiga olib kelgan. Bular o'z navbatida talim muassasalari (maktablar) sonini turtibga bo'lishga olib keladi. Bularga aksincha tog'li, tog'oldi hududlarda turmush sharoitlarining qiyinligi sababli aholi siyrak joylashadi. Shunga mos ravishda maktablar soni ham kamligi bilan ajralib turadi.

Hozirgi kunda aholining ijtimoiy rivojlanishini zamonaviy ta'lim tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki inson dunyoga kelar ekan ijtimoiy jihatdan eng avvalo uning salomatligini saqlash va ta'lim-tarbiya berish masalalari eng muhim vazifadir. Zamonaviy ta'lim tizimining bosh maqsadi aholining ma'lum bir qatlamlarini bilim olishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdan iborat. Shular bilan birga, mamlakatning ilmiy-texnik qudrati, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilab beruvchi muhim omillardan biri ham zamonaviy ta'lim tizimi hisoblanadi.

Hozirida mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida zamonaviy ta'lim tizimini yetakchi ahamiyatidan kelib chiqib ushbu tizimni jahon talablari asosida isloh qilishga hukumatimiz tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda.

Hozirgi rivojlangan jamiyatda kishilarda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlarga bo'lgan ehtiyoj paydo bo'ldi. Iste'molchilarning bunday ehtiyojlarini bevosita qondiradigan xizmat sohasi - mehnat sarflanadigan mustaqil ob'ekt va aholi tomonidan iste'mol qilinadigan ma'naviy ne'matlarning manbalaridan biridir. Ma'lumki, aholining turtli xil ehtiyojlarini quriblaganda ular quyidagicha: moddiy, ma'rifiy va ma'naviy, sotsial ko'rinishga ega bo'ladi.

Ta'lim geografyasi mana shu ehtiyoj turlaridan biri bo'lib, u insonning yuksalishi va jamiyatning rivojlanishi uchun tabiiy zaruriyat bo'lgan ma'rifiy salohiyatining turlari, tarkibi, tuzilishi va ularning hududiy tashkil etilganligi hamda rivojlanishini o'rganadi.

Ta'lim geografyasini o'rganishning obyekti - biron bir hudud,

makondagi ta'lim tizimlari bo'ladigan bo'lsa, uning predmeti ana shu ta'lim tuzilmalari ya'ni maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim muassasalari, o'rta -maxsus, kasb - hunar ta'limi bilim yurtlari, oliy o'quv yurtlari, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim muassasalari kadrlar tayyorlash malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash muassasalarining faoliyati, hamda ularda ta'lim olayotganlar soni, maktabdan tashqari sharoitda bilim olayotganlar sonining hududiy o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdan iboratdir. Ta'limni geografik jihatdan ikkita tarmoqga ajratilsa, uning birinchisi ta'lim tizimi va to'ri, ikkinchi tarmog'ini esa hudud, makon tashkil etadi. Sababi ta'lim tizimining aynan joylardagi vaziyati ko'p jihatdan o'sha hududlar tabiiy-iqtisodiy va ijtimoiy geografyasi bilan chambarchas bog'liqligini inkor etib bo'lmaydi.

Darhaqiqat, maktabgacha ta'lim tizimi bola shaxsini sog'lom va yetuk, maktabda o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko'zlaydi.

Boshlang'ich ta'lim umumiy o'rta ta'lim olish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim va ko'nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgandir.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, akademik litseylar bo'yicha ishlash huquqini beradigan hamda bunday ish yoki ta'limni navbatdagi bosqichda davom ettirish uchun asos bo'ladigan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini beradi.

Oliy ta'lim, ya'ni universitetlar, akademiyalar, institutlar va oliy maktabning boshqa ta'lim muassasalari, yuqori malakali oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlashni ta'minlaydi. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim (aspirantura, adyunktura, doktorantura) jamiyatning yuqori malakali ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgandir.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash kasb bilimlari va ko'nikmalarini chuqurlashtirish hamda yangilashni ta'minlaydi.

Mazkur ta'lim tizimining turlari mintaqalar va taraqqiy etgan mamlakatlar, shuningdek jahon standartlari bilan taqqoslash, mazkur mamlakat aholisining ma'rifiy va ma'naviy darajasini qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Shu boisdan, ta'lim geografyasining mohiyati va mazmuni respublikamiz hamda ba'zi rivojlangan mamlakatlar

ta'lim jarayonidagi ahvol, davlatning bu boradagi olib borayotgan siyosati, asosiy yo'nalishlari hamda hududiy tafovutlari doirasida o'z aksini topadi.

Nazorat savollari va topshiriqlari:

1. Ta'lim geografiyasi nimani o'rganadi, uning sotsial geografiyada tutgan o'rini qanday baholaysiz?
2. O'zbekiston Respublikasida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun qachon qabul qilingan?

9-MAVZU. FAN GEOGRAFIYASI

Reja

1. Fan geografiyasi va uning geografik jihatlari.
2. O'rta Osiyo mutafakkirlarining jahon fanlari rivojlanishiga qo'shgan hissalar

Maqсад: talabalarda fan geografiyasi haqida tushunchalar hosil qilish.

Tayanch so'z va iboralar: *ilm-fan, fan geografiyasi, ilmiy-tadqiqot markazlari.*

Fan geografiyasi va uning geografik jihatlari. Har qanday mamlakatning rivojlanganlik darajasi mazkur hududda ilm-fanning qay darajada ekanligini belgilab beradi. O'zbekiston Respublikasi ham o'z mustaqilligini qo'lga kiritgach, ilm-fan, ta'lim masalasiga katta e'tibor qaradi. Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq "O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi qonuni", "Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi" singari huquqiy hujjatlarning yaratilishi ham fikrimizning yaqqol dalilidir. Biroq, ushbu jarayonda muammolar bo'lishi, tabiiy va aynan shu jihatlar bog'liq muammolarni hal etishda fan va ta'lim geografiyasining ahamiyati kattadir.

Fan geografiyasi – turli hududlarda, mintaqalarda, davlatlarda fan yo'nalishlarining - ilmiy tadqiqot markazlarining rivojlanishi va shakllanishini o'rganadi. Ma'lum hududlarda muayyan ilmiy maktablarning, ilmiy-tadqiqot markazlarining mavjudligi qaysidir fanlarning chuqur rivojlanganligini anglatadi.

Xuddi shunday jahon mamlakatlarining barchasida ham barcha fanlar bir xilda rivojlangan emas. Jumladan, bugungi kunda Yaponiya nanotexnologiyalari, mikroelektronika, radiotexnika, Hindiston medisina o'ld fanlarning tobora rivojlanib borayotganligi ushbu fikrni yana bir bor tasdiqlaydi.

Fan geografiyasining nazariy masalalari bilan shug'ullangan, uning shakllanishiga katta hissa qo'shgan olimlarga sobiq Ittifoq olimlaridan M.Ye.Polovskaya, V.I.Dujenkov, G.I.Dobrov, Ye.A.Belyaev, A.V.Kolsov, S.A.Kugel, P.A.Muxin va boshqalarni misol keltirish mumkin. Shu bilan bir qatorda mahalliy olimlardan M.Q.Qo-

raxonov, O.X.Hikmatov, O.Ergashev, B.Nazarov, H.Nazarova, G.Abduraxmonov va boshqalarning xizmatlari katta.

Shu o'rinda ta'kidlash zarurki jamiyat taraqqiyotini fanlar rivoj-siz tasavvur qilib bo'lmaydi. Fan namoyondalari esa eng murakkab va shu bilan birga sharaflari hamda ma'suliyatli faoliyat bilan shug'ul-lanadi.

Ilm-fan muayyan ijtimoiy va iqtisodiy geografik muhitda shakl-lanib, rivoj topib boradi. Fanning muhim jihatlari biri shundaki, u uchun ma'muriy-hududiy chegaralar xos emas, alohida muayyan millatga xos bo'lgan fanlar ham mavjud emas. Aksincha, alohida fanlar yo'nalishi bilan bog'liq ilmiy maktablar va markazlar mavjud.

Fanlarning vujudga kelish tarixiga nazar tashlasak, ko'proq qa-dimdan Yunoniston¹ va Rim o'z falsafasi, forslar tarixi, arablar geografyasi, O'rta Osiyo xalqlari meditsina va matematikasi bilan O'rta Osiyo mutafakkirlarining jahon fanlari rivojlanishiga qo'shgan hissalarini. O'rta Osiyoda yashab ijod qilgan olimlar, fan no-moyondalari orasida Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Forobiy, Beruniy va Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek singari yuzlab alloma-lar jahon fan taraqqiyotiga o'zlarining ulkan hissalarini qo'shganlar.

Muhammad al-Xorazmiy (783-850) va butun musulmon Sharqi va jahonda tabiiy va aniq fanlar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk allomalardir. Muhammad al-Xorazmiy arab xalfigining poytaxti Bag'dodda «Donishmandlik maskani» («Bayt ul-hikma») ga rahbarlik qilgan. Uning «Astronomiya jadvali», «Hind hisobi to'g'risida risola», «Quyosh soati to'g'risida risola», «Musiqqa haqi-

¹ Qadimgi Yunoniston va Rimda Millet falsafiy maktabi, Eley falsafiy maktabi, Sugrot, Pitagor, Aflotun, Arastu va boshqalarning falsafiy, tabiiy — ilmiy, ijtimoiy — axloqiy ta'limlari vujudga kelgan va o'rganiladi.

Sugrot (eramizdan oldingi 469-399 yillar) (asli — Sokrat) — qadimgi Yunon falsafasi. «Aflotun ijtimoiy hayotida faoli ishtirok etgan, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullangan, hurfikri inson, kambag'alidan chiqqan, tosh yo'nuvchining o'g'li, o'ta bilimdon kishi sifatida mashhur bo'lgan. Sugrotning shogirdi Aflotun (asli — Platon) jahon falsafasi tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk allomadir. U nafigat falsafasi olim, balki san'atkor, shoir va dramaturg bo'lgan, o'z g'oyalari dialoglar tarzida bayon qilgan. Aflotun 428 yil 21 mayda Delos orolida tug'ilgan. O'zidan keyin 35 dan ziyod dialog shaklidagi asarlar yozib qoldirgan. Arastuning u haqdagi ma'lumotlarini birdan-bir to'g'ri dalili deb qarash mumkin. Chunki Arastu Aflotun-ning eng yaqin do'sti va shogirdi bo'lgan.

da risola», «Tiklash va qarshi qo'yish hisobiga oid muxtasar kitob» kabi asarlarida algebra sohasiga asos solindi.

Ahmad al-Farg'oniy (taxm. 797-865) Sharq xalqlari orasida «Buyuk matematik» unvoniga sazovor bo'lgan Ahmad al-Farg'oniy (taxm. 798 y. da Quvrada tug'ilgan) astronomiya va matematika sohalarida nom taratdi. Uning «Samoviy jismlar harakati va yul-duzlar fanining majmua haqida kitob», «Astronomiya asoslari», asarlarida koinot xaritasi tuzildi. Yer va fazoviy sayyoralar hajmi, iqlimlar, jo'g'rofiy kengliklar to'g'risida kuzatuvchilar orqali asoslangan yangi ma'lumotlar berilgan, ilm-fanning yangi yo'nalishla-riga asos solingan. Qo'lga kiritilgan ma'lumotlarni umumlashtirish, tadqiqotda hissiy va aqliy mushohada mustarakligi allomaga xos xususiyatlar sifatida dunyoqarashni shakllantirishning muhim omil-lari bo'lib keldi va undan keyin yashagan ilm ahliga ta'siri sezilib turdi.

Jahon fanlari rivojini Forobiy, Beruniy va Ibn Sinosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Abu Nasr Forobiy (873-950) - musulmon Sharqi-da Arastudan keyin «ikkinchi ustoz» ya'ni «Al-Muallim as-soniy» unvoniga muvassas bo'lgan yirik mutafakkir va alloma. Uning qala-miga 160 dan ziyod asar mansub bo'lib, ular asosan qadimgi Yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolar shartlash hamda bu sohalarining dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Jumladan, «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi», «Fanlar tas-nifi va ta'rif», «Ideal shahar aholisining maslagi», «Inson a'zolari haqida risola», «Hayvon a'zolari to'g'risida so'z» va boshqa asarlar shular jumlasidandir.

Olam sifat, miqdor, javhar, aksidensiya (muhim bo'lmagan xos-sa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalangani. Ular fazoviy jism-lar, aqlli mahluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o'simliklar, minerallar va to'rtta yulur-suv, olov, havo va tuproq kabi olita ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bitish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bitishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fan-ni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

Farobiy inson va hayvon tuzilishi organlari, ularning vazifalari,

bir-biriga o'xshash xossalarni o'rganib tirik organizmlar anatomiyasi, fiziologiyasi va psixologiyasi kabi fanlarga oid ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Yevropa olimlaridan, shu jumladan rus fiziolog olimlari I.M. Sechenov va I.Pavlovlardan bir necha asrlar ilgari fiziologiya fanining fundamental asoslarini yaratgan.

Mutafakkir o'z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat, unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, ahloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan.

Abu Rayhon Beruniy (973 — 1048) deyarli barcha fan sohalari-da ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan. "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Geodeziya", "Mas'ud qonuni", "Minerologiya" va "Saydana" asarlari shular jumlasidandir.

Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida birinchi bo'lib organik dunyo evolyusion rivojlanishi, odanning paydo bo'lishi, irsiyat qonunlari, ong, sezgi, aql, oliygi, qiyofasi, tabiati va axloqi turlicha bo'lishini ular yashaydigan tuproq, suv, havo va Yerga ham bog'liqligini ta'kidlab, geografik aloqadorlik g'oyasini ilgari suradi. Beruniyga ko'ra, inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasidir. Uning ichki qiyofasiga kelsak, uni inson cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibidir.

"Kartografiya" asarida Yer yuzidagi mamlakatlarning bir-biridan qanday vaziyatda ekanini, tog'lar, dengizlar, daryolar yo'nalishlari, karvon yo'llari bilan bog'liq jadval va kartalar yaratilishiga doir bilimlar bayon qilingan.

"Geodeziya" asarida aholi manzilgohlari oralig'larini aniqlash uchun joylarning chegaralarini belgilash usullari bayon qilingan. Kitobning 3-bobida dunyo geografiyasi bayon qilingan.

Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kattadir. Alloma jismlarning o'zaro tortilishi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, Yer qat'ida ro'y beradigan geotektonik siljishlar, Yer qiyofasining tadrifiy tarzda o'zgarib turi-

shi, xilma-xil olamlar to'g'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan.

Beruniyning asarlarida bilish masalalari muhim maqomga ega-dir. Bilishga bo'lgan qiziqishning ikkita sababi bor. Birinchidan, bu o'ziga xos lazizdir. Ikkinchidan, bilishdan maqsad odamlar ehtiyojlarini qondirishdir. Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali belgilanadi. Ular tufayli ashyolarning muhim jihatlarini o'rganiladi, ularning miqdoriy tomonlari aniqlanadi, bilish jarayonining samaradorligi oshib boradi.

Markaziy Osiyo xalqlari fani, madaniyatini dunyoga tanilishida buyuk alloma va mutafakkir, tabib va tabiatshunos olim Abu Ali ibn Sino (980-1037) ning o'rni beqiyos. U Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, Hamadon shahrida vafot etgan. Ibn Sinodan qolgan ma'naviy me'ros taxminan 280 nomdan ziyodroqdir. Ular tibbiyot, falsafa, mantiq, psixologiya, axloq, musiq, farmakologiya va boshqa sohalarga bag'ishlangan. Olimning «Ash-shifo kitobi» «Tib qonunlari», «Bilimlar kitobi», «Tabiat durdonasi» kabi asarlari mashhurdir. Borliqni talqin etishda Ibn Sino Forobiy izidan borib, uni «Vujudni vojib» va «Vujudni mumkin»dan iborat, deb e'tirof etadi. «Vujudi vojib» birinchi sabab vazifasini bajaradi. «Vujudi mumkin» esa uning oqibatidir. Yaratilishi doimiy bo'lganligi uchun yaratilgan «Vujudi mumkin» ham abadiydir. Olimning sababiyatga oid mulohazalari e'tiborga molikdir. Unga ko'ra, sabablar moddiy (muayyan holatni keltirib chiqaruvchi sabab), faol (muayyan holatni o'zgartiruvchi sabab), shakliy (turti xil quvvatlar bilan bog'langan sabab) va tugallovchi (barcha sabablarning pirovard maqsadi) sabablardan iboratdir.

Ibn Sino tarbiya borasida ham muhim asarlar yaratdi. Jumladan, «Tadbir ul-manzil», «Urjuza fittib», «Donishnoma» va boshqa asarlarida ta'lim-tarbiyaga bag'ishlangan alohida boblar mavjud. Tabib bola tarbiyasini sabr bilan yillab davom ettirish zarurligi, bunda atrof-muhimning yetakchi ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tganlar.

Esdas saqlang! Ibn Sino: «Nasihat bobida uch mingta so'z yozdim, uch mingtadan uch kalimani tanlab oldim. Bu uchtadan iktitasini esda saqla va birini unutib yubor. Xudoni va o'lim haqligini yoding-da tut, qilgan yaxshiliklaringni unutib yubor».

Ibn Sino 17 yoshidan oq yosh tabib sifatida Somoniylar davlatining boshlig'i Nuh ibn Mansurni davolab, saroy kutubxonasidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Mazkur kutubxona o'sha davrda O'rta va Yaqin Sharqdagi eng katta va boy kutubxonalardan sanalardi. "Bir necha yil davomida kecha-kunduz tinmay mutolaa qilish natijasida Ibn Sino o'z bilim doirasini misilsiz darajada kengaytirdikim, u davrda shu qadar bilimga ega bo'lgan boshqa bir kishini topish mushkul edi".¹

Ibn Sino kasalliklarning kelib chiqishida va ularni davolashda joylarning iqlimi, past-balandligi, tuproqlari, suvi, esuvchi shamollari haqida ham nodir fikrlar yozib qoldirgan. "Men dunyoga Abu Ali ibn Sinodek buyuk insonni taqdim etgan qadimgi o'zbek yeriga ta'zim qilaman", deb yozadi AQSh senatori Edward Kennedy.²

Ibn Sino umrining so'ngi yillarini Gurganch, Ray va Hamadonda o'tkazdi. Olim 1037 yilda Isfahonda vafot etdi.

Bilasizmi? Ibn Sino sakkizta doston yozgan. Bular: Yilning to'rt fasli haqida urjuza, Sog'liqni saqlash va gigiena haqida urjuza, Anatomiya haqida urjuza, Gippokrat vasiyatlar haqida urjuza, Tabobat haqida urjuza, Tibbiy nasihatlar haqida urjuza, Axloq haqida urjuza...

Ibn Sino o'zining birinchi uztozi sifatida Ibrohim al-Notiliyni tan olgan. Haqiqatdan ham, Ibrohim al-Notiliy Beruniyning keksa zamonadosi, Ibn Sinoning birinchi uztozi bo'lgan.

O'z zamonasining mashhur tabibi va tabiatshunosi Ismoil Jurjoniyning ham jahon fani rivojida tugan o'rni begiyos. Olim o'zining "Zaxirayyo Xorazmshohiy" (Xorazmshoh xazinasi) asarida Xorazm tabiati, Jayhun daryosining suvi, iqlimi, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan

12 asrning oxiri-13 asrning boshlarida Amir Temur amalga oshirgan harbiy yurishlar natijasida o'lka mustaqilligi qo'lga kiritildi. Temur va temuriylar davrida uyg'onish davrining ikkinchi bosqichi boshlandi. Bu ilm-fan va madaniyatning gullab-yashnash bosqichi bo'ldi. Ma'naviyatga homiylik harakati avj oldi. Bunga Samar-

qandda Ulug'bek astronomiya maktabining vujudga kelishi, rasadxonaning qurilishi, mashhur olimlar Qozizoda Rumiy, al-Koshiy, Ali Qushchi va boshqalarning fandagi jonbozligi yaqqol misoldir.

Mirzo Ulug'bek (1394 y.22 mart-1449y.27 oktabr)-O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyatning rivojiga ulkan hissa qo'shgan siymo sifatida barchamizga yaxshi tanish. Olim geografiya, fizika, matematika, astronomiya, falsafa, mantiq va adabiyot singari fanlarga oid katta ilmiy meros qoldirgan

Ulug'bek 1424-yilda Samarqandda Obirahmat arig'i yonida Mansur Koshiy, Maryam Chalabiy, G'iyosiddin Jamshid, Abdulali Birjandiy va boshqa olimlar bilan birgalikda qurgan rasadxonada sayyoralar sir-asrorlarini o'rgandi. 1018 ta yulduzlarni o'rganib ko'pgina asarlar yaratdi. Mazkur asarlar mazmuni uning "Ziji jadidi Ko'ragoniy" nomli asarida batafsil ochib berilgan. Asar uning vafotidan keyin do'sti va shogirdi Ali Qushchi tomonidan Istanbulga olib ketildi va nashr etirildi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Fan geografiyasining obyekti va predmetini izohlang?
2. Jahonda fan geografiyasi bilan bog'liq ilmiy ishlar olib borgan olimlar haqida nimalar bilasiz?
3. "O'zbekistonda fan geografiyasi va ilmiy darajali mutaxassislar tayyorlash" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan olim nomini bilasizmi?
4. Bugungi kunda jahonda yetakchi o'rinda egallovchi universitetlar haqida nimalar bilasiz?
5. Jahonda ilk universitetlar qaysi mamlakatlarda tashkil topgan?
6. Markaziy Osiyoda geografiya fanining ravanq topishida muhim ahamiyat kasb etgan olimlarga misollar keltiring

¹ Таълим муаммолари журнали махусе сонн. 2006 йил 1-сон, 68-бет

² Каримов У., Каримова С. Абу Али ибн Сино. Тиббий ўттилар. Т. Мехнат, 1991 йил, 5-бет.

10-MAVZU. MA'NAVİY MADANIYAT GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Jahon madaniyatlarining shakllanishi.
2. Moddiy madaniyat geografiyasi.
3. Ma'naviy madaniyat geografiyasi.

Maqсад: talabalarda ma'naviy madaniyat geografiyasi haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: madaniyat, qadimgi sivilizatsiyalar, aholining turmush tarzi va an'analari, moddiy va ma'naviy madaniyat

Madaniyat tushunchasi (lotincha "madaniyat" - yetishtirish, qayta ishlash) insoniyat jamiyati tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar majmuidi, ularni yaratish va qo'llash usullarini, jamiyatning rivojlanish darajasini tavsiflaydi. Insonni o'rab turgan tabiiy sharoitlar asosan uning madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini, Yerning turli mintaqalaridagi xususiyatlarini aniqlaydi. Mamlakatlar o'z xalqlarining rivojlanish tarixi, tabiiy sharoitlari, madaniyati va iqtisodiy faoliyatining ma'lum bir umumiyligi bilan farq qiladi. Ular dunyoning tarixiy va madaniy mintaqalarini yoki sivilizatsiyasini shakllantiradi. Jahon sivilizatsiyasining eng muhim tarkibiy qismlari bu xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyati.

Madaniyat geografiyasi madaniyatning tarqalishini va uning alohida tarkibiy qismlari - aholining turmush tarzi va an'analari, moddiy va ma'naviy madaniyat elementlarini, oldingi avlodlarning madaniy merosini o'rganadi.

Dastlabki madaniyat markazlari Nil, Dajla va Yefrat vodiylarida paydo bo'lgan. Qadimgi sivilizatsiyasilarining geografik tarqalishi Atlantika okeanidan Tinch okean sohiligacha sivilizatsiya zonasining shakllanishiga olib keldi. Ushbu sivilizatsiya zonasi tashqarisida Markaziy Amerikadagi maya va astek hindu qabilalarining va Janubiy Amerikadagi inkalarning boshqa juda rivojlangan madaniyatlari va mustaqil sivilizatsiyalari paydo bo'ldi. Insoniyat tarixi dunyoda yigirmadan ortiq yirik sivilizatsiyasiga ega.

Sariq daryo ichida qadimiy madaniy markaz, Xitoy-Konfutsiy sivilizatsiyasi shakllandi, bu dunyoga kompas, qog'oz, porox, chinmi,

birinchi bosma xaritalar va hk.

Konfutsiychilik asoschisi (miloddan avvalgi 551-479) Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, Xitoy-Konfutsiy sivilizatsiyasi o'ziga xos bo'lgan inson qobiliyatlarini o'z-o'zini anglashga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi.

Hind sivilizatsiyasi (Hind va Gang havzalari) milodiy 500 yilgacha paydo bo'lgan. Biroq, o'tgan asrda, hozirgi Pokiston hududidagi Hind vodiysida, ming yillar oldin ham paydo bo'lgan Mozheno-Daro va Xarappa shaharlari kashf etildi. Shaharlar shaharsozlikning yorqin namunalari bo'lib kelgan va kanalizatsiya tizimi bugungi kunda ko'plab Osiyo mamlakatlariga qaraganda yaxshiroqdir.

Qadimgi misrliklar, shumerlar va boshqa xalqlarning qadriyatlarini meros qilib olgan Islom sivilizatsiyasining madaniy merosi boy va xilma-xildir. Uning ichiga saroylar, masjidlar, madrasalar, kulolchilik, kashtachilik, gilam to'qish va badiiy metallga ishlov berish san'ati kiradi. Islomiy Sharq shoirlari va yozuvchilarining (Nizomiy, Firdavsiy, O. Xayyom va boshqalar) jahon madaniyatiga qo'shgan hisssasi ma'lum.

Dunyoning turli mintaqalaridagi zamonaviy sivilizatsiyalar o'z madaniyatini saqlab, uni yangi sharoitlarda rivojlantirmoqda.

G'arbnig yosh sivilizatsiyasilariga G'arbiy Yevropa, Lotin Amerikasi va Pravoslav sivilizatsiyasilari kiradi. Ular asosiy qadriyatlar bilan ajralib turadi: liberalizm, inson huquqlari, erkin bozor va boshqalar.

Inson ongining noyob yutuqlari G'arbiy Yvropaning falsafa va estetika, san'at va ilm-fan, texnika va iqtisodiyotidir. Madaniy meros G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasiga Rimdagi Kolizey, Afina Akropoli, Parijdagi Luvr va Londondagi Vestminster abbatligi, Gollandiyaning pollari va Rurning sanoat landshaftlari, Darvin, Lamarkning ilmiy g'oyalari, Paganini, Betxovning musiqalari, Rubens va Pikassoning asarlari va boshqalar.

G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasining yadrosi dunyoga qadimiy madaniyat, Uyg'onish, islohot, ma'rifat va fransuz inqilobi g'oyalari bergan mamlakatlar bilan mos keladi.

Rossiya, Belorusiya Respublikasi va Ukraina zamonaviy pravoslav sivilizatsiyasining asosidir. Ushbu mamlakatlarning madaniyati G'arbiy Yevropaga yaqin.

Pravoslav dunyosining chegaralari juda xiralashgan va slavyan va slavyan bo'lmagan aholining aralash tarkibini aks ettiradi. Rossiya va Belorussiya Respublikasi G'arbiy va Sharqiy dunyo o'rtasida o'ziga xos ko'priklarni xizmat qilmoqda (*Belorusslarning hissasi nimada jahon madaniyatiga, san'atiga kiritilgan?*).

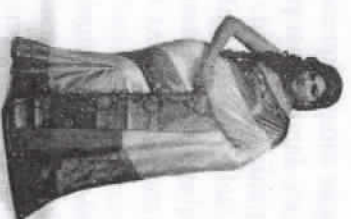
Moddiy madaniyat geografyasi. Xalqlarning moddiy madaniyati mehnat qurollari, uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat, insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni o'z ichiga oladi. Tabiiy muhitning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, Yerdagi odam turar-joy binolarini quradi, asosan yashash joyining tabiiy zonasida olinishi mumkin bo'lgan mahsulotlarni iste'mol qiladi, iqlim sharoitiga mos ravishda kiyinadi. Xalqlarning moddiy madaniyati inson hayotini tabiiy sharoitlarga moslashish namunasidir.

Uy-joy. Odamlarning tabiiy sharoitlarga moslashish qobiliyati to'g'risida mo'tadil kenglikdagi yog'och uylar tomonidan tasdiqlangan. Kundaliklar orasidagi teshiklar mox bilan qazilgan va sovuqdan ishonchi himoya qiladi. Yaponiyada zilzilalar sababli, yer qobig'ining tebranishlariga chidamli, surma yorug'lik devorlari bilan uylar qurilgan.

Issiq cho'l hududlarida harakatsiz aholi tomlari konussimon pesh-toqli dumaloq gumbazli kulbalarda yashaydilar va ko'chmanchilar chodirlarini tikadilar. Malayziya va Indoneziya xalqlari orasida qordan, qoziqdan qurilgan tundra zonasidagi eskimoslarning ajoyib uylari. G'arbiy milliy madaniyati va ta'sirini aks ettiruvchi yirik shaharlardagi zamonaviy ko'p qavatli binolarning me'morchiligi boshqacha.

Kiyim. Odamlarning kiyimlariga tabiiy muhit ta'sir qiladi. Osiyo va Afrikaning ko'plab mamlakatlaridagi issiq issiqlik zonasida ayollar kiyimlari yengil matodan qilingan yubka va bluza. Arab va Afrika mamlakatlaridagi erkak aholining aksariyati poldan uzun, keng ko'ylak kiyishni afzal ko'rishadi. Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda ushbu shartlar uchun qulay tikilmagan shakllar keng tarqalgan.

Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda ushbu mamlakatlar uchun qulay bo'lgan belbog' osidagi sarik kiyimlarning tikilmagan shakllari keng tarqalgan. Xaltaga o'xshash kiyim xitoylik va vietnamliklarning zamonaviy liboslari asosini tashkil etdi. Sovuq issiqlik zonasida tundra populyatsiyasida kapoti iliq bo'sh uzun ko'ylagi ustunlik qiladi (8-rasm).

Hind sari

Xitoy halati

Arabcha ko'ylak

Eskimoslarning uzun ko'ylagi

8-rasm. Kiyim

Turtli millatlarning kiyimlari. Kiyim milliy xususiyatlarni, odamlarning xarakterini, temperamentini, uning faoliyat doirasini aks ettiradi. Xalqlar kostyumining kesilgan yoki bezakning noyob detallari bilan maxsus versiyasiga xosdir.

Ovqat. Odamlarning oziq-ovqat mahsulotlarining o'ziga xos xususiyatlari odamlarning yashash joylarining tabiiy sharoitlari, qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlari, xalqlarning diniy va milliy an'analari bilan chambarchas bog'liqdir. Sabzavotli oziq-ovqat dunyoning deyarli barcha xalqlarida ustunlik qiladi.

Ovqat donalardan tayyorlangan mahsulotlarga asoslangan. Yevropa va Osiyo bu mintaqada juda ko'p miqdorda bug'doy va javdar mahsulotlarini (non, kekler, yormalar, makaron) iste'mol qiladilar.

Misir (yoki makjao'xori) Amerikada asosiy don ekinlari hisoblanadi va gurruch Janubiy, Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyodagi odamlarning ovqatlanishida ustunlik qiladi.

Deyarlihammajoyda, shujumladan Belorussiyada, sabzavotlardan, shuningdek kartoshkadan (mo'tadil iqlimi bo'lgan mamlakatlarda), shirin kartoshka va kassadan (tropik mamlakatlarda) taomlar keng tarqalgan.

Ma'naviy madaniyat geografyasi. Ma'naviy madaniyat (ya'ni insonning ichki, axloqiy dunyosi bilan bog'liq) inson tomonidan ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun yaratadigan qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Bular adabiyot, teatr, tasviriy san'at, musiqa, raqs, me'morchilik va boshqalar Qadimgi yunonlar insoniyatining ma'naviy madaniyati xususiyatlari shunday shakllangan: haqiqat - yaxshi - go'zallik.

Ma'naviy madaniyat (ya'ni insonning ichki, axloqiy dunyosi bilan bog'liq) inson tomonidan ma'naviy ehtiyojlarini qondirish uchun yaratadigan qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Bular adabiyot, teatr, tasviriy san'at, musiqa, raqs, me'morchilik va boshqalar Qadimgi yunonlar insoniyatining ma'naviy madaniyati xususiyatlari shunday shakllangan: haqiqat - yaxshi - go'zallik.

Ma'naviy madaniyat, xuddi moddiy madaniyat singari, tabiiy sharoitlar, xalqlar tarixi, ularning etnik xususiyatlari va dini bilan chambarchas bog'liqdir.

Biroq, tabiiy muhitning ma'naviy madaniyatga ta'siri moddiyga qaraganda kamroq darajada namoyon bo'ladi. Tabiat badiiy ijod uchun tasvirlarni taklif qiladi, jismoniy material beradi, rivojlanishiga yordam beradi yoki to'sqinlik qiladi.

Jahon yozma madaniyatining eng buyuk yodgorliklari bu Muqaddas Kitob va Qur'on - dunyodagi eng yirik ikki din - nasroniylik va islomning yozuvlari.

Yerning turli mintaqalarida turli xil me'moriy uslublar rivojlanib, o'zgargan. Ularning shakllanishiga diniy e'tiqodlar, milliy xususiyatlar va atrofdagi tabiat ta'sir ko'rsatdi. Masalan, Evropa me'morchiligida azaldan gotika va barokko uslublari hukmron bo'lib kelgan (4-rasm).

Gotik soborlarning binolari nafisligi va yengilligi bilan ajoyib bo'lib, ular tosh dantelli bilan taqdoslanadi. Ular ko'pincha yaratuvchilarning diniy g'oyalarni ifoda etadilar. Ispaniyada, Germaniyada,

Fransiyada keng tarqalib ketgan barokko uslubi (italiyalik "borokko" dan - haddan tashqari narsalarga moyil), haykaltaroshlik, Rossiyadagi devorlarga chizilgan rasmlar bilan ajoyib saroylar va cherkovlarning me'morchiligida o'zini namoyon qiladi va Belorussiya.

Hindistondagi masjidlar, minoralar arxitekturasini, Birmadagi ko'p qavatli binolar va ibodatxonalar atrofdagi tabiatni fillar, g'alati o'simliklar tasvirlari bilan aks ettiradi.

Dunyoning barcha xalqlarida keng tarqalgan tasviriy va dekorativ-amaliy san'at - amaliy foydalanish uchun mo'ljallangan badiiy mahsulotlarni yaratish. Osiyo mamlakatlari bunday hunarmandchilikka ayniqsa boy. Yaponiyada chinni rasmlar, Hindistonda metallni ta'qib qilish, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida gilam to'qish keng tarqalgan. Belorussiya badiiy hunarmandchiligi orasida somondan to'qish, to'qish, badiiy keramika ma'lum.

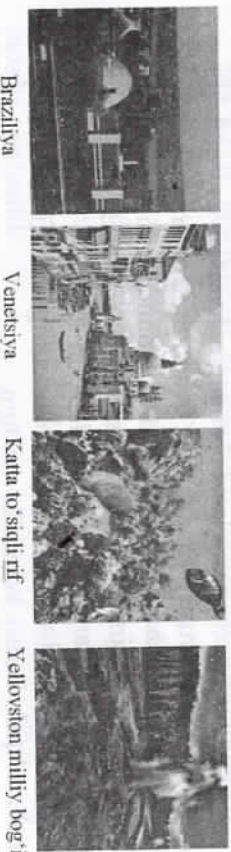
Ma'naviy madaniyat xalqlar tarixini, urf-odatlarini va urf-odatlarini, ularning yashash mamlakatlarining tabiatini to'playdi. Turli mamlakatlar xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati elementlari butun dunyoga tarqalgan o'zaro ta'sirga ega.

YUNESKOning Jahon merosi obyektlari. 1972 yilda YUNESKO (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkilotining ixtisoslashtirilgan tashkiloti) saytlarni muhofaza qilish bo'yicha konvensiyani qabul qildi.

1975 yilda kuchga kirgan madaniy va tabiiy meros. Konvensiyaning asosiy maqsadi: inson yoki tabiat tomonidan yaratilgan noyob yoki madaniy yoki ekologik ahamiyatga ega bo'lgan obyektlarni dunyoga ma'lum qilish. Shunday qilib, ularni tabiiy jarayonlar, masalan, zilzilalar yoki antropogen omillar (qurolli to'qnashuvlar, nazoratsiz turizm) ta'siri ostida halokardan himoya qilish vazifasi hal qilindi.

Butunjahon merosi saytlari insoniyat dahosi durdonalarini, go'zallik va estetik ahamiyatga ega tabiiy hodisalarni aks ettiradi. Ba'zi me'moriy inshootlar va ansambllar Jahon madaniy merosi obyektlari deb e'lon qilindi: Akropol, Ateime va Chartresdagi soborlar, Sankt-Peterburg va Varshavaning butun tarixiy markazlari, Qizil maydon bilan Moskva Kremli. Madaniy meros obyektlari tarkibiga butun shaharlar (Brasiliya, Venetsiya) va me'moriy qo'riqxonalar (masalan, Delfi), shuningdek milliy bog'lar (Buyuk to'siq rifi, Yellouston milliy bog'i) kiradi.

Jahon merosi obyektlari hududida joylashgan davlatlar ularni saqlash uchun javobgarlikni o'z zimmlariga oladilar. YUNESKO, o'z navbatida, Jahon merosi jamg'armasidan ustuvor moliyalashtirish va ularni yaxshi holatda saqlash hamda xalqaro turizmi rivojlantirish uchun mablag' ajratadi. Bundan tashqari, YUNESKO Butunjahon merosi obyektlarining xavfsizligi va yaxlitligini kafolatlaydi, obro'sini oshiradi va ularning holatini nazorat qiladi (9-rasm).

9-rasm. YUNESKONing jahon merosi ob'ektlari

Jahon merosi obyektlari soni bo'yicha 10 ta eng yirik davlatlarga quyidagilar kiradi: Italiya (54), Xitoy (53), Ispaniya (47), Germaniya (45), Fransiya (44), Hindiston (37), Meksika (35), Buyuk Britaniya (31), Rossiya (28), AQSh (23). Butunjahon madaniy meros qo'mitasi muntazam ravishda ro'yxatga kiritish uchun murojaat etuvchilarni ko'rib chiqadi. Masalan, Rossiyadan 25 ga yaqin yangi madaniy va tabiiy joylar taklif qilingan. Belorusiya hududida 4 ta maydon YUNESKO maqomiga ega: Mir va Nesvij qal'alari, "Belovejskaya Pushcha" milliy bog'i, "Struve geodezik yoyi".

Xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyati aks ettiradi. Yerning turli mintaqalari atrof-muhitining xususiyatlari. Bu turli xil xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, insoniyatning muhim xalqaro siyosiy, iqtisodiy va ekologik muammolarini hal qilishda bir-birini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Jahon madaniyatining noyob obyektlari ularni saqlab qolish va turizmi rivojlantirish uchun YUNESKONing Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Jahon madaniyatlarining shakllanishini izohlang?
2. Moddiy madaniyat geografyasi bu-?
3. Ma'naviy madaniyat geografyasi tushunchasini izohlang?

II-MAVZU. JINOVATCHILIK GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Jinoyatchilik geografyaning predmeti va vazifalarini izohlang
2. Jinoyatchilikni o'rganish tarixi
3. Kriminologiya haqida tushuncha

Maqсад: talabalarda jinoyatchilik geografyasi haqida tushunchalar hosil qilish, kriminogen vaziyat.

Tayanch so'z va iboralar: axloq, axloqiy madaniyat, jinoyatchilik geografyasi, jinoyatlar va jinoyatchilik

Ma'lumki, sotsial geografiya fani rivojlanib borgan sayin unda yangi yosh tarmoqlar ham vujudga kela boshladi. Jinoyatchilik geografyasi fani ham aynan mana shu yosh fanlar sirasiga kiradi. Jinoyatlar bilan bog'liq vaziyatlar ilgari zamonlardan beri mavjud bo'lsa-da, uni jinoiy-hududiy kompleks sifatida o'rganish XX asrdan boshlandi.

Aniqrog'i, XX asrning 20-30-yillariga kelib esa, Yevropada, ayniqsa, Belgiya, Fransiya, Buyuk Britaniyada keng miqyosda inson geografyasiga bog'liq holda jinoyatchilik holatlari hududiy jihatdan tadqiq etila boshlandi va xaritalari ham yaratildi.

Jinoyatchilik geografyasi zamonaviy iqtisodiy-ijtimoiy geografiya fanlari tizimida bevosita ijtimoiy-geografik fanlar turkumiga mansub bo'lib, jinoyatchilikning hududiy masalalarini o'rganadi.

Ma'lumki, sotsial geografiya aholining yashash tarzi va sharoiti, urf-odatlari, dini, dam olishlari, davolanishlari singari bir qancha sotsial hodisa va voqealarni hududiy xususiyatlarini o'rganadi. Bugungi kunda sotsial geografiya fani tez rivojlanib borayotgan fanlar qatoriga kiradi. Bu esa, ushbu fan oldiga jamiyat tomonidan qo'yilayotgan sotsial talablar bilan bog'liq.

Jinoyatchilik geografyasi – sodir qilingan jinoyatlarda geografik sharoitlarning xilma-xilligi, shuningdek geodemografik omillarning o'rni katta. Mazkur fan ko'proq kriminologiya va geografiya fanlari qirrasida o'rganiladi. Jinoyatlarning qay yo'sinda sodir etilishi va sabablari kriminologiya fani tomonidan o'rganilsa, jinoyatlarning qanday hududda sodir etilishi, jinoyatchilikka ta'sir etuvchi shart-

sharoitlar va omillar jinoyatchilik geografiyasi tomonidan o'rganiladi.

Ma'lumki, jinoyatlar va jinoyatchilikning biror-bir yagona sababini ko'rsatish noto'g'ri (10-rasm). Jinoyatchilik sabablari to'g'risida juda ko'p konsepsiyalar ishlab chiqilgan. Jinoyatchilik sabablari to'g'risida 2 yo'nalish farqlanadi (*sotsiologik, biologik*).

10-rasm. jinoyatchilik geografiyasi

Jinoyatchilikning tabiatga bog'liqlik nazariyasi asoschisi Sharl Lui Monteskuy hisoblanadi (11-rasm). Uning "Qonunlar ruhi haqida" gi falsafiy-huquqiy asarida insonning xulq-atvoriga asosiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatorida quyidagi omillarni qayd etadi:

- Mamlakatning iqlimi;
- tuprog'i
- geografik o'rni;
- maydonning katta kichikligi;
- Xalqning turmush tarzi;
- erklik darajasi, dini;
- Urf-odatlar.

11-rasm. Sharl Lui Monteskuy (1689-1755)

Monteskuyning ushbu nazariyasi asosida keyinchalik kriminologiyada jinoyatchilikni tushuntirishda ikki yo'nalish vujudga keldi:

- Geografik omil
- Iqlim omili

XIX asrning birinchi yarmida belgiyalik olim *Adolf Kette* statistik ma'lumotlarga asoslangan holda o'zining jinoyatchilik omillari nazariyasini ishlab chiqdi.

A.Kette insonlarning jinoyatga moyilligini 3 omil (yosh, jins, iqlim) bo'yicha o'rganib chiqdi.

10011

Jinoyatchilikka iqlimning xususan fasllar o'zgarishining ta'sirini aniqlash jaroyonida Kette "Yil fasllari jinoyatchilikka moyillikka sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi", degan fikrga keldi. Aniqlashicha, Yoz faslida shahsga qarshi jinoyatlar ko'proq va o'zgarar mulkiga qarshi jinoyatlar kamroq sodir etiladi, qish faslida esa buning teskarisi kuzatiladi.

Kette jinoyatchilikka moyillikni yosh bilan bog'liqligi to'g'risida bir qancha tadqiqotlar o'tkazgan. Masalan, A.Kettening fikricha, agar 25 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan million kishilar jamoasi bilan 40 yoshdan 50 yoshgacha bo'lgan million kishida tadqiqot o'tkazazilganda, ulardan birinchi guruhdagilar ikki barobar ko'p qotillik sodir etganligi aniqlangan. Kette jinoyatning umumiy shaklini aniqladi:

"Jinoyatga moyillik balog'at yoshiga etganda tez o'sib boradi, keyin esa maksimal darajaga yetib, uning oxirigacha pasayadi".

Chezare Lombrazo -Italiyalik vrach-psixiatr. U o'z faoliyati davomida kriminologiya bilan antropologiya sohasining bir-biri bilan bog'liqlik xususiyatlarini o'rganib, bir qancha insonlarda tajribalar o'tkazadi. Xususan, Lombrazo Italiyada bir qancha qamoqxonlarda ko'plab maxbushlar o'rtasida tekshiruvlar o'tkazadi. Ushbu tekshiruvlar natijasida Lombrazo insonning tana tuzilishi, miya faoliyati, umuman olganda inson organizmining o'ziga hos tuzilishi uning jinoyatga moyillik hususiyatlarini keltirib chiqaradi degan xulosaga keladi. Buning natijasida "tug'ma jinoyatchi" degan tushuncha o'sha davrda yuzaga kelgan.

12-rasm. Chezare Lombrazo

Lombroso Italiya qamoqxonalarda jiddiy jinoiy huquqbuzarliklar sodir etgan ko'plab mahbuslarni tekshirdi va ularning deyarli yarminida jismoniy anomalialar - "stigmata", "tabiiy tug'ilgan jinoyatchilarning belgilari" ni topdi. Bu belgilar: noto'g'ri shakldagi bosh suyagi (yuqoriga toraygan yoki paski qismida, yon tomondan tekislangan), chiqib ketgan quloqlar, nomutanosib uzun qo'llar (maymuniga o'xshash), chiqadigan jag'lar, yuqori darajada rivojlangan qoshlar.

Lambrazoning ayrim farazlari aniq tekshiruvlarga asoslangan bo'lsa ayrimlari hech qanday ilmiy tekshirishsiz ommaga taqdim etilgan. Shu sabdan uning zamondoshlari orasida ko'plab noroziliklar vujudga kelgan. Lambrazoning yaratgan jinoiyatchilikka irsiy omillarning ta'siri nazariyasiga ko'plab olimlar qarshi chiqishgan. Ulardan biri Fran Fon List hisoblanadi. U germaniyalik tanqidi olim, huquqshunos, kriminalologiyaga oid ko'plab asarlar muallifi hisoblanadi. Fran fon List Lambrazoning fikrlarini yoqlamagan.

Boshqa bir mashhur kriminolog olim - Ferri jinoiyatchi yashaydigan ijtimoiy muhit bilan bog'liq jinoyatlarning ijtimoiy omillari gatoriga quyidagilarni kiritadi: aholi zichligi, jamoatchilik fikri, axloq, din, oiladagi hayot tarzi, maktabdagi tartib, sanoatning rivojlanish darajasi, alkogolizm, iqtisodiy va siyosiy tuzum, ma'muriy idoralar, adliya, militsiya va qonunchilik qurilishi.

L.I. Spiridonovning fikricha, jinoiyatchilikning alohida sabablari mavjud emas: ayni bir maxsus hodisalar har xil sharoitda turli ijobiy yoki salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Kriminologiyaning vazifasi jamiyatda mavjud noantagonistik ruhdagi qarama-qarshiliklar odamlarning ijtimoiy xossalariida namoyon bo'lib, ularning u yoki bu darajadagi salbiy xulq-atvoriga qanday turtki berishini aniqlashdan iboradur.

Jinoiyatchilik sabablari muammosiga har xil yondashuvlar ilgari surilishi mumkin. Vazifa har xil omillar yig'indisida har birining o'rni va rolini aniqlash, ularni izchil bir tizimga solishdan iboratdir. Ammo buning uchun, albatta, juda iste'dodli «me'mor» zarur. Shu bilan birga, ko'rsatilgan omillarning zamon va makonda o'zaro ta'sirga kirishish, nafaqat barcha jinoyatlarga (umumiy) va muayyan jinoyatlarga (xususiy) nisbatan, balki jinoyatlarning muayyan toifalariga nisbatan (maxsus) namoyon bo'lish mexanizmini (shakllar-

ini) aniqlashga harakat qilish lozim.

Jinoiyatchilikni o'rganish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlandi va kriminologiya nomini oldi. Kriminologiya so'zi lotincha "crimen" - o'zbek tilida "jinoyat" va grekcha "logos" - o'zbekcha "ta'limot" so'zlarining birlashtirishidan hosil bo'lgan. U o'zbek tiliga aynan tarjima qilinganda "jinoiyatchilik haqidagi ta'limot" degan ma'noni anglatadi.

O'tgan asrlarda yevropalik olimlar tomonidan jinoiyatchilik geografiyasi keng mashtabda o'rganildi va bu davrni mazkur fan uchun boy davr deb e'tirof etildi. Mazkur davrda jinoyatlar, ularni yuzaga keltiruvchi omillar, hududiy farqlari keng o'rganilib, ushbu ma'lumotlar asosida xaritalar ham ishlab chiqildi. Jumladan, 1833-1835-yillarda mazkur yo'nalish Fransiyada A.M. Kette va A.J. Gerri tomonidan jinoyatlarning hududiy tarkibi o'rganildi. Tadqiqot natijalari asosida 1835-yilda jinoiyat holatlari aks ettirilgan xarita ham ishlab chiqildi. AQSHda esa jinoiyatchilik geografiyasi XX asrning oxirida hududlarning kriminogen holatlarini o'rganish davomida yuzaga keldi va bir qator sotsiologlar, siyosatshunoslar, geograf olimlar tomonidan o'rganildi.

Jinoiyatchilik geografiyasiga mazmunan yaqin ishlar sobiq Ittifoq olimlari A.M. Yakovlev, A.I. Koroboev, V.A. Vladimirov, V.V. Luney, G.D. Bluvshcheyn, N.F. Kuznesova, R.G. Gachechiladze, T.E. Karaev, E.B. Pinxasova, Yu.V. Golik, Yu.M. Antonyan va boshqalar tomonidan bajarilgan ishlar orgali bilish mumkin. Shuningdek, Gruziyada A. Gabiani, M. Didebulidze va R. Ye. Gachechiladze tomonidan jinoiyatchilik geografiyasi masalalari kompleks tarzda o'rganilgan.

Jinoiyatchilik ijtimoiy hodisadir. U jamiyatning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq. Jinoiyatchilik hodisasini ko'pchilik soha va killari o'rganishadi. Ushbu hodisaniing bevosita "egasi" eng avvalo huquq sohasi bo'lib hisoblanadi, shuningdek jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda jinoiyatchilikni ilmiy tadqiq qilish bilan demografar, sotsiologlar, filosof va boshqalar shug'ullanadilar. Demak, jinoiyatchilik hodisasi ko'pchilik fanlar uchun yagona tadqiqot ob'ekti bo'la oladi.

Bunda har bir soha vakili o'zining tadqiq etadigan, o'rganadigan tomoniga, ya'ni jihatiga ega. Shular gatorida geografiya, aniqrog'i iqtisodiy-ijtimoiy geografiya fani ham bor. Geografar eng avvalo

jinoyatlarni rivojlanishining hududiy masalalarini, jumladan, jinoyatlarni hududlar, mintaqalar, davlatlar bo'yicha taqsimlanishi, aholi o'rtasida jinoyatchilikning darajasi, rivojlanishi xususiyatlari, jinoyatchilikka ta'sir qiluvchi tabiiy-geografik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy omillarni o'rganadi.

Jinoyat deb, muayyan jamiyatda o'rnatilgan qonun, qoidalariga zid faoliyat natijasiga aytiladi. Uni amalga oshirgan shaxs esa jinoyatchi hisoblanadi.

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, jinoyatchilik va uni o'rganish bilan bog'liq masalalar kishilik jamiyatining uzoq o'tmishiga borib taqaladi. Juda qadim davrlardayoq kishilarning "nima sababdan jinoyat sodir etadi?", "jinoyat sodir etilishining tub mohiyati nima-da?" degan savollar insonlarni qiziqitirib kelgan.

Jinoyatchilik o'zining hududiy "ko'rinishi"ga ham ega. Jumladan, shahar va qishloq, tog'li va tekislik hududlarda yoki aholi zich va siyrak hududlarda, aholining muayyan yoshdagi aholi ko'plangan hududlarda, yirik shaharlar yaqinida, yirik ishlab chiqarish ob'ektlari yaqinida, yirik savdo markazlarida o'ziga hos jinoyat turlari shakllanadi va rivojlanadi.

Aniqqanishicha, yuzaga kelayotgan jinoyatlarning 70 foizi shaharlarda sodir etiladi. Jinoyatchilik holatlarining kuchayish sabablarini tahlil qilish natijasida iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vaziyatlarning rivojlanishidagi nomutanosiblik tufayli jamiyatdagi salbiy holatlarning umumiy sabablarini o'rganishga asoslanadi. Jinoyatning tarkibiga esa ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning hududiy xususiyatlari ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab o'tkazilgan kriminologik tadqiqotlar jinoyatchilik darajasi yuqori bo'lgan hududlarda iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish orasidagi farqning yaqqol namoyonligini tasdiqladi. Shu tariqa, jinoyatchilik geografiyasi fani jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan bog'liq holda jinoyatlarning mintaqaviy xususiyatlarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish natijasida vujudga keldi va hozirgi davrda rivojlangan davlatlarning ko'pchiligida ijtimoiy geografiya fanlari blokidagi eng istiqbolli yo'nalishlardan biriga aylannoqda.

Jinoyatchilik geografiyasi ijtimoiy geografiyaning kam o'rganilgan jabhalaridan biridir. Bu boradagi dissertatsion tadqiqotlar, monografiyalar, darslik o'quv qo'llanmalar soni juda oz. Bu soha ko'proq

Subiq Ittifog olimlari tomonidan o'rganilgan. Jumladan, Gachechiladzi va Gabiani tomonidan o'rganilgan.

Jinoyatchilik geografiyasining asosiy maqsadi jinoyatlarning qayerda va qachon, nima uchun aynan shu joyda sodir yetilayotganini o'rganish bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga jinoyatlarning ayrim hududiy jihatlari, jumladan, tumanlar, viloyatlar, mamalakalar, yoki jahon mintaqalari bo'yicha shahar va qishloq hududlar bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar shu soha vakillari tomonidan ham bajarilgan. Ammo, jinoyatchilik hodisasini muayyan ma'muriy-hududiy birlik miqyosida turlicha tabiiy, geografik, demografik, ijtimoiy, iqtisodiy olimlarning ta'siri asosida o'rganilgan kompleks geografik tadqiqotlarni yetari deb bo'lmaydi. Hozirda ham geografik tomondan bu muammoga e'tibor juda sust. "Geokrminogen vaziyat" tushunchasini professor A. Soliev kiritgan bo'lib, u respublikada urganilmagan* yangi yunalishdir. Geokrminogen vaziyat sotsial geografiyaning muxim bir qismi sifatida turli mamakat yoki mintaqalarda sodir etilayotgan jinoyatlarga ta'sir etuvchi shart-sharoit va omillar, kriminogen vaziyatning hududiy xususiyatlarini urganadi. Xududiy omillar joyning geografik o'rni, ijtimoiy-iqtisodiy tizimi va ixtisoslashuvi, milliy, sotsial, demografik va ekologik holatlaridan kelib chiqadi.

Geokrminologiya jinoyatchilikning hududiy xususiyatlarini o'rganish bilan birga, ayni paytda uning xududlarda yilning turli mavsum va vaqtlarida sodir etilishini, jinoyat sodir etgan shaxslarning sotsial-demografik tarkibi xayda aloxida turdagi jinoyatlarning sharoit va sabablarini ham tadqiq etadi. geokrminogen vaziyatning vujudga kelishida hududlar aholisining milliy tarkibi katta rol uynaydi.

Geokrminogen vaziyat murakkab bulgan toshkent shaxri va toshkent viloyatining sanoatlashgan shaxarlarida g'ayri mahalliy millatlarining ko'pchiligi joylashgan. axolisining milliy tarkibi turlicha bulgan toshkent shaxrida hamda toshkent viloyatining olmalik, angren, oxangaron, chirchiq, yangiyul, shuningdek sirdaryo, jizzax, fargona, navoiy viloyatlarining markazlari va yirik shaxarlarida ham geokrminogen vaziyat nisbatan salbiy.

Jinoyatchilik mamakatda ma'lum vaziya mobaynida sodir etilgan barcha jinoyatlar tizmidan iborat uzgaruvchan sotsial voqeilik-

dir- Jinoyatchilik - ijtimoiy buzilish, salbiy hodosa bulib, mamlakat yoki mintaqalarda ruy berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy uzgarishlar uning holatiga, miqdor hamda sifat kursatgichlariga va hududiy tarkibiga bevositga ta'sir etadi (A.Qayumov.,2006).

O'zbekistonda jinoyatchilikni geografyasi bo'yicha tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan. Mustaqillik davrida bu boradagi ayrim ishlarni aytish mumkin¹.

Jinoyatlar o'z tabiatiga ko'ra turli-tuman soha vakillari tomonidan ular kelib chiqishi, rivojlanishi va ijtimoiy oqibatiga turlarga yoki sinflarga ajratilgan. Bular o'g'rilik, bezorilik, talonchilik, qasddan odam o'ldirish, g'iyohvandlik, tovlamachalik, uyushgan jinoyatchilik 2000 yillar holatiga ko'ra respublikamiz miqyosida yiliga o'rtaicha 10-16 mingta jinoyat sodir etilgan. Ular viloyatlar bo'yicha turlicha taqsimlangan. Viloyatlarning jinoyatlar soniga ko'ra darajasi ularning demografik salohiyati bilan bog'liqligini sezish mumkin. Jami sodir etilgan jinoyatlar orasida o'g'rilik, tovlamachilik jinoyatlari ko'proq uchraydi. Shuningdek, jinoyatlar shahar va qishloq hududlarida, aholi zich va aksincha siyrak hududlarida turlichadir. Jinoyatchilik geografyasining asosiy maqsadi jinoyatlarning qacarda va qachon, nima uchun aynan shu joyda sodir yetilayotganini urganish bilan tavsiflanadi. olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki shaharlarda kishlok joylarga karaganda jinoyat sodir etish 6-7 marta kuproq. chunki, qishloq ijtimoiy muhitida barcha bir-birini taniganligi sababli jinoyat qilish, ug'irlangan narsalarni yashirish yoki sotish kabi hodisalar qiyinroq kechada. shuningdek, qishloqlarda sodir etilgan huquqbuzarliklar mahalla jamoasi va atrofdaga kishilarning e'tiboriga, muhokamasiga sabab bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni kursatadiki, shahar va qishloqqa xos bulgan jinoyat turlari mavjud. masalan, shahar joylarida asosan maishiy kvartiralarda sodir etiladigan o'g'rilik, bosqinchilik, talonchilik, g'iyohvandlik vositalarini noqonuniy saqlash va sotish, qasddan badaniga shikayet yetkazish, qishloqlarda esa asosan ta'qiqqlangan ekinlarni yetishtirish, sotish, mol o'g'irlash ko'p uchraydi.

¹ 2006 yili Geografiya fanlari doktori, professor A.S.Soliev rahbarligida A.Qayumov tomonidan "O'zbekistonda jinoyatchilikning ijtimoiy geografik jihatlari" mavzusida nomzodlik dissertatsiya darajasida o'rganilgan.

Respublikamizda jinoyatchilikning tadrijiy o'zgarishi va uning geografik xususiyatlariga e'tibor qaratilganda o'ziga xos manzaraning guvohi bo'larniz. Jinoyatchilik bu - mamlakatda ma'lum vaqt mobaynida sodir etilgan barcha jinoyatlar tizmidan iborat o'zgaruvchan sotsial voqelikdir.

Jinoyatchilik - ijtimoiy buzilish, salbiy hodosa bulib, mamlakat yoki mintaqalarda ruy berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy o'zgarishlar uning holatiga, miqdor hamda sifat ko'rsatkichlariga, hududiy tarkibiga bevositga o'z ta'siradi. Ichki ishlar vaeritligining ma'lumotlariga ko'ra, 2004 yilda uzbekistonda 79,1 mingdan ortik jinoyatlar ruyxatga olingan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2017 yilda 89,3 tani tashkil etgan.

Ma'lumki, ro'yxatga olingan jinoyat- ichki ishlar idoralari tomonidan aniqlangan va rasman hisobga olingan, jinoyatchilik qonunchiligida nazarda tutilgan ijtimoiy xavfga ega hatti-harakat sanaladi (o'zbekistonda ijtimoiy rivojlanish va turmush darajasi, t,2015). agar hududlar bo'yicha ro'yxatga olingan jinoyatlar soni tahlil etilganda, uning ba'zi viloyat va shaharlarda nisbatan yuqoriligi ko'raniz. Ayniqsa sirdaryo viloyati (5,0) va toshkent shahrida (7,9) ko'rsatkichlar birmuncha yuqori. qoragalpog'iston respublikasi hamda surxondaryo viloyatida esa, ko'rsatkichlar respublika ko'rsatkichlaridan ancha past.

Jinoyatchilik geografyasida jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning qaysi hudud, mintaqaga yoki shahar fuqarosi ekanligini aniqlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. jinoyatlarni sodir etgan shaxslar bu- ichki ishlar idoralari tomonidan aniqlangan va rasman hisobga olingan va ularga jinoyat ishlari qo'zg'atilgan shaxslardir. jinoyatlarni sodir etgan shaxslarni o'rganishda ularning jins va yosh tarkibini hisobga olish ham nihoyatda muhim masalalardan hisoblanadi.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning jins tarkibini tuzulishi geokriminogen vaziyatning asosan erkaklar uchun xosligini ko'rsatadi. jumladan, statistik ma'lumotlar kursatishicha, respublikada sodir etilayotgan jinoyatlarning 80 foizdan ortiqrog'i erkaklar ga, qolgan qismi xotin - qizlarga tug'ri keladi.

Geokriminogen vaziyatni tahlil etishda jinoyat sodir etgan shaxslarning yosh tarkibini urganish ham muhim ahamiyatga ega. statistik ma'lumotlar tahliliga kura, har beshta sudlangan shaxslardan

birining yoshi 18 - 25 yoki 2-30 yoshdagilar tashkil etadi; ularning yarmi esa 30 - 50 yosh orasidagilarga to'g'ri keladi. ayni vaqtda 50 va undan yuqori yoshda jinoyat sodir etish ancha kam (6 foiz atrofida). umuman, respublika aholisining kriminogen faolligi 18 - 35 yoshdagilarda kuzatiladi. shu bilan birga sudlanganlarning atigi 4 foizdan ortig'rog'i 13 - 17 yoshdagilarga to'g'ri keladi (Qayumov A. O'zbekistonda jinoyatchilikning ijtimoiy geografik jihatlari. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. T.2006).

Respublikada ruyxatga olingan jinoyat turlari ichida eng kup tarqalgani bu ijtimoiy xavfi katta bulmagan va uncha og'ip bo'lmagan jinoyatlardir. respublikada ruyxatga olingan jinoyatlarning yarmiga yanini ijtimoiy xavfi katta bulmagan jinoyatlarga tug'ri keladi. ular qonunda ozodlikdan mazlum kilishga nisbatan yengilroq jazolar nazarda tutilgan jinoyatlar kiradi. tadqiqot shuni ko'rsatadiki, namangan, fargona, kashqadaryo viloyatlarida va korapalpog'iston respublikasida jinoyatning bu turi kuproq sodir etilgan. Shu bilan birga jinoyatchilik geografiyasida davlat boshqariluv masalalari, mamlakatlar konstitutsiyalari, ularning tarkibi o'zaro farqlari haqida ham ma'lumotlar beradi.

Jinoyatchilik geografyasi demografiya, sotsiologiya, psixologiya fanlari bilan uyg'unlikda rivojlansa, geokriminologiya fani geografik fan sifatida jinoyatchilikka tabiiy sharoitning ta'sirini ham tadqiq etadi hamda aynan geokriminologiya fani boshqa fanlardan farqli ravishda hududlarning kriminologik xususiyatlarini kartalashtirish bilan ham shug'ullanadi. Mamlakatning alohida hududlari o'rtasidagi jinoyat vaziyatlarning miqdori va sifat ko'rsatkichlariga alohida e'tibor beradi, o'sish tendensiyalari va qonuniyatlarini aniqlaydi, jinoyat vaziyatning kelgusidagi holatini prognozlashitiradi va uni optimal variantlarini ishlab chiqadi. Mazkur tarmoq rivojlanib borгани sayin unda yana yangi jinoyatchilik ekologiyasi, jinoyatchilik topografiyasi kabi tarmoqlar ham yuzaga keldi.

Umuman olganda, jinoyatchilik geografyasi ham sotsial geografyaning bugungi kunda tez rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biridir. uning nazariy masalalarini tadqiq etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. shu bilan birga, o'zbekistonda jinoyatchilik geografyasi bo'yicha qator muammolar ko'zga tashlanadi. jumladan, mazkur fan yo'nalishi bilan bog'liq yirik majmuaviy

tadqiqot ishlari juda kam. shu boisdan kelgusida ushbu sohada qator nazariy va amaliy tadqiqotlar amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Jinoyatchilik geografyasi bo'yicha qaysi olimlarni bilasiz?
2. Jinoyatlarning o'rganishning geografik jihatlari nimada?
3. Jinoyatchilikka ta'sir ko'rsatuvchi omillarni ko'rsating?
4. Jahondagi qaysi mamlakatlarda jinoyatchilikning sabablari chuqur o'rganilgan?
5. Jinoyatlar geografyasini tadqiq etishda qanday usullar qo'llaniladi?
6. "Kriminologiya" so'zi qanday ma'noni anglatadi?
7. Vatandoshimiz Burhoniddin Al-Marg'inoniyning qaysi asarida jinoyatchilik masalalari ilgari surilgan?
8. "Geokriminogen vaziyat" tushunchasi qaysi olim tomonidan fanga kiritilgan?
9. "Geokriminogen vaziyat"ga ta'sir etuvchi qanday omillarni bilasiz?
10. "Oltin yarim oy" davlatlariga qaysi davlatlar kiradi?
11. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksiga binoan jinoyatlar sodir etilishiga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
12. Ekologik holatlar bilan bog'liq jinoyatlarni izohlang?
13. XVIII asr mutafakkirlaridan kimlar o'z ijodlarida jinoyatchilik masalasini o'rganishga katta e'tibor qaratishgan?
14. Sobiq Ittifoq olimlaridan jinoyatchilik geografyasi bilan shug'ullangan qaysi olimlarni bilasiz?
15. Iqtisodiyot bilan bog'liq jinoyatlarni izohlang?

12-MAVZU. XULQ-ATVOR GEOGRAFIYASI

Reja

1. Xulq-atvor geografiyasining shakllanishi
2. Xulq-atvor geografiyasi
3. Geografiyada xulq-atvor usullaridan foydalanish
4. Bixeviorizm - xulq-atvor geografiyasining negizini
5. Vaqt va makon geografiyasi.

Maqсад: talabalarга хулq-atvor geografiyasining shakllanishi, boradagi ilmiy izlanishlar, bixeviorizm tushunchasi haqida tushuntirish.

Tayanch soʻz va iboralar: Xulq-atvor geografiyasi, bixeviorizm, vaqt va makon geografiyasi

Xulq-atvor geografiyasi – insonning ruhiy xususiyatlari, xarakteri va shu kabi holatlarga atrof-muhitining taʼsiri hamda uning hududiy jihatlari oʻrganadigan ijtimoiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.

Bixeviorizm – inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlari oʻrganuvchi ilmiy qarashlar majmui boʻlib, kishilarning tabiiy va sosial muhitga moslashuvi, ularning aqli va xatti-harakatlariga muhitning taʼsirini oʻrganadi.

Insonning ruhiy xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, gʻam-tashvish, qaygʻu, izitrob chekish, zavqlanish, kayfiyat va boshqalar kiradi. Aynan, ana shu holatlarga atrof-muhitning taʼsiri va uning hududiy jihatlari **xulq-atvor geografiyasi** tomonidan oʻrganiladi.

Taʼkidlash joizki, bu boradagi izlanishlar ancha ilgari buyuk mutafakkir olimlar asarlarida batafsil yoritib berilgan. Jahon tibbiyotida oʻchmas iz qoldirgan mashhur yunon olimi Gippokrat (mil. avv. 460-377-yy.) ham inson ruhiyatida tashqi muhit taʼsirini alohida uqitirib oʻtgan. Gippokrat tabib va sayyoh edi, yaʼni u koʻp sayohat qilgan, turli mamlakatlarda boʻlgan ekan, u oʻsha yerlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlarini, davlatlarning iqlimini, suvi, havosi va boshqa tabiiy sharoitlarini inson ruhiyatiga taʼsirini ham oʻrganagan. Gippokrat har xil geografik sharoitlarda turlicha odamlar ya-

shashlarini koʻrdi, ularning oʻz tana tuzilishlari, yurish-turishi bilan farq qilishlarini aniqladi. Olim bu haqda “Havolar, suvlar va joylar” nomli asarida shunday degan edi: “Odam organizmining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa oʻz qonun-qoidalarini bilan odam tabiatini oʻzgartirishi mumkin”. Bundan shuni eʼtirof etish mumkin, Gippokrat inson organizmiga ijtimoiy muhitning taʼsirini ham yaxshi anglagan.

Aholi turmush darajasi – bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya boʻlib, u kishilarning moddiy va madaniy-maishiy ehtiyojining qondirilishi hamda ijtimoiy turmush sharoitining yaxshilanib borishi kabi tushunchalarni oʻz ichiga oladi. Aholining moddiy ehtiyojlariga oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar-joy, yoqilgʻi va uy-roʻzgʻor buyumlariga boʻlgan talablari kiradi. Aholining madaniy-maishiy ehtiyojlariga insonlarning bilim, malakasini oshirish, maishiy va kommunal xizmat koʻrsatishni yaxshilash kabilariga boʻlgan ehtiyojlari kiradi.

T. Xyogerstrand zamon va makomni resurs sifatida ham, faoliyatni cheklovchi parameter sifatida ham koʻrib chiqdi. Harakatni talab qiladigan xar qanday xatti-harakat zamon va makon prizmasi ifodalangan 1.1.2-rasmda koʻrsatilganidek, zamon va makomni yengib oʻtuvchi shaxs yoki insonlar guruhini bilan bogʻliq.

J. Gold (1990, 234-235 b.) va yana bir ingliz geografi R.J. Jonston (1987, 178b.) xulq-atvor geografiyasining kelib chiqishini Chikagodagi olimlarning izlanishlari bilan bogʻlaydilar. “Insonning xatti-harakatlarini induktiv oʻrganish va boʻljak modellashirish uchun maʼlumot toʻplashning dastlabki urinishlaridan biri odamlarning tabiiy ofatlarga hususan, toshqinlarga boʻlgan munosabatini oʻrganish edi, – deb yozadi Jonston. – Bu izlanishlar 50-yillar oxiri 60-yillar boshida Chikago universitetida amalga oshirildi. Ushbu tadqiqotni Gilbert Ueyt boshqardi...”

Xulq-atvor usuli nega baʼzi insonlarga Gavayi yoki Maldiv orollariga oʻxshash tropik orollar yovqsa, boshqa insonlarga togʻlar va yoki qadimiy shaharlar yozqishini tushuntirishda muhim hisoblanadi.

J. Gold xulq-atvor geografiyasini qoʻllashda qiziq bir misol keltiradi. Unga koʻra Buyuk Britaniya kompaniyalarining joylashuvini tahlil qilishda korxona menenjerlari ofis uchun yangi joy tanlayotganlarida yashash uchun qulay boʻlishi kerakligi haqidagi oʻz rafigalarining ham fikrlarini inobatga olishlarini koʻrish mumkin.

Shu tariqa, xulq-atvor usuli kompaniya ofislarining joylashuvini tushuntirishda qo'l keladi.

Atrof-muhit o'rtasidagi munosabat, odamda ushbu muhit haqida shakllantirilgan g'oyalar va bu muhitdagi xatti-harakatlar, J. Gold quyidagi sxemani taqdim etdi: muhit, atrof muhitning tasviri, xulq-atvor

Vaqt va makon geografiyasi usuli ko'pincha xatti-harakatlar usuli bilan bog'liq. Meksansal-vaqtinchalik geografiya alohida ta'limni yoki tadqiqot usuli bo'ladimi-yo'qmi farqli fikrlar mavjud. Ikkinchi fikr foydasiga, mekansal-vaqtinchalik koordinatalar jamiyatni tashkil etishning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va boshqa jihatlariga taalluqli ekanligi to'g'risida dalillar keltirilishi mumkin. Biroq, shved geografi Torsten Xogerstrand va uning Lund universiteti izdoshlari tomonidan taklif qilingan usul shu qadar g'ayrioddiy va o'ziga xoski, u aslida geografik tadqiqotning alohida sohasi sifatida shuhrat qozongan

T.Xogerstrand vaqt va makonni ham manba sifatida, ham faoliyatni cheklovchi parametrlar sifatida ko'rib chiqdi. Harakatni tashkil qiladigan har qanday xatti-harakatlar fazo-vaqtinchalik prizma tasvirlangan rasmda ko'rsatilgandek, makon va vaqtni bosib o'tib a nuqtadan qanday harakat qilishni boshlaganini ko'rsatadigan eng oddiy misol: u I davrdan oldin uni tark eta olmaydi va II davr harakatlanishining mumkin bo'lgan doirasini tavsiflaydi. Yuqoridagi rasm juda soddalashtirilgan: geograflar, siz bilganingizdek, xaritada tasvirlangan er yuzining ikki o'ldiruvchi maydoni bu erda bitta o'qda ko'rsatilgan, ikkinchi o'qi - vaqt o'qi.

Insoniyat jamiyati rivojlanishi bilan, odamlar kun sayin ortib borayotgan masofani bosib o'tish imkoniyati kengayib borayotganini taxmin qilish oson. Ibtidoiy odamlar piyoda sayohat qilishdi, tuyoqli yati paydo bo'ldi. Albatta, siz o'zingizning qabildangizning avtoturargohida kun bo'yi uxlastingiz mumkin edi - bu holda odamning haqiqiy kunlik fazoviy-vaqtincha koordinatlari to'g'ri chiziqli shaklida bo'ladi. Biroq, kundalik prizma aniq bir kishining harakatlanish doirasini aniq ko'rsatadi. Agar mamont ovchilari, shubhasiz,

o'z g'orlarida dam olmasalar, bir kun o'nlab kilometrlardan ham ko'proq er yuzida yura olmas edilar. Va zamonaviy odam bir kunda samolyot bilan minglab kilometrlarni bosib o'tishi mumkin.

70-yillarda Xagerstrandning qiziqishlari fazoda ba'zi hodisalarning tarqalishini o'rganishdan diffuziya mexanizmlarini, birinchi navbatda, shaxsiy aloqalarning intensivligi va samaradorligini o'rganishga o'tdi. Ushbu yo'nalish unga "vaqt geografiyasi" deb nom berdi. Tadqiqotlar natijalari ma'lum bir muammoni hal qilish uchun ma'lum bir joyda qancha vaqt sarflash kerakligini ko'rsatdi. Bu ish katta amaliy qiziqishni inobatga olgan holda, Hegerstrand Shveysiyada ijtimoiy institutlarning hududiy tashkil etilishini isloh qilish bo'yicha komissiyalar ishida qatnashdi. Ushbu faoliyat natijalarini ijobiy baholab, u shunga qaramay, ijtimoiy-iqtisodiy voqelikni ma'lum bir "maqbul" darajaga olib chiqishga qarshi edi, chunki bu odamning tashabbusini bostiradi va mahalliy o'ziga xoslikni yo'q qiladi. Keyingi asarlarida Xagerstrand yirik shaharlar aholisining kunlik harakatlarini o'rganib chiqdi, markaz ichidagi markaziy-periferik farqlarni o'rganib chiqdi.

Fazo-vaqt geografiyasi yo'nalishi bo'yicha Hagerstrand barcha geografiyani sintezlashga harakat qildi. O'zining ilmiy avtobiografiyasida u shunday yozadi: "Men ilgari shug'ullangan mavzuning turli shakllarini bitta konseptsiyada birlashtirishga muvaffaq bo'ldim: aholi punktlari, migratsiya, ijtimoiy aloqalar, tarqalish, hududlarning tuzilishi va texnologiyalarning ta'siri. Bu yerda geografiyada "mintaqaviy" yondashuvning maqsadi va shakli va insonning tabiatdagi mavqei haqidagi dastlabki savolimga javob boshlanadi. Hagerstrand ishini asosiy qoidalari quyidagicha umumlashtirilishi mumkin: innovatsiyalarning hududiy tarqalishi ma'lum taqsimot qonunlariga ega va modellashirilishi mumkin. Innovatsiyalarning diffuziyasi markaziy-periferik munosabatlarning ijtimoiy ta'sirini (birinchi navbatda, migratsiya) hal qiluvchi omil hisoblanadi; Tarqalish tezligi geometrik masofaga emas, balki u amalga oshiriladigan alohida shaharlarning tarjima qilish qobiliyatiga, odamlar o'rtasidagi aloqalar qanchalik kuchli va samarali bo'lishiga bog'liq.

Insonning mohiyati va jamiyatda tutgan o'rni, o'zini tutishi, ruhiyati fanlar doirasida keng o'rganiladi. Turli ilmiy va diniy ta'limotlarda bu masalalar turlicha talqin etib kelingan. Shunday bo'lishi ta-

biy, chunki inson ijtimoiy-tarixiy va madaniy mavjudot sifatida har bir yangi tarixiy-geografik sharoitda o'zligini teranroq anglashga, yangidan-yangi shart-sharoitlarga chuqurroq moslashishga, insoniy mohiyatini ro'yobga chiqarishga intilaveradi.

Sugrotning «O'zligingni bil» degan hikmatli so'zi ham har bir tarixiy davrda yangicha ahamiyat kasb etadi. Zero, insonda butun olam va jamiyatning mohiyati mujassamlashgan. Ulug' mutasavvuf Abdulxoliq G'ijduvoni insonni «kichik olam» deb hisoblagan. Yuqoridagi fikrlar kengroq mushohada qilinsa ularning tub mohiyati insonning hulq-atvori, ruhiyati, yurish-turishi bilan ko'proq aloqador ekanligi ko'zga tashlanadi.

Inson - o'zida biologik, ijtimoiy va ruhiy xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudotdir. Uning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalaniish, o'zidan zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos bo'lsa, sotsial xususiyatlariga til, muomala, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'z-o'zini idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlarini kiritish mumkin.

Inson¹ shu xususiyatlari orqali yaxlit bir tizimni tashkil etadi. U mukammal va murakkab mavjudot sifatida o'z ehtiyojlarini qondiradi va insoniyat davomiyligini ta'minlaydi. Shu bos, insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki ruhiy xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoqlamalikka olib keladi.

Insonning ruhiy xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, izitirob chekish, zavqlanish, kayfiyat va boshqalar kiradi. Aynan ana shu holatlarga atrof-muhitning ta'siri va uning hududiy jihatlari **xulq-atvor geografyasi** tomonidan o'rganiladi.

Ta'kidlash joizki, bu boradagi izlanishlar ancha ilgari buyuk mutafakkirlar asarlarida batafsil yoritib berilgan. Jahon tibbiyotida o'chmas iz qoldirgan mashhur yunon olimi Gippokrat (er.av. 460-377) ham inson ruhiyatida tashqi muhit ta'sirini alohida uqtirib

o'tigan. Gippokrat tabib va sayyoh edi, ya'ni u ko'p sayohat qilari, turli mamlakatlarda bo'lar ekan, u o'sha yerlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odalari, davlatlarning iqlimi, suvi, havosi va boshqa tabiiy sharoitlarini inson ruhiyatiga ta'sirini ham o'rganagan. Gippokrat har xil geografik sharoitlarda turlicha odamlar yashashlarini ko'rди, ularning o'z tana tuzilishlari, yurish-turishi bilan farq qilishlarini aniqladi.

Olim bu haqda "Havolar, suvlar va joylar" nomli asarida shunday degan edi: "Odam organizmining tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun-qoidalarini bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin". Bundan shuni e'tirof etish mumkinki, Gippokrat inson organizmiga ijtimoiy muhitning ta'sirini ham yaxshi anglagan. Jumladan, Berniui o'zining "Qadimiy xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida birinchi bo'lib odam rangi, qiyofasi, tabiati va axloqi turlicha bo'lishini ular yashaydigan tuproq, suv, havo va yerga ham bog'liqligini ta'kidlab, geografik aloqadorlik g'oyasini ilgari suradi. Berniui fikricha, inson ichki va tashqi qiyofasi tabiat ta'sirining natijasi. Shu bilan birga uning ichki qiyofasi cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgartirishi mumkin. Har bir kishi o'z xulq-atvorining sohibi ekanligi olim fikrlarida chuqur mushohada qilingan.

Shuningdek, vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino issiq o'lkalar tabiatini va ularning inson jisminiga ta'siri haqidagi fikrlarni o'z asarlarida ham uchratish mumkin. Chunonchi, u issiq o'lkalarda odam tanasining qoramtirligi, sochlarining jingalakligi, havoda namlikning ko'p bug'lanishi natijasida keskin kamayib ketishi inson jismining tez qarishiga olib kelishini ta'kidlagan edi. Olim pastlikda joylashgan hududlar aholisining doimiy issiqlik va dimlikda yashashlari, bunday o'lkalarda sho'rhok va botqoqliklarning ko'pligi sababli suvlar tarkibi ham salbiy xususiyatlarga ega ekanligini batafsil yoritib bergan. Bunday hududlar aholisi ruhiyatida jizzakilik, jahldorlik birmuncha yuqoriligini ta'kidlab o'tadi (Abu Ali Ibn Sino, 1994).

V.P.Semyonov-Tyanshanskiy Rossiya antropogeografiyasining eng yirik nomiyondasi sifatida geografiya fani - ko'rish, tasavvur qilish, ko'rish xotirasi orqali egallanadigan fan deb ta'riflaydi. Ko'pgina sohalaridagi kabi geografiyada "intuitsiya" muhim o'rin egallaydi. Aynan intuitsiya xuddi san'atdagi singari geografiya fanini aniqlikka yetaklaydi, deya ta'kidlaydi. Ushbu fikrlar esa hulq-at-

¹ Inson mohiyatini falsafiy jihatdan chuqurroq tahlil qilishda shaxs, individ, individuallik tushunchalarining mohiyatini bilish va ularni bir - biritdan farqlash muhimdir. Shaxs o'zida sotsial sifatlarini mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi.

vor geografiyasining asosiy g'oyalardan biridir.

Xulq-atvor geografiyasi bilan bog'liq tadqiqotlar Rossiyada ilk marta 1940-1950 yillarda olib borilgan va bunda aholi migratsiyasi bilan bog'liq ilmiy ishlarda mazkur sohaga doir ma'lumotlarga zarurat tug'ildi. Chunonchi,

L.I.Mechnikov insoniyat tarixida turli tabiiy geografik omillar ta'sirini o'rganib, buyuk daryolar sivilizatsiyasi yoki daryo madaniyati konsepsiyasini yaratdi. Ye.F.Zyablovskiy o'z fikrlarida ko'proq xulq-atvor geografiyasi atamasi o'rinda urf-odat geografiyasi atamasini qo'llashni lozim deb bilgan. E.G. Milyukov jinoyatchilik bilan bog'liq masalalar ham aynan xulq-atvor geografiyasi tomonidan o'rganilishi zarurligini uqtirib o'tgan. B.B.Rodoman, V.I.Kaganskiy singari olimlar "zehn va fe'l-atvor landschaft muhitiga, ayniqsa madaniy landschaftlar bilan aloqador" ligi borasida o'z fikr-mulohazalarini bildirdi. K.Zauer - tabiiy va madaniy landschaft-insonning tashqi muhit bilan o'zaro muvofiqligini ta'kidlab o'tadi.

Ta'kidlash joizki, tuproqning turli, hatto siyosiy-iqtisodiy, jittimoiy xususiyatlariga o'z davrida Fridrix fon Ratsel va Vidal de la Blashlar ham e'tibor qaratishgan. Jumladan, Blash: "Inson - tuproqning ishonchli o'quvchisidir. Binobarin uni o'rganish aholining xarakteri, urf-odati kabi holatlarini aniqlashga yordam beradi", degan edi.

XIX asrning oxirlarida Germaniyada F.Ratsel tomonidan antropogeografiyaga asos solindi. Olim g'oyasining negizida geografik determinizm, ya'ni inson, xalqlarning ruhi va jismiga tabiiy muhitning xal qiluvchi ta'sir etish g'oyasi yotgan edi. Mazkur g'oya asosida keyinchalik xulq-atvor geografiyasi shakllandi. F.Ratsel o'z qarashlarida muhitning jittimoiy hayotimizga ta'sirini to'rt turga ajratadi va bunda tabiiy hamda psixologik ta'sirni alohida ta'kidlab o'tdi.

1960 yillarda xulq-atvor geografiyasi rivojida Karl Zauer, Dj.K. Rayt va U. Kirk singari amerikalik olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Dj.Rayt hududlar - mazkur joyda yashovchi insonlarning mavjud aqliy jihatlariga ham ta'sir etishi borasida o'z fikrini bildirgan.

U.Kirk o'z qarashlarida "axloqiy muhit" tushunchasini izohlab o'tadi. Muayyan hududlarda yashayotgan insonlarning madaniyat-

lilik darajasi ularning nigohlarida nomoyon bo'ladi. Xuddi shunday jinoyatchilar qilmishlari ham ularning ko'z qarashlarida, nigohlarida o'z aksini topishi olim tomonidan e'tirof etilgan. Shuningdek, u har bir joy aholisi o'z o'lkasiga nisbatan o'zgacha mehr-muhabbat hissimi tuyishi, jumladan tog'li hududlar aholisi ko'proq tog'larga sig'inishi, tog'larga hurmat-ehtirom bilan qarasha, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalqlar ko'proq daryolarni (Nil, Gang va h.) ilohiylashtirishlari haqida o'z ilmiy qarashlarini bildirgan. Bizning fikrimizcha, chindan ham joylarning inson ruhiyatiga, axloqiy jihatlariga ta'siri katta. Bu esa o'sha joyda yashovchi kishilar orasida jinoyatchilik yoki axloqiy me'yorlar bilan bog'liq nomunosibliklarni oldini olishga yordam beradi. Binobarin, ayrim manbalarda xulq-atvor geografiyasi - joyning aqliy suratini anglatuvchi tushuncha sifatida ham qaratiladi.

Xulq-atvor geografiyasi borasidagi tadqiqotlarda makon bilan bog'liq ramziy jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda:

- joyning (muhit) muhim ramziy belgilari sifatida: qorli, yomg'irli, shamolli, tumanli, shovqini va boshqa jihatlar muhim o'rin egallaydi;

- joy tavsifi mohiyatiga ko'ra (kvintessensiyasi): muqaddas joylar, modalar markazlari, musiqa madaniyati markazlari, qumorbozlik markazlari va h.k.

Aytilish o'rinishi, xulq-atvor geografiyasi - sotsial va inson geografiyasi borasidagi tadqiqotlarning noan'anaviy jihatlarini o'zida jamlaydi. Unda hududlar (makon, manzil) quyidagicha talqin etiladi:

1. Sotsial makon - avvalo, shuni e'tiborga olish lozimki, insonning o'rab turgan tabiiy va madaniy muhit bilan munosabatlarini (anglash va xulq-atvor) namoish qilish xususiyati muayyan xudda sodir bo'ladi. Insonlar istiqomat qiladigan hudud yoki makon - sotsium, jamoa ehtiyoj va zarurlari natijasida shakllanadi.

2. Shaxsiy makon - insonlar tanasi atrofidagi boshqa odamlardan ajratib turuvchi chegaraviy ko'rinnas hudud hisoblanadi. Xulq-atvor geografiyasidagi insonlar yashash tarzi, yurish-turishi shakllanadigan makonlar, ya'ni hududlar bir necha turlarga ajratiladi:

- Asosiy makon - uy: insonning o'z shaxsiy ehtiyojlarini amalga oshiruvchi, hayotiy faollik darajasi yuqori bo'ladigan, xavfsizlik

vazifasini o'tovchi hudud;

- Ikkilamchi makon - sotsial hududlar (guruhlar). Bunda bir xil o'xshash hodisalar ko'zga tashlanadi, hayotiy faollik darajasi ancha past, xulq-atvorida ochiq munosabatlar ko'zga tashlanadi;

- Jamoaviy makon - sotsial huquq va me'yorlar amal qiladigan, yurish-turishda chegaradan chiqmaydigan, istalgan kishi foydalanadigan, vaqtinchalik hudud;

Xulq-atvor geografiyasidagi muhim tushunchalardan biri – **bixeviorizm** tushunchasi bo'lib, u inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlari o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmuidir. Shuningdek, u kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va qilmishlariga bunday muhitning ta'siri o'rganadi. Muhit bilan bixeviorizm birgalikda - hulq-atvor geografiyasi mazmun-mohiyatini tashkil qiladi.

Inson hulq-atvori, urf-odatlari, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari ham hududiy tafovutlarga ega. Chunki, hududlar o'z iqlimi, reliefi, suv va tuprog'i, iqtisodiy-ijtimoiy jihatlari bilan o'zaro farqlanadi. Ularning barchasi kishilar hulq-atvorining hududiy tomonlarini va uning geografik xususiyatlarini izohlab beradi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. Xulq-atvor geografiyasi borasida ilmiy izlanishlar olib borgan xori olimlariga misollar keltirng?
2. Xulq-atvor geografiyasi yana qanday nomlar bilan ataladi?
3. Inson hulq-atvori, urf-odatlari, yurish-turishi va ruhiy kechinmalari hududiy tafovutlarga ega ekanligini izohlab bering?
4. Doimiy tumani yoki bututli o'lkalar tabiati kishilarning hulq-atvoriga va umumiy kayfiyatga qanday ta'sir qiladi, ularning umumiy ruhiyatida qanday o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin?
5. Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida hulq-atvornavzusining yoritilishini izohlang?
6. Bixeviorizm tushunchasini tushuntirib bering?
7. Xulq-atvor geografiyasini usullarini izohlang?
8. Vaqt va makon geografiyasi usuli izohlang?

13-MAVZU. TURMUSH-TARZI GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Aholi turmush tarzi kategoriyasining mazmun-mohiyati
2. Aholi turmush tarzini ijtimoiy geografik tadqiq qilishning tamoyili va usullari
3. Aholi turmush tarzini geografiyada o'rganish jahon tajribasi

Maqsad: talabalarga turmush tarzini ijtimoiy geografik tadqiq qilishning tamoyil va usullari, uni o'rganishning jahon tajribasi haqida tushuntirish.

Tayanch so'z va iboralar: turmush tarzi, turmush sifati, turmush sharoiti, turmush darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, hayot tarzi va hayot faoliyati.

"Turmush tarzi" atamasi ko'pincha falsafa, sotsiologiya va boshqa fan vakillari, jumladan geograflar tomonidan keng qo'llaniladi. U fundamental ijtimoiy-falsafiy tushunchalar qatoriga kiradi va insonlar hayotining eng umumiy xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Bu murakkab va ko'p qirrali tushunchadir, shuning uchun ham u ilmiy muomala va kundalik mulqotimizda turli ma'noda qo'llaniladi.

Aholining turmush tarzi insonning kundalik hayot kechirishini ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Aholining kundalik hayot tarzi uning yashayotgan tabiiy va texnogen muhiti, xo'jalik mashg'ulotlari, turmush darajasi, etnik madaniyati (ya'ni, milliy urf-odatlari, qadriyatlar, an'analar), diniy qadriyatlariga bog'liqdir.

Tadqiqotchilar tomonidan "turmush tarzi" tushunchasi turlicha ta'riflangan. Xususan, G.Ye. Glezermannning fikriga ko'ra, turmush tarzi jamiyat, millat, ijtimoiy guruh va individlarning ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ta'sirida shakllangan hayot tarzi va hayot faoliyatiga oid eng muhim belgilarni ifoda etadi. Bunda muallif o'z tadqiqotida ijtimoiy guruh deganda, asosan, dehqon va ishchilar sinflarini nazarda tutgan.

Taniqli sotsiolog I.V. Bestujev-Lada o'z asarlarida turmush tarzini o'ziga xos bo'lgan inson hayoti, shaxsi, yashash muhiti, oilasi, madaniy qiziqishlari bilan bog'liq ijtimoiy-falsafiy hodisa sifatida ta'riflaydi. Olim turmush tarziga ijtimoiy-siyosiy tuzum ta'siri

borligini ta'kidlaydi, binobarin, ijtimoiy turmush tarzi turli tuzumlardagi turmush tarzi ma'naviy va madaniy jihatdan farq qilishini e'tirof etadi. Shuningdek, olim "turmush tarzi" kategoriyasi borasida "yetuk va nihoyasiga yetgan tamoyil yoki modellar hanuzgacha kashf etilmagan", degan xulosaga kelgan.

Faylasuf V. Tolstixning fikriga ko'ra, aholi turmush tarzi kishilarning individual va ruhiy hayotiy faoliyatini ifodalovchi ijtimoiy-falsafiy kategoriyadir.

P. Umurzogova turmush tarzi mohiyatini inson faoliyati, tafakkur va fikrlashini, kishilar xatti-harakati, odob-ahloqini, har bir shaxsning ichki va tashqi qiyofasini ifodalovchi usuli, deb tushunish mumkinligini ta'kidlaydi. Shuningdek, olim turmush tarzi sermazmun tushuncha bo'lib, har bir insonning moddiy, ma'naviy, ijtimoiy va shaxsiy hayoti hamda mehnati, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, shaxsning sosial-huquqiy holati, turmush, hordiq chiqarish, dam olish, odobi va shaxsiy munosabatini ifodalaydi degan munozaralarni ilgari suradi.

Iqtisodchi L. Kapustin turmush tarzining atributi ijtimoiy-iqtisodiy qimmatga ega bo'lgan uy-joy, asbob-uskunalar, yashash shart-sharoitlari ekanini e'tirof etadi va turmush tarzi tushunchasini ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya, deb ta'kidlaydi.

T. Abdullaevning ilmiy tadqiqotlarida turmush tarzi insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish, ularning strukturasi va rivojlanish dinamikasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, kundalik hayoti, mehnat faoliyati, oilaviy aloqalar, xulq-atvor me'yorlarini ham o'z ichiga olgan tushuncha sifatida qo'llanilgan.

Z.U. Ismailova, turmush tarzi, tarixiy-falsafiy kategoriya bo'lib, kishilarning o'tmishida, hozirda va kelajakda real amal qiladigan hayotiy faoliyati, deb ta'riflaydi. Turmush tarzi ilmiy kategoriya sifatida jamiyat taraqqiyotini har tomonlama va yaxlit ifoda, o'z funksiyalarini bajarish asosida insonlarning qo'p qirrali faoliyatini, barcha yutuqlari va muammolarini qamrab oladi hamda ularning namoyon bo'lishida sharoit yaratishini e'tirof etadi. Olim turmush tarzi tushunchasiga asosan tarixiy jihatdan yondashadi va kishilarning turmush tarzi ko'proq o'tmishdan davom etib kelayotgan urf-odatlar va an'analarni real amal qiladigan hayotiy faoliyat, deb qaraydi. Bizningcha, turmush tarzi faqat madaniy jihatlar doirasida emas, balki ma'naviy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlar doirasida shakllanadi.

N.O.'O'rinboev fikriga binoan, turmush tarzi, eng avvalo, kishilarning yaxlit hayotiy faoliyati bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladigan murakkab hodisadir. Turmush tarzi nafaqat umumiy muhiida faoliyat ko'rsatadigan kishilar xulq-atvoridagi rang-baranglikning mohiyatini, uni faol o'zlashtirishning ijtimoiy tabiatini ifodalaydi, shu bilan birga, uni o'zgartirish shakli, usuli, deb ta'kidlaydi.

Tadqiqotchi P.T. Xudayberganova turmush tarzini ma'lum bir ijtimoiy-tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan etnomadaniy xususiyatlarga ega bo'lgan kishilarning yashash, turmush kechirish o'z hayotini o'zi tashkil qilish usuli, deb ta'riflaydi. Bunda tadqiqotchi milliy turmush tarzining etnomadaniy genезisi, sotsiodinamik xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratadi.

Rossiyalik ijtimoiy geograf N.A. Shitova turmush tarzi - bu asosiy insoniy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan, ma'lum madaniy-tarixiy sharoitda rivojlangan, har kuni takrorlanib boradigan shaxslar faoliyatini tashkil etishning eng tipik tizimi, deb ta'rif beradi. "Turmush tarzi" tushunchasi ta'rifda izchillik, madaniy-tarixiylik, o'ziga xoslik hamda faoliyat va ehtiyojlar bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi.

N.N.Klinovanning fikricha esa, turmush tarzi kundalik hayotda, mehnatda, ijtimoiy-siyosiy sohada hamda dam olish va madaniy-ma'riy qadriyatlarini iste'mol qilishda insonlarning hayotiy faoliyatida doimo qo'llaniladigan usullarni ifoda etadi. Muallif turmush tarziga aholining dam olishi, ma'naviy qadriyatlarining sifat jihatlariiga ko'proq e'tibor qaratgan. Bu yerda olim turmush tarziga emas, turmush sifati tushunchasiga ko'proq urg'u beradi.

Turli mualliflar tomonidan turmush tarziga berilgan ta'riflarni umumlashtiradigan bo'lsak, ularda quyidagi jihatlar borligini ko'ramiz:

- ❖ turmush tarzi aholining yashash sharoitiga moslashishi va uni maqsadli o'zgartirish bilan bog'liq faoliyatidir;
- ❖ turmush tarzi - kishilarning kundalik hayoti jarayonida moddiy va ma'naviy ehtiyojlarning qondirish usuli;
- ❖ turmush tarzi - odamlarning ijtimoiy-iqtisodiy sohada ishtirok etish shaklidir. Jumladan, turmush tarzining mohiyati va mazmuni namoyon bo'lish shakllari ko'p holatda aholining maishiy kundalik

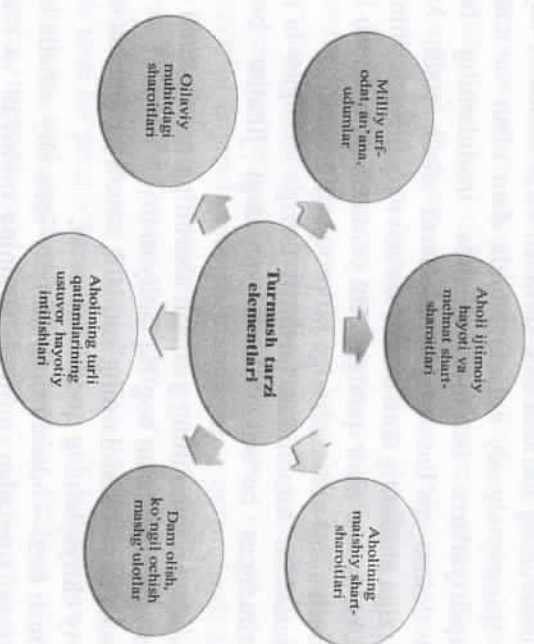
hayoti, mehnati, sog'ligi, hatto xulq-atvoriga xos bir qancha jihatlarni o'zida ifodalaydi. Muayyan etnos va xalqning turmush tarzi ularning yashash joylari bilan bog'liq holda shakllanib o'zgarib boradi.

Yuqorida keltirilgan "turmush tarzi" tushunchasiga berilgan ta'riflarni o'zaro taqqoslab va asosiy jihatlarni umumlashtirgan holda, uning quyidagicha ta'rifni shakllantirildi:

Turmush tarzi, kompleks ijtimoiy kategoriya bo'lib, aholining mehnat va xo'jalik faoliyati, kundalik turmushdagi xulq-atvori, dam olish usullari, madaniy urf-odat va an'analarning tarixan shakllangan hamda o'zgarib boradigan odatiy holatidir.

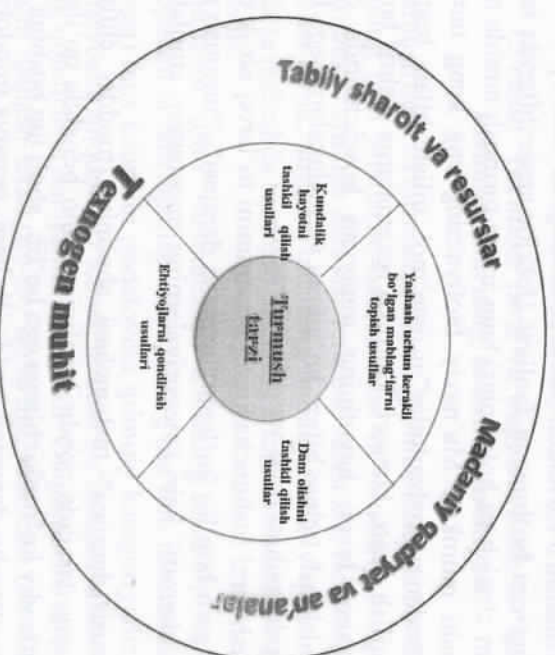
Turmush tarzi ko'p qirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, u bir qator tarkibiy elementlar birikmasini o'z ichiga oladi. Demak, turmush tarzi inson hayotining rang-barang jahlalarini ifoda etuvchi ijtimoiy hodisadir. Shu bois ham, turmush tarzi, bir tomondan, inson hayoti va faoliyatining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini ifodalasa, ikkinchi tomondan, xo'jalik va mehnat usullari birligini ifodalaydi (13-rasm).

Turmush tarzi strukturasi kishilarning yashash uchun kerakli bo'lgan mablag'ni topish (tirikchilik) usullari, kundalik turmush tarzini tashkillashtirish usullari, dam olishni tashkillashtirish usullari hamda ehtiyojlarni qondirish usullaridan iborat.

13-rasm. Turmush tarzi elementlari

Turmush tarzini, birinchi navbatda, inson yashashi uchun zarur bo'lgan mablag'larga ega bo'lish usullari belgilaydi. Ko'pincha bu mehnat faoliyati orqali amalga oshiriladi. Bugungi kunga kelib, mehnat faoliyati ulkan o'zgarishlarga duch kelmoqda. Xususan, mamlakatimizda 1990-yillar boshigacha davlat korxonalaridagi ma'lum belgilangan ish haqi asosiy daromadmanbai hisoblangan bo'lsa, hozirda boshqa usullar bilan daromad topadigan ijtimoiy guruhlar ham shakllangan. Aholining ma'lum qismi uchun shaxsiy tomonga xo'jaligi muhim daromad manbai bo'lsa, boshqalar uchun kichik chakana savdo bilan shug'ullanish, yollanna ishchi bo'lib ishlash, har xil xizmatlar ko'rsatish va boshqa faoliyat turlari moddiy ta'minotning asosi hisoblanadi. Kichik, o'rta va yirik tadbirkorlik iqtisodiy faoliyatining yangi turlariga aylandi, natijada, ijtimoiy-iqtisodiy hayotda yangi, o'zini-o'zi ish bilan ta'minlash konsepsiyasi paydo bo'ldi. Shu bilan birga, har xil turdagi ijtimoiy va xayriya to'lovlari, nafqalar ayrim oilalarning daromadlari tarkibida muhim o'rin egallaydi. Inson pul ishlashning bir necha usullarini birlashtirishi mumkin, ammo har doim uning turmush tarzini belgilaydigan yetakchisi ajralib turadi (14-rasm).

14-rasm. Turmush tarzi ifoda topadigan harakatlilar va ularga ta'sir etuvchi asosiy omillar

larning qondirilishi kabilar turmush sifati ko'rsatkichlari jumlasiga kiradi. "Turmush sifati", aniqroq qilib aytganda, turmush tarzining sifati tomoni, eng avvalo, "ijtimoiy erkinlik darajasi hamda shaxsning kamol topishi shart-sharoitlarida uning ma'naviy va madaniy boyliklari ifodalaydi.

"Turmush sharoiti" tushunchasi "atrof-muhit" tushunchasiga juda yaqin agarda, u atrof-muhitni shakllantirish uchun zarur bo'lgan hamohang, element va omillar majmuasi sifatida talqin etilsa va ayni paytda aholining sog'lom va yaxshi hayot kechirishi uchun zamin yaratadi. Turmush sharoiti, tabiiyki, insonlar faoliyatini belgilashda muhim o'rin tutadi. Turmush sharoiti insonlar hat-harakatini tartibga solishda ta'sir o'tkazib turadi. Biroq kishilar faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan tabiiy va ijtimoiy shart-sharoitlarning barchasini mexanik ravishda turmush sharoitiga kiritish muvofiq emas. Chunki turmush sharoiti tushunchasi tizimli xususiyatga ega bo'lgan, tarkiban tugallanmagan jihatlar yig'indisidir. Turmush sharoiti butun tabiiy, iqtisodiy-ijtimoiy, ma'naviy muhit ifodasidir. Shunday ekan, turmush tarzi insonning kundalik hayotidagi turli maqsadlarga qaratilgan faoliyatini ifodalasa, turmush sharoiti kishilarning yashash muhitining holatini aks ettiradi. O'z navbatida, turmush darajasi deganda, kishilar ehtiyojlarining moddiy jihatdan qondirilganlik holati tushunilsa, turmush sifati esa aholi turmushining moddiy va ma'naviy jihatlarini uzviy bog'liq ravishda baholashini, ularning ma'lum standartlarga mos yoki mos emasligini aniqlashni nazarda tutadi.

Turli uslubiy darajalarga taalluqli bo'lgan nazariy tuzilmalarni tahlil qilish turmush tarzini geografik tadqiq qilishning istiqbolli yondashuvlarini aniqlashga va uni o'rganishning eng muhim tamoyillarini shakllantirish imkonini beradi. Aholi turmush tarzini geografik o'rganishning bir qancha tamoyillarni keltirib o'tish joiz.

1. *Faoliyat tamoyili.*

N.A. Shitova tadqiqot ishida quyidagi jihatlari bilan o'z ifodasini topgan [92: 65-b.]:

❖ Faoliyat – bu insonning alohida mavjudot sifatida o'ziga xos xususiyati, o'ziga xos ta'sir qilish yo'li, atrof-dagi muhit bilan munosabati bo'lib, unda asosiy e'tibor tashqi buyumlarning man-tig'iga qaratiladi;

❖ Inson faoliyati doimo predmet bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni aniq

bir ob'ektaga yo'naltirilgan bo'ladi va sub'ekt-ob'ekti munosabatlar sifatida o'rtaq chiqib, unda inson sub'ekt hisoblanadi.

Madaniyat insonning tabiatni o'zgartirishga qaratilgan ob'ektiv faoliyati natijasidir. Uning shaklini esa genetik yo'l bilan yetkazib bo'lmaydi va uni faqat madaniy meroslar jarayoni davomida sub'ektlarning o'zaro hamjihatligi orqali yetkaziladi.

2. *Ichkilik tamoyili.* O'z mohiyatiga ko'ra, turmush tarzi izchil tushuncha hisoblanadi va izchillikning barcha belgilariga, ya'ni ichki yaxlitligi, tuzilishi, barcha komponentlarining o'zaro bog'liqligi, nisbiy erkinligi, tashqi holatlar bilan o'zaro bog'liq bo'lgan faoliyatga egalik qiladi.

Turmush tarzi murakkab tizim hisoblanadi. U quyi tizim sifatida, ko'p sonli va xilma-xil o'zaro aloqa, munosabatlarga ega bo'lgan iqtisodiy, maishiy, ma'naviy, rekreatsion va hayotning boshqa sohalari o'zi ichiga oladi. Har bir tarkibiy qism o'ziga xos muayyan qonunlarga binoan rivojlanadi, ammo doimo hayotning umumiy tabiatiga bo'yusnadi.

Turmush tarzi madaniy va tarixiy sharoit mahsuli sanaladi. Ularning davomiyligi va yo'nalishi turmush tarzining asosiy parametrlari hamda tarkibiy elementlari o'zgarishiga olib keladi, ammo tasodifiy tebranish va tartibsizliklar odatda sezilarli iz qoldirmaydi.

Tizimli paradigma, turmush tarzining yaxlit xarakteristikasiga yaqinlashishga imkon beradi, uning tarkibiy qismlarining bo'yus-nishini belgilaydi va boshqa tizimlar bilan pog'onasimon aloqalarini aniqlaydi.

3. *Vaqt-makon munosabatlari hisobga olish tamoyili.* R. Djons-ton fikricha, tabiiy-biologik omillar, inson faoliyati tufayli turkum xarakterga ega. Vaqtinchalik turkumlar, ular doirasida amalga oshiriladigan yashash joylari bilan chambarchas bog'liq. Hayotiy faoliyatning har qanday tizimi aniq makon-zamon sharoitida rivojlanadi. Insonlar keng joylarda ma'lum yo'nalish va bir maromda harakat qilishadi.

Turmush tarzining har xil turlari uchun hayotning zamon-makon o'lcovlari o'ziga xos tarzda shakllanadi, shuning uchun turli aholi guruhining xatti-harakatlarini zamon-makon bo'yicha o'rganish alohida ahamiyatga ega. Muayyan makon-zamondagi turmush tarzini tahlil qilish, uning dinamikasi va evolusiyasining sabablari va

omillari tushunishga, rivojlanishining umumiy davriy xususiyatini ochib berishga imkon beradi.

Hududiy-mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olish tamoyili N.N. Baranskiy va A.S. Solievning g'oyalarga muvofiq, ijtimoiy-geografik tadqiqotlar hududiyligi, aniqdigi (manzilliligi) va globaliligi bilan ajralib turad. Bu xususiyatlarning barchasi turmush tarzini taqqitishga taalluqlidir.

Turmush tarzini taqqitish har doim ma'lum darajada hududiy xususiyatga ega bo'lib kelgan. Umumiy tipologik xususiyatlar bilan bir qatorda sivilizatsiyalar, mamlakatlar, mintaqalar va mamlakatlarning ichidagi mintaqalar orasida turmush tarzining o'ziga xosligi doimo saqlanib qoladi. Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit ishlarning turmush tarzini butunlay o'zgartiradi va ma'lum bir joyga xos bo'lgan shaklini yaratadi.

Turmush tarzini hududiy tashkil qilishni takomillashtirishga qaratilgan har qanday takliflar **tipologiya va rayonlashirish** tartib-qoidalarini, har xil yashash sharoitiga ega hududlarni ajratishni talab qiladi. Bunda taqqitot ob'ekti kichrayib borgan sari uning ijtimoiy va ekologik jihatlari oshib boradi. Bunday taqqitotlarda bevosita joylarga, kichik hududlarga "tushib", aholiga va uning yashash sharoiti, kundalik turmush hayotini o'rganishga yaqinlashib boriladi. Demak, taqqitot ob'ekti kattalashib borishida uning iqtisodiy-siyosiy ahamiyati yuqori bo'lsa, hududning kichrayib borishida uning ijtimoiy-iqtisodiy, xususan sotsial va ekologik ahamiyati ortib boradi. Hududiy-mintaqaviy xususiyatlar bilan bog'liq muhim jihat - bu taqqitot doirasi hisoblanadi. Turli miqyosdagi, shu jumladan keng ko'lamli taqqitotlarning uyg'unligi turmush tarzini o'rganish uchun o'ta zarur.

Turmush tarzini, xususan, aholi ijtimoiy holatini geografik jihatdan taqqitishda **kartografik usul** o'ziga xos o'rin tutadi. Bu usul orgali hodisa va voqealiklar umumlashtirilib kartaga tushiriladi. Mazkur usulda voqea-hodisalar to'g'risidagi barcha birlamchi ma'lumotlar avvalo unda aks ettiriladi, umumlashtiriladi, so'ngra bu ma'lumotlar undan xulosa va natijalar ko'rinishida olinib, amaliyotda qo'llaniladi. Ayniqsa, aholi ijtimoiy holatini tasvirlashda bu usul ma'qul keladi.

Sotsiologik usul. Geografik toifa sifatida turmush tarzi g'oyasining kiritilishini asoslash va ularni taqqitishda yetarlicha

uslubiy tushunchalardan foydalanish zarurligini ko'rsatadi. Turmush tarzi tushunchasi, tabiatan fanlararo bo'lib, geografik jihatdan aniq umumiy ilmiy yondashuvlarni sotsiologik va geografik o'rganish usullari bilan birlashtirishni talab qiladi.

Faoliyatning murakkab yaxlit tizimi sifatida turmush tarzini o'rganish, turli fanlarning, avvalambor ijtimoiy fanlarning uslubiy tushunchalarini jalb qilishni taqozo etadi. Ijtimoiy fanlar ehtiyotlar, faoliyat mazmuni, insonlar xulq-atvori shakllari, ularning ongi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.

Geografik tahlil turli xil geografik sharoitlarda turmush tarzining xususiyatlarini aniqlashni, turmush tarzi shakllanishining geografik omillarini va uning bo'shliqlari farqlanishini, hududlarni mintaqalashtirish nuqtai nazaridan, aholining ma'lum imtiyozlarga bo'lgan ehtiyotini qondirishni o'z ichiga oladi.

Geografik taqqitotlar uchun shahar va qishloq joylari; qamrov hajmi, shakllanish tarixi, funksional mansubligi bilan farqladigan turar-joylar; aholi yashash joylaridagi turli hududlar yoki mavzealar, turli xil mintaqalarda istiqomat qiluvchi insonlarning xulq-atvori, qad-qimmat, ehtiyot, darajasi va turmush tarzidagi ifoovutlar to'g'risida turli ko'lamdagi ma'lumotlarni to'plash juda muhim sanaladi.

Rasmiy statistika ma'lumotlariga asoslanib, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish mavgei va o'rtaacha turmush darajasini aniqlash uchun yetarlicha imkoniyatga ega bo'lish mumkin, ammo mintaqalararo farqlarni va turli guruh aholi qatlamining haqiqiy holatini va xulq-atvorining xususiyatlarini ko'rsatib bo'lmaydi. Bu borada hali ommaviy va muntazam standartlashtirilmagan bo'lsa-da, sotsiologik taqqitotlar ancha samaraliroqdir.

Shu bilan birga, bir martalik sotsiologik taqqitotlar jarayonida olingan ma'lumotlar ham alohida hududlardagi mavjud holatni ishonchliroq tarzda aks ettirishi mumkin. Bunday muammolarni hal qilish uchun ijtimoiy-geografik yondashuvlar va taqqitot usullari talab qilinadi.

Avvalo, aholining turmush tarzi, sifati va darajasi to'g'risida ma'lumotlar, aholining o'ziga xos xususiyatlari, xulq-atvori, turmushi va yashashi to'g'risida, aholi hayotining muhiti va hayotga bo'lgan munosabati to'g'risida ishonchli ma'lumotlarni olish muammolarini hal qilish kerak. Agar birinchi va ikkinchi muammolar bo'yicha

statistik ma'lumotlar ishlatilsa, unda uchinchi materiallarni faqat ijtimoiy so'rovlar, qisman esa, turli yozma manbalar va inson faoliyatining boshqa natijalarini o'rganish orqali olish mumkin.

Geografik tadqiqotlarga sotsiologik metodlarni qo'llash ko'pincha hududiy belgilar va so'rovnomalarga geografik yondashuv va tamoyillar kiritilganda yanada sernahsul bo'ladi. Ijtimoiy tadqiqotlarni mintaqaviy darajalarda geografik asosda, to'g'ri tizimda o'tkazish ob'ektiv va yetarli darajada ishonchli ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin. Biroq ijtimoiy-geografik monitoringni tizimli tashkil etish istiqbollari juda muhim masala va hozirda ularni amalga oshirish mushkul.

Sotsiologik tadqiqotlarni tashkil etish va o'tkazishda muhim masalalardan biri ijtimoiy so'rov namunalari aniqlab olish hisoblanadi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zidan tashkil etilgan kichik namunalar o'rganilayotgan jarayonlarning mohiyatini ham yetarliicha ishonchli aks ettiradi.

Ijtimoiy tadqiqotlarda keng foydalanadigan usullardan biri *anketa-so'rov usuli*dir. Uning afzalligi, eng avvalo, aholining turmush tarzi va yashash sharoiti, infratuzilma ob'ektlari bilan ta'minlanganligi, ekologik holatni aniqroq baholash, umuman olganda statistikada mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni olish imkonini beradi. Tadqiqot vazifalari doirasida keng tarqalgan xulq-atvor shakllarini aniqlashni o'z ichiga olganligi sababli, subbatlar 18 yosh va undan katta bo'lgan shaxslar bilan o'tkaziladi.

Bu usul tanlov shaklida amalga oshirildi. Tanlangan majmua quyidagi o'lehovlar, ya'ni bizga ma'lum bo'lgan shahar va tumanlarda aholining taqsimlanishi asosida kvota (ulush) usuliga ko'ra: jins va yosh strukturasi, xo'jalik sohasidagi bandligi, shahar va qishloq aholisining ulushi bo'yicha shakllantirildi. Qo'yilgan vazifalarga muvofiq, turmush tarzi va uning tarkibiy qismlari to'g'risida ko'pgirrali ma'lumotlarni olish imkonini beradigan anketalar ishlab chiqiladi.

So'rovnoma bir necha usullardan foydalangan holda o'tkaziladi. So'rov faqat kichik respondentlar guruhlar uchun va intervyu beruvchining huzurida o'tkaziladi, bu esa anketalarni to'ldirish sifati va samaradorligini sezilarli darajada oshirishga yordam beradi. Turli xil shaxslar bilan o'tkazilgan intervyular materiallarini taqqoslash

xulq-atvordagi eng odatiy tendensiyalarni ilg'ab olishni va ularning xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Aholi turmush tarzini o'rganish har doim geografiya sohasiga tegishli bo'lgan bo'lsa-da, jamiyatning ehtiyojlariga, rivojlanish xususiyatlariga, to'plangan bilimlar darajasiga hamda geografar oldida turgan aniq vazifalariga qarab yanada kuchayib bordi. Chunki geografiya fani rivoji bilan bog'liq ijobiy siljishlar tufayli dunyoning turli mamlakat va mintaqalarida aholi mavzusidagi tadqiqotlarda yanada ustuvorlik holati saqlandi. Bu esa aholining turmush tarzi bilan bog'liq ilmiy izlanishlar borasida ham bir qadam oldinga qo'yilgan qadam edi.

Aholi turmush tarzi to'g'risidagi dastlabki geografik tushunchalar qadimgi Gresiyada shakllangan. Shuningdek, qadimiy davrni o'rganishdagi tadqiqotlarda tabiat va iqtisodiyotning tasnifi bilan bir qatorda aholining turmush tarzi, ahloqi, urf-odatlar, an'analari, xulq-atvori va mashg'uloti to'g'risida ma'lumotlar to'plandi. O'z davrining mashhur tarixshunoslardan biri Miletlik Gekatey (eramizdan avvalgi V-IV asrlarda yashagan) ushbu davrda mavjud bo'lgan barcha mamlakatshunoslikka oid matnlarni to'plab, ular haqda qisqacha shaharlar yozib qoldingan.

Eramizdan avvalgi V asrda Gerodot o'zining "Tarix" asarida Ossuriya, Misr, hozirgi Rossiyaning janubiy hududlari, Kavkaz, Ukraina va boshqa hududlarda istiqomat qilgan xalqlarning hayoti va urf-odatlarini to'g'risida qiziqarli ma'lumotlarni berdi.

Miloddan avvalgi 460-377 yillarda yashagan Gippokrat esa inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni birinchilardan bo'lib aniqladi va geografik determinizmning shakllanishiga hissa qo'shdi. U skif va sarmat qabilalarining kundalik hayoti va marosimlariga oid qiziqarli ma'lumotlar qoldirdi. L.D. Siniskiy o'z tadqiqotlarida Gippokratni birinchi «antropogeograf» deb, alohida ta'kidlab o'tgan.

Bunday muhim ma'lumotlar qadimgi Rim geografi Strabon (eramizdan avvalgi I – eramizning I asri) asarlarida ham ko'zga tashlanadi. Uning mashhur "Geografiya" asarida mamlakatlarning tabiiy sharoitlarini o'rganish zarurligi, shuningdek, "...geografiyaning asosiy qismi siyosiy hayot sub'ektlari bilan bog'liq" ekanligini alohida ta'kidlab o'tgan. Strabon mavjud inson qatlamlariga e'tibor beradi va insoniyatni ikki qismga, ya'ni yunonlar hamda varvarlarga

ajratgan olimlarni qattiq qoralaydi, Hindiston xalqining yetti toifaga bo'linishi haqida hikoya qiladi. Uning asarlarida turmush tarzining geografik omillari, turli xalqlarning aloqalari, etnik guruhlarining ajralishi, yashash joylarining xususiyatlari keltirilgan.

Aholining turmush tarzi xaqida tasavvurga ega bo'lgan birinchi K. Tatsining "Germaniya" asari bo'lib, uning tarkibi uch qismga bo'linadi: Germaniyaning chegaralari va uning aholisining kelib chiqishi; mamlakat va aholining ahloqiy holati hamda davlat va fuqarolik tuzilmalari; nemislarning alohida qabilalarini tavsiflash.

Buyuk geografik kashfiyotlar davri insoniyatning Yer haqidagi g'oyalarini o'zgartirdi va butun geografik ilm-fanning jadal rivojlanishiga olib keldi. Bu esa o'z o'rnida ijtimoiy-geografik bilimlarning rivojlanishiga ham bevosita ta'sir qilmasdan qolmadi. V.K. Yasunskiy ta'kidlashicha, bu davrda geografiyada, mamlakatshunoslikka doir adabiyotlarda aholi mavzusi ustunlik qildi. Mazkur davrda ko'pgina joylarda aholini tahlil qilishga bag'ishlangan kameral statistika va tijorat geografiyasi keng quloch yozdi. V.K. Yasunskiy iqtisodiy geograf sifatida L. Gvichehardinning "Niderlandlar bitiklari" asarini eng yirik iqtisodiy va siyosiy geografik ish sifatida baholaydi. Shuningdek, Gvichehardinning zamondoshi fransuz olimi J. Boden esa insonlar xulqi, xarakter xususiyatiga tabiatning ta'siriga emas, qolaversa insonning tabiatga ta'sirini ko'rsatishga harakat qiladi.

Mashhur flamand kartografi Avraam Orteliy dunyoda birinchi bo'lib aholining hayoti va urf-odatlarini aks ettiruvchi tarixiy atlasni nashr etadi.

Inson turmush tarzi bilan bog'liq nazariy masalalar Bernxard Vareniy ishlarida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Olim tomonidan ta'kidlab o'tilgan "insoniy" fazilatlar tez-tez geograflarni o'ziga qaratib, ijtimoiy-tarixiy jarayonda insonga ko'proq e'tibor qaratildi.

Ilk ijtimoiy geografik tadqiqotlar Rossiya, Germaniya, Fransiya paydo bo'lib, ular orasida turmush tarzi geografiyasi bilan bog'liq ishlar ham uchraydi. Shuningdek, bir qancha olimlar aholi turmush tarzi bilan bog'liq tadqiqotlar olib bordi. Jumladan, S. Voban insonlarning yashash sharoitiga e'tibor qaratdi va ularni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berdi.

Shuni ta'kidlash kerakki, geografik determinizm tamoyillari XVIII asr fransuz geografiyasining yetakchi nazariy g'oyalaridan

biri hisoblanadi. Ijtimoiy masalalarga qiziqish XVIII asrning rus geograflari ishlarida ham yaqqol ko'zga tashlandi. V.N. Tatinev geografiyani bloklarga ajratdi va bunda birgina siyosiy geografiyani iqtisodiy, sotsial vazifalarga ko'ra o'ziga xos qismlarga ajratdi. Uning ta'rifiga ko'ra, bu fan ma'lum bir hududdagi shaharlar va qishloqlarda istiqomat qiluvchilarning mehnat ko'nikmalari, hududning xo'jalik ixtisoslashuvida namoyon bo'ladi. Shu tarzda u aholining turmush tarzini birinchi o'ringa qo'ydi.

Ijtimoiy-iqtisodiy geografiya tarixida M.V. Lomonosov tomonidan tuzilgan «Iqtisodiy leksikon» loyihasi barchaga ma'lum bo'lib, unda Rossiya mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilishning hududiy farqlanishini o'rganish taklif qilindi. XVIII asrning ilmiy ekspeditsiyasi umumiy tabiiy-geografiyaga yo'naltirilgan bo'lishiga qaramasdan, uning ishtirokchilari aholi hayoti bilan bog'liq tabiiy sharoitlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratdi.

X.A. Chebotaryov va E.F. Zyblovskiy fikricha, geografiya "biz yashayotgan Yer va uning aholisini tasvirlaydi". Ular Yerni insoniyat yashaydigan maskan, deb hisoblaydi [92]. Olim K.I. Arsenov hududni rayonlashtirish sxemalarida insonlarning faoliyat turlarini hisobga oladi va shaharlar geografiyasiga oid tadqiqot ishlarida aholi hayotiga qo'proq e'tibor qaratdi.

Rus olimlari V.P. Androsov va A.P. Zaboloskiy-Desyatovskiy tomonidan aholi hayot faoliyati kompleks tahlil qilingan yirik shaharlar Moskva va Sankt-Peterburg mikrogeografiyasiga oid tadqiqotlar amalga oshirildi.

XIX asr jamiyat va tabiatning o'zaro ta'sirida inson yetakchi rol o'ynaydi degan tushunchani olib keldi. Buyuk sayohatchi va tabiiy geograf A. Gumboldt tabiat haqidagi bilimlar inson madaniyati bilimlari bilan chambarchas bog'liq ekanligini, u "sof tabiat" faqat xayoliydir, degan fikrni qo'llab-quvvatlaydi. Shuningdek, uning tanqidi vatandoshi K. Ritter ham jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'rganishga qiziqadi. U birinchi marta barcha mavjud resurslarga jamoatchilik tomonidan baho berdi va tabiatdan oqilona foydalanish haqidagi g'oyalarni ilgari surdi. Shuningdek, tabiatni insoniyat rivojlanishiga ta'sirini tarixiy jihatdan ko'rib chiqdi va insoniyatning tabiatga bog'liqligini nisbiy ekanligini ta'kidlab o'tadi. Aytilish lozimki, bu bilan uning qarashlari antropotsentrizm g'oyalari

bilan uyg'unlashadi. U mamlakatda yashaydigan insonlarning o'zmi-ko'pmi aqliy va ahloqiy rivojlanishi qulay tabiiy sharoitga, okean va boshqa mamlakatlarga nisbatan joylashgan holatiga, moddiy farovonligi va tarixiy holatiga bog'liqligini ta'kidlaydi.

AQShda J.P.Marsh, Rossiyada A.I.Voeykov va ularning izdoshlari o'z faoliyati davomida inson tomonidan tabiatni o'zgartirishi haqidagi fikrlarni rivojlantirib, birinchi marta insonlarni tabiatga ta'sirining ekologik oqibatlariga e'tibor berdilar. Fransiyada A.Gumboldt va K.Ritterning izdoshlari A.Gyuyo va ayniqsa E.Reklyu geografik muhit va unda insonning Yer yuzidagi roli haqida g'oyalari rivojlantirdi. Shuningdek, turmush tarzi geografyasi muqta'az nazariyadan tabiat, inson va uning xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilgan E.Reklyuning mintaqaviy geografik qarashlari ham tahsinga loyiq.

Rossiyada XIX asr o'tralari geografik tadqiqotlar jadallik bilan rivojlangan davr bo'ldi. Rus Geografiya jamiyatining statistika va etnografiya bo'limlari faoliyati asosida etnografik tadqiqotlar rivojlandi. Jumladan, iqtisodiy geografiya bo'yicha birinchi atlasning chop etilishi muhim voqea bo'ldi. Uning tarkibida esa jino'at geografyasi, aholining ijtimoiy tuzilishi kartalari ham muhim o'rin egalladi.

Rossiyada aholi geografiasining shakllanishi P.Semenov-Tyanshanskiy nomi bilan bog'lik. U geografiya nafaqat Yer yuzasi tabiatini, balki inson faoliyatini ham o'rganishi kerak, degan fikrni ta'kidlagan. U dunyoda birinchi bo'lib Ryazan guberniyasi Dankov uzedi Muraven volosti materiallari bo'yicha kompleks ijtimoiy geografik tadqiqotni amalga oshirdi. P.Semenov-Tyanshanskiy kichik hudud misolida Rossiyada qishloq aholisining ijtimoiy tabaqalanishini o'rgangan. Uning boshchiligidagi Rus Geografiya jamiyati turli ilmiy nashrlarida aholining madaniy xususiyatlari, maishiy va iqtisodiy faoliyati haqida keng qamrovli empirik materiallarni chop etib, butun dunyo bo'ylab kompleks geografik-etnografik ekspeditsiyalar o'tkazdi.

Nemis geografi F.Rixtgoften geografik fanlar tizimi tarkibida antropogeografik xususiyatni kuchaytirish maqsadida inson geografiasini alohida yo'nalish sifatida kiritdi. Taniqli nemis olimi F.Ratsel tomonidan esa antropogeografiyaga asos solinadi va bu olim sotsial geografyaning muhim tarixiy shakllaridan biri bo'lgan

konsepsiyani ilgari surdi. Uning fikriga ko'ra, antropogeografiya aholining joylashuv jarayonlari va hududiy harakatini o'rganadi, uning asosiy vazifasi esa turmush tarzini o'rganish hisoblanadi. F.Ratsel turmush tarzi va uning tarkibiy qismlarining geografik muhit bilan bog'liqligini ko'rsatdi.

Rossiyada XIX asrning oxirida D.N.Anuchin va E.Yu.Petri asarlarida ham antropogeografik qarashlar rivojlandi. Ular antropogeografiyani inson hamda uning moddiy va nomoddiy madaniyati to'g'risidagi fan sifatida tushungan. XX asr boshida V.P.Semenov-Tyanshanskiy rahbarligida Rossiya hududlarining ko'p qirrali fundamental tavsifi nashr etildi, unda aholi hayoti, madaniyati va turmush tarzidagi geografik farqlar ko'rib chiqildi.

Rossiyada antropogeografiya maktabi L.D.Sinitskiy, A.A.Kruber, V.P.Semenov-Tyanshanskiy singari olimlar tomonidan shakllandi. Ular "antropogeografiya yoki umumiy inson geografiasini, inson hayotining tabiiy muhit bilan bog'liq o'zaro munosabatlarni o'rganadigan geografyaning sohasi" sifatida e'tirof etganlar.

XX asrning o'tralarida G'arbda geografyaning ijtimoiy yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratildi. Ijtimoiy geografyaning an'anaviy (aholi geografiasini) va yangi (madaniyat geografiasini, idrok geografiasini, xulq-atvor geografiasini) yo'nalishlari shiddat bilan rivojlandi. Madaniy va xulq-atvor paradigmalari turmush tarzi geografiasiga katta ta'sir o'tkazdi.

Madaniyat geografiasining zamonaviy metodologiyasi, asosan, amerikalik tadqiqotchilar tomonidan yaratildi. Xususan, K.Zauer o'zining madaniy landschaft nazariyasida insonning tabiatdagi faol rolini ta'kidlaydi. U insoniyatning Yer yuzidagi rivojlanishini turmush tarzi tushunchasi bilan bog'laydi. "Jamiyatning turmush tarzi minimal sarf-xarajalar bilan ehtiyojlarni maksimal darajada qondirishga intilishdir. Aynan shu orqali atrof-muhitga moslashish namoyon bo'ladi".

1960-yillarda ingliz-amerikageografiyasidagi ijtimoiy sohalar mavqei yanada oshdi, bu ilm-fanning ijtimoiylashuvi, tadqiqotchilarning sotsiologik tadqiqot usullariga e'tiborini alohida bag'ishlashiga, xulq-atvor tendensiyalari ta'sirini yanada kuchayishiga olib keldi.

Geograflar ob'ektiv va sub'ektiv sabablarni hisobga olgan holda, insonlarning ma'lum bir makondagi o'zaro munosabatlarni tushu-

nishga harakat qildi. Natijada geografiyada xulq-atvor yondashuvi shakllandi. Ushbu yondashuv tarafdorlari orasida geograflar G. Ulayt, D. Uolpert, R. U. Keytslar o'z mavqeiga ega. Xulq-atvor geografiyasi real hayotni shaxslar nuqtai nazaridan tadqiq etadi, insonlarning yakkaga, guruh yoki ommaviy xatti-harakatlarini o'rganib, ularning farqlanishini aniqlaydi. Ushbu tadqiqotlar aholi turmush tarzining turli jihatlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan mutaxassislar uchun katta qiziqish uyg'otdi. Xulq-atvor geografiyasida eng kuchli nazariy yutuq sifatida Lund ilmiy maktabi asoschisi shvesiyalik geograf T. Xegerstrand tomonidan ishlab chiqilgan yangiliklar diffuziyasi nazariyasi e'tirof etildi.

XX asrning 70-yillari sobiq Ittifoqda ijtimoiy fanlarning butun majmuasini, shu jumladan ijtimoiy geografiyani faol rivojlantirish davri bo'ldi. Bu davrda V.V. Pokshishevskiy, A.A. Mins va O.A. Konstantinov singari olimlar o'z ilmiy asarlarida aholining turmush tarzini geografik asosda o'rganish zarurligini ta'kidladilar. Ammo turmush tarzi muammolarining geografik jihatlarini ushbu mualliflarning ba'zi asarlarida mavjud bo'lsa ham, mavzuli tadqiqotlar, asosan, falsafa, sotsiologiya, psixologiya fanlari doirasida rivojlandi.

T.V. Rayvityr yangi fanlararo yo'nalishni — sotsiologik geografiyani aniqlaydi va uni nazariy va uslubiy jihatdan o'rganishga harakat qildi. U aholining turmush tarzini sotsiogeografiya tadqiqotining asosiy ob'ekti sifatida ko'rib chiqishni taklif qildi. Shunday qilib, u Estoniya geografiyasida turmush tarzini ijtimoiy o'rganish asoschisiga aylandi. 1980-yillarda esa A.I. Alekseevning ishlarida, S.V. Fedulov va I.V. Sharkova dissertatsiya tadqiqotlarida aholi turmush tarzini geografik o'rganishning turli nazariy yondashuvlarini shakllandi.

N.A. Shitova MDH mamlakatlarida birinchi bo'lib, turmush tarzi geografiyasiga bag'ishlangan mavzu bo'yicha doktorlik dissertatsiyani yaratdi va uni muvaffaqiyatli himoya qildi. Uning tadqiqotida turmush tarzi geografiyasi ijtimoiy geografiya yo'nalishi sifatida hozirgi bosqichida aholining kundalik turmush tarzini hududlararo farqlarini o'rganadi, deb tavsiflangan. A.D. Chebetkovanning nomzodlik dissertatsiyasi Perm o'lkasi tarkibidagi Komik Perm muxtor okrugi aholisining turmush tarzi va sifatiga bag'ishlangan bo'lib, asosan uning etnik jihatlariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Shuningdek, respublikamizda ham turmush tarziga oid bir qancha

tadqiqotlar olib borilgan. Aholining mehnat va hayot faoliyati albatta ma'lum bir tabiiy va ijtimoiy muhit doirasida kechadi. Bu esa har qanday jamiyat sotsial-iqtisodiy tuzilmasining o'zagini, asosini tashkil etadi, ya'ni barcha ijtimoiy, siyosiy-iqtisodiy jarayonlar makazida eng avvalo tabarruk inson turadi.

Hozirgi "murakkab vaziyatda fuqarolar va ularning oila a'zolariga normal turmush sharoiti yaratib berish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi". Etnograf olim K.Sh. Shomiyozov o'zbeklarning oilaviy turmush tarziga oid masalalarni Koson va Sariosiyo tumanlari materialari asosida, jumladan, qarluglar va qang'illar misolida yoritadi. Muallif o'z tadqiqotida qon-qarindoshlik, oila nikoh munosabatlarining etnohududiy jihatlarini o'rganish bilan birga, aholi urf-odatlariga to'xtalib o'tgan.

Qizilqum cho'lining Nurota tumaniga tutash xududlarini, o'tgan asrning boshlarida, ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi qoraqalpog'lar L.S. Tolstova tomonidan o'rganilgan. Shuningdek, mamlakatimizning turli hududlarida yashovchi qoraqalpog'lar bag'ishlangan asarida Qizilqum cho'lida yashayotgan qoraqalpog'larning qozoq urug'laridan farqli va o'xshash tomonlarini hamda ular o'rtasidagi etnomadaniy aloqalar masalalarini tahlil qilgan.

Nurota vohasi aholisi oilaviy hayotidagi jamoa an'alariga bag'ishlangan tadqiqot ishi 2006 yilda F.S. Tolipov tomonidan bajarildi. F.S. Tolipov o'z tadqiqot ishida Nurota voha aholisi oilaviy turmush tarzida an'anaviy hududiy qo'ni-qo'shnihilik munosabatlari, ya'ni, jamoani boshqaruv shakli, oilaning turmush tarzi, xo'jalik hayoti umuman, jamoaning oila bilan bog'liqligini yoritishni maqsad qilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, tadqiqotchi asosan Shimoliy va Janubiy Nurota tog'lari orasida yashovchi aholining oilaviy turmush tarzida jamoaviy an'analarni ilk marotaba etnologik nuqtai-nazardan o'rgandi.

Nurota vohasida etnomadaniy jarayonlarga bag'ishlangan tadqiqot ishi A.R. Tagaev tomonidan bajarilgan. Ayniqsa, Nurota vohasining janubiy, shimoliy, shimoli-g'arbiy va shimoli-sharqiy hududlari va Qizilqum cho'lining vohaga tutash hududlari turli xo'jalik-madaniy tipdagi xalqlar o'rtasidagi xo'jaliklar etnomadaniy aloqalariga alohida e'tibor qaratgan. Shuningdek, XX asrning birinchi yarmi xronologik doirasida Nurota vohasi va Qizilqum cho'lining unga tutash

mintaqalari aholisining xo'jalik faoliyati va moddiy madaniyati masalalari etnomadaniy jarayonlarni kontekstida tadqiq qilgan.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. "Turmush darajasi" tushunchasini izohlang?
2. Rossiyada antropogeografiya maktabi asoschilarini izohlang?
3. Geografiyadagi madaniy an'analar qaysi amerikalik tadqiqotchilar tomonidan yaratildi?

14-MAVZU. QASHSHOQLIK GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Qashshoqlik, kambagallik nima?
2. Mutlaq kambag'allik tushunchasini izohlang?
3. «Qashshoqlik madaniyati» tushunchasini izohlang?

Maqсад: talabalarda qashshoqlik, kambagallik haqida tushunchalar hosil qilish

Tayanch so'z va iboralar: qashshoqlik, kambagallik, nisbatan qashshoqlik, faqirlikning chegarasi, «qashshoqlik madaniyati».

BMT ta'rifiga ko'ra, qashshoqlik – insonning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan daromad va resurslar yetishmasligi, bundan tashqari, ochlik va to'yib oqatlanmaslik, sog'liqni saqlash, ta'lim yoki boshqa asosiy xizmatlardan foydalanishda cheklolarning mavjudligi, turar joyning yo'qligi, xavfli tabiiy va texnogen muhitda hamda ijtimoiy tengsizlik sharoitida yashashiga nisbatan aytiladi.

Boshqacha qilib aytganda, qashshoqlik – bu hayot uchun muhim bo'lgan, eng zarur minimal ehtiyojlarni qondira olmaydigan, ishga layoqati bo'lib, o'z naslini davom ettirishi mumkin bo'lmagan shaxs yoki ijtimoiy guruhni iqtisodiy holatining o'ziga xos xususiyatidir.

Turli mamlakatlarda va turli xil tarixiy davrlarda, bu ehtiyojlar turli yo'llar bilan baholanadi.

Mutlaq qashshoqlik, aholining turli guruhlari daromadlarining ma'lum bir minimal qiymatga eib bormaganligi bilan izohlanadi, endi u rasmiy ravishda eng kam ish haqi hisoblanadi.

Nisbatan qashshoqlik, yoki Со́бик И́трифок terminologiyasida, ishchilarning nisbiy qashshoqligi – bu shaxsning yoki oilaning daromadi ma'lum bir mamlakatning o'rta daromadidan yoki xarajalaridan pastrog bo'lishi tushuniladi. Ya'ni, odamlar ocharchilikda qolmaydilar, ammo «o'rta daromad» yashaydilar, o'zlarini ko'p narsadan mahrumday his qiladilar.

Qashshoqlik darajasi– bu aholi jon boshiga to'g'ri keladigan, xayot kechirish uchun daromadi past bo'lgan, odamlar sonining butun aholiga nisbatidir.

Qashshoqlikning tubi – bu kambag'al oilalarning xayot kechirish uchun eng kam daromaddan ham pasiga tushib ketish darajasidir.

Faqirlikning chegarasi – kambag'allik chegarasining 50% dan, ya'ni isse'mol minimumidan oshmaydigan jonboshi daromadi.

Kambag'allik esa insonning hayoti davomida tanlov va imkoniyatlarga ega bo'lmashligi, jamiyatda to'laqonli ishtirok etish uchun to'siqlarning mavjudligi, bundan tashqari, oilasini boqishi va kiyintirishi, ta'lim olishi yoki kasalxonada davolanishi, biror sohada faoliyat yuritishi yoki daromad olishga imkon beradigan mehnat bilan ta'minlash imkoniyatlari yetishmasligi hamda kredit olish imkoniyatining cheklanganligida namoyon bo'ladi. Shuningdek, kambag'allik – bu insonlar, uy xo'jaliklari va jamoalarning ijtimoiy jihatdan chegaralanganligi, xavf-xatarlar oldida chorasizligi hamda nochorligi sanaladi.

Bevosita kambag'allik va qashshoqlik tushunchalariga keladigan bo'lsak, shuni alohida ta'kidlash joizki, hozirda jahon bo'ylab kambag'allik yoki qashshoqlik tushunchalarining umumqabul qilingan hamda yagona kelishilgan ta'rif ishlab chiqilmagan. Har bir mamlakat o'zi uchun belgilangan kambag'allik mezonidan kelib chiqib tavsiflaydi.

«Qaerda kishi kambag'allikda yashashga majbur bo'lsa, u yerda inson huquqlari buziladi», – Jozef Vresinski tomonidan aytilgan ushbu so'zlar butun jahon qashshoqlikka qarshi kurashish harakatining shioriga aylandi. Ushbu harakatlar natijasida 17 oktyabr BMT Bosh assambleyasining 47/196-sonli rezolyutsiyasi (1992 yil 22 dekabr) bilan Xalqaro kambag'allikka barham berish kuni etib belgilandi. 1992 yildan buyon har yili 17 oktyabr Xalqaro kambag'allikka barham berish kuni sifatida nishonlab kelinadi. 1987 yil aynan shu sanada dunyoning turli mamlakatlaridan yuz mingdan ortiq kishi o'zlarining kambag'allikka qarshi ekanliklarini bildirish va inson huquqlariga rioya qilinishini talab etish uchun Parijning Trokadero maydonida to'plangan edi.

Kambag'allik – ma'lum bir individ yoki ijtimoiy guruhning iqtisodiy ahvolini xarakterlovchi tushuncha bo'lib, ular nasl qoldirish, mehnat qilish qobiliyatini saqlab turish va hayot uchun zarur bo'lgan minimal ehtiyojlarni qondira olmaydi. Kambag'allik nisbiy va noaniq

tushuncha bo'lib, ma'lum bir jamiyatdagi turmush darajasining umumiy holatiga bog'liq.

Qashshoqlik turli sabablarga ko'ra vujudga keladi. Ushbu sabablarni quyidagicha guruhlariga bo'lish mumkin:

Iqtisodiy sabab – ishsizlik, iqtisodiy notenglik, shu jumladan, ish haqi va mehnat umumdorligining pastligi, sanoatning raqobatbardosh emasligi.

Ijtimoiy-tibbiy sabab – keksalik, nogironlik, kasallanishning yuqori darajasi.

Demografik sabab – to'liqsiz oila, mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining yuqori soni, aholi sonining iqtisodiy resurslarga nomuvofiq ravishda oshib ketishi.

Ta'lim va kasbiy sabab – ta'limning past darajasi, yetarli darajada professional kasbiy tayyorgarlikning mavjud emasligi.

Siyosiy sabab – harbiy nizolar, majburiy migratsiya jarayolari.

Mintaqaviy-geografik sabablar – hududlarning notekis rivojlanishi. Diniy-falsafiy va ruhiy sabab – hayot tarzini sifatida kambag'allikning targ'ib qilinishi.

Ekspertlar tomonidan xalqaro amaliyotda kambag'allikni aniqlashning bir qancha kontseptsiyalardan foydalaniladi. Xususan, ularga misol sifatida quyidagi uch kontseptsiyani ko'rsatish mumkin.

Mutlaq kambag'allik. Insonning turar joy, ichimlik suvi va oziq-ovqat kabi hayotiy jihatdan zarur ehtiyojlarining og'ir darajada yetishmasligini xarakterlaydigan holat. Bu nafaqat past daromad darajasi, balki ijtimoiy tengsizlik, shuningdek, sog'liqni saqlash, sanitariya, axborot, moliyaviy xizmatlar sohasidagi imkoniyatlar cheklanganligining oqibati hisoblanadi. Jahon banki tomonidan mutlaq qashshoqlik chegarasi sifatida kunlik 1,9 AQSh dollari miqdoridagi daromad belgilangan. Xalqaro statistik ma'lumotlarga qaraganda, hozirda 736 million kishi mutlaq qashshoqlik chegarasida yashaydi.

Nisbiy kambag'allik. Ushbu kontseptsiyada nisbiy qashshoqlik choralarini nisbiy qashshoqlik chegarasini belgilaydi va aholi daromadlarini o'lchaydi. Agar aholining real daromadlari o'ssa va ularning taqsimoti o'zgarmasa, nisbiy qashshoqlik darajasi o'zgarmaydi. Umumiy ma'noda, nisbiy qashshoqlik tengsizlik tushunchasining bir qismi hisoblanadi. Nisbiy qashshoqlik choralarini qancha odam

mamlakatdagi o'rta daromadning to'rtidan bir qismidan kamrog'ini olishini ko'rsatishi mumkin. Bu yondashuv, ayniqsa, notanish jamiyatlarda qashshoqlikni aniqlashda yoki farovonlik darajasini baholash murakkab bo'lgan holatlarda foydali. Nisbiy qashshoqlik darajasini aniqlashda birinchi navbatda asosiy ehtiyojlarni qondirish uchun zarur bo'lgan tovarlarni sotib olish qobiliyatiga qaratiladi. Bu holda nisbiy qashshoqlikni aniqlashda aholining shaxsiy daromadlari o'rta qiymati hisobga olinadi. AQShda nisbiy qashshoqlik chegarasi aholi o'rta daromadining 40 foizini, ko'plab Yevropa mamlakatlarida 50 foiz, Skandinaviya davlatlarida 60 foizini tashkil etadi.

Qashshoqlik madaniyati - sotsiologik konsepsiya bo'lib, unda qashshoqlikka qarshi kurashish dasturlariga qaramasdan, kambag'allikning nima uchun mavjudligi, «otadan bolaga o'tishi»ga tushuntirish beriladi. Kambag'allikning antropologik aspektlari bilan shug'ullangan Oskar Luis qashshoqlikni submadaniyat deb ataydi. Ya'ni kambag'allik uni doimiy ravishda jonlantirishga intiladigan mexanizmlarni ishlab chiqadi, ayniqsa, bu odamlarning dunyoga bo'lgan qarashlari, oldilariga qo'ygan maqsadlari, bolalarni tarbiyalashning xarakterida ko'rinadi. Uning ta'kidlashicha, kambag'allar jamiyat a'zolari sifatida doimo o'zlariga qashshoqlik yukini olishadi, bu esa avtonom submadaniyaning shakllanishiga olib keladi.

Buning sababi shundaki, bolalar shu muhitda o'sadi va shunga mos ravishda ularning xulq-atvorini shakllantiradi. Natijada ular qashshoqlik bilan bog'liq kompleks hissiyotlar paydo bo'lib, jamiyatning eng quyi pog'onasidan chiqib keta olmaslik tuyg'usi kelib chiqadi. Luisning yozishicha, qashshoqlik madaniyatiga mansub odamlarda doimiy cheklanish, o'zlik va qaramlik hissi paydo bo'ladi. Ular o'z mamlakatlaridagi musofirlarga o'xshab, mavjud institutlar ularning manfaatini qondirmasligiga ishonadi. Davlat tuzilmalarida ularning manfaatlari ifoda etilmasligi hissi bilan bir qatorda, jamoat nuqtai nazaridan o'zlarining quyi toifada ko'rilishi va shaxs sifatida foydasizligi to'g'risidagi tushunchalar keng tarqaladi. Bu fikrlar alohida etnik yoki irqiy guruh bo'lmagan va irqiy diskriminatsiyaga uchramagan Mexiko shahri aholisiga to'g'ri keladi. AQShda esa bu madaniyat afro-amerikaliklar orasida mavjud.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti oziq-ovqat xvfiizligi va ovqatlanish holati 2018-2019 yilgi Ma'lumotlarga ko'ra dunyoda oshib odamlar oshib bormogda bu ko'rsatkich 2019 yil yanvar holatiga ko'ra 851 mln kishiga yetdi. Ya'ni sayyoramizdagi har 9 kishidan biri och hisoblanadi.

O'tgan yillarda butun dunyoni qamrab olgan COVID-19 pandemiyasi qashshoqlikka qarshi kurashdagi o'nlab yillik taraqqiyotni orgaga surib yubordi. Jahon banki ma'lumotlariga qaraganda, koronavirus yuzaga keltirgan inqiroz 88 milliondan 115 milliongacha kishini qashshoqlikka mahkum qildi. Ularning aksariyati qashshoqlik darajasi yuqori bo'lgan Janubiy Osiyo va Sahroyi Kabirning janubidagi davlatlarda yashaydi. Bu raqam 2021 yilda 143-163 million kishiga yetishi taxmin qilinmoqda. Bu «yangi kambag'allar» pandemiya mavjud muammolarini yanada og'irlashtirgan, hozirda keng qamrovi va doimiy qashshoqlik sharoitlarida yashayotgan 1,3 milliard kishini tashkil eidi. Pandemiya tarqalishini cheklash maqsadida ko'rilgan choralar ularni kambag'allikka olib keldi.

Dunyoda iqtisodiyot, texnologiyalar rivojlangan va ko'plab moliyaviy resurslar mavjudligi sharoitida dunyoda millionlab kishilarning kambag'allik chegarasida yashashiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Qashshoqlik faqatgina iqtisodiy muammo emas, u kishilarni munosib yashash imkoniyatidan mahrum qiladigan asosiy faktortlardan biri hisoblanadi. Qashshoqlik chegarasida yashayotgan kishilar o'zlarining huquqlarini amalga oshirish imkoniyatlaridan mahrum qiladigan va kambag'allik bilan kurashishiga to'sqinlik qiladigan ko'plab muammolar bilan to'qnashadi. Jumladan, xavfli mehnat sharoitlari, sog'lom ovqatning yetishmasligi, odil sudlovga nisbatan noteng huquqlar, siyosiy hayotda ishtirok etish imkoniyatining yo'qligi hamda sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish cheklanganini misol qilib keltirish mumkin.

Jahon bankining prognozlariga qaraganda, o'rta daromadli mamlakatlarda qashshoqlik chegarasidan pastda yashovchi kishilar soni 2,3 foizga oshishi taxmin qilinmoqda. «Yangi kambag'allar»ning taxminan yarmi Janubiy Osiyoda, uchdan bir qismi Sahroyi Kabirning janubidagi mamlakatlar hududiga to'g'ri keladi. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika davlatlarida qashshoqlik ko'rsatkichlari Suriya

hamda Yamandagi nizolar tufayli 2015 yildagi 3,8 foizdan 2018 yilda 7,2 foizga yetdi. COVID-19 qashshoqlikni global qisqartirish yo'lidagi eng katta to'siqlardan biriga aylandi.

Nazorat savollari va topshiriqlar:

1. "Qashshoqlik va kambag'allik tushunchalarini izohlang?"
2. Nisbiy kambag'allik tushunchasini izohlang?
3. Qashshoqlik chegarasi deganda nimani tushunasiz?

GLOSSARY:

Antropologiya (yunoncha, antropos — «odam») inson jismi va uning kelib chiqishi, shuningdek, insoniyat irqlarini vujudga kelishi va tarqalishi haqidagi fan;

Aholi – Yer yuzida yoki uning muayyan hududi: qit'a, mamlakat, ma'muriy birlik yoki shahar, qishlog'ida istiqomat qiluvchi insonlar majmui.

Aholi zichligi – muayyan bir hududda aholining joylashuv darajasi bo'lib, aholining maydonga nisbatini bildiradi, ya'ni 1 km² hududga to'g'ri keluvchi aholi soni hisoblanadi.

Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari geografiyasi – bu iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning o'ziga xos tarmog'i bo'lib, xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlar va ularning qondirishi darajasidagi hududiy tafovutlar va shuningdek, xizmat ko'rsatish sohalari tabiiy ijtimoiy, iqtisodiy, demografik hamda turlicha aholi joylashuvi shakllarida hududiy tashkil etilishi masalalarini o'rganadi.

Aqliy talofat – yuqori malakali kadrlarning ko'chib ketish jarayoni.

Aholi turmush darajasi – bu ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, u kishilarning moddiy va madaniy-maishiy ehtiyojining qondirishi hamda ijtimoiy turmush sharoitining yaxshilanib borishi kabi tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Bixeviorizm – inson xulq-atvorining xilma-xil jihatlari o'rganuvchi ilmiy qarashlar majmui bo'lib, kishilarning tabiiy va sotsial muhitga moslashuvi, ularning aqli va xatti-harakatlariga muhitning ta'sirini o'rganadi.

Demografiya (yunoncha, demos — «xalq») aholini takror barpo bo'lishini o'rganadigan fan;

Demografik o'tish – aholi takror barpo bo'lishining bir bosqichdan boshqasiga o'tish jarayoni bo'lib, hozirda olimlar an'anaviy tur-g'unlik, demografik portlash, depopulatsiya va zamonaviy tur-g'unlik bosqichlarini ajratishadi.

Dengiz kasalligi – asosan, ilk bor dengizga chiqqan kishilarda kuzatiladigan, ko'ngil aynish va holsizlanish sifatida namoyon bo'ladigan jarayon.

Din (arabcha "Ishonish") - tabiat, jamiyat, inson va uning ongi,

yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhidan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limdir.

Envayronmentalizm (inglizcha, "environment" – atrof-muhit, tabiat) inson xulq-atvori va dunyovqarashi atrof-muhitning ekologik holatiga qarab shakllanishi haqidagi g'oya.

Ekologiya (yunoncha oykos – "uy", "yashash joyi") insonning atrof - muhit bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadigan fan;

Etnografiya (yunoncha, etnos — «qabila», «xalq») qabila, millat, etnoslarning kelib chiqishi hamda ularning madaniyati va hayot tarzini o'rganadigan fan;

Geografik determinizm (lotincha, ta'sir etmoq) – inson hayotida tabiiy sharoitning ahamiyatini bo'rtirib ko'rsatuvchi g'oya.

Geografik possibilizm (inglizcha, "possible" - imkoniyat) – geografik muhit inson faoliyatini cheklaydigan va o'zgartiradigan, ammo tarixiy, sotsial va boshqa sharoitlarning ahamiyatini (geografik determinizmdan farqli ravishda) aniqlaydigan tushuncha.

Indulgensiya – katolik cherkovida pul, tuxfa evaziga gunohlardan qutulish.

Iste'mol - iqtisodiy ehtiyojlarni qondirish jarayonida moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalanish, takror ishlab chiqarish jarayonining oxirgi bosqichini ifodalovchi kategoriya.

Iste'mol geografiyasi – aholi turmush darajasining hududiy tafovutlari va ularga ta'sir etuvchi omillar, shuningdek, aholi ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot xarid qilish holatlarning hududiy xususiyatlarini o'rganadi.

Jahon dinlari – jahonning ko'pchilik mamlakatlarida e'tiqod qilinadigan, ikki va undan ortiq etnoslar tomonidan qabul qilingan din. Jahonda 3 ta jahon dinlari bor: xristian, islom, buddizm.

Kasbiy xastalik – nomaqbul sharoitda mehnat qilish va kasbiy faoliyatning zararliligi oqibatidagina yoki, asosan, shular ta'sirida paydo bo'ladigan xastalik.

Madaniyat (arabcha, "ma" – joy, "din" – e'tiqod: din shahri, e'tiqod markazi, "iy" – ...ga xos) – kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilim, e'tiqodi, san'ati, axloq-odobi, qonun-qoidalari

va boshqa bir qator qobiliyatlari hamda odatlarning yig'indisini ifodalovchi kategoriya (tushuncha).

Madaniy geografiya – iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, madaniy farqlarning hududiy jihatlarini o'rganuvchi yo'nalish hisoblanadi. Shuningdek, u, eng avvalo, kishilarning hayot tarzi, kashfiyotlari, hudud va ilohiy kuchlarga munosabatlarini o'rganish sifatida tushuniadi.

Migratsiya (lotincha, "migratio" - ko'chish) – kishilarning yashash, ishlash, o'qish maqsadida, ma'muriy chegaralardan o'tgan holda, bir manzilgohdan ikkinchi manzilgohga doimiy yoki ma'lum muddatga ko'chishi bo'lib, aholining hududlar bo'ylab harakati hisoblanadi.

Milliy dinlar – ma'lum millatga xos bo'lgan, boshqa millat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan dinlardir. Masalan, induizm dimga milillardan ortiq aholi inson e'tiqod qiladi, lekin ular faqat hindlardan iboratligi, boshqa millat vakillari tomonidan tan olinmagani uchun jahon dinlari qatoriga kirmagan.

Nozogeografiya (yunoncha, nosos – "kasallik", ya'ni inson kasalliklari geografiyasi) – tibbiyot geografiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u yer sharida tarqalgan kasalliklar, ularni vujudga keltiruvchi sabab va qonuniyatlarni o'rganadi.

Nozogeografik o'choq – u yoki bu kasallikning vujudga kelgan (vujudga kelingan) joyi bo'lib, u tabiiy geografik nuqtai nazardan yuqumli-parazitlar kasalliklarning tabiiy o'choqlari, iqtisodiy-ijtimoiy geografiyada esa ma'lum aholi punkti, sanoat korxonasi va markazlari bo'lishi mumkin.

Nozogeografik areal – muayyan kasallikning bevosita tarqalishi yoki shu kasallik mavjud bo'lgan hudud hisoblanib, u nozogeografik rayon asosini tashkil qiladi.

Nozogeografik majmualar – ma'lum tabiiy geografik va ijtimoiy-iqtisodiy, sotsial makonda, ularning ta'siri ostida vujudga keladigan turli xil kasalliklarning hududiy uyg'unligi va birligi.

Rekreatsiya geografiyasi (lotincha rekreatsio — «tiklash») aholining dam olishini barcha turlarini o'rganadigan fan va h.k.

Sotsial geografiya – geografiya fanlari tizimidagi aholi va u bilan aloqador barcha ijtimoiy hodisa va jarayonlarning hududiy qonuniyatlarini tadqiq etuvchi mustaqil fan.

Sotsial va madaniy geografiya – aholi bilan bogʻliq ijtimoiy jarayon va madaniyatlarning hududiy xususiyatlari hamda unga taʼsir etuvchi omillarni oʻrganuvchi soha.

Sotsiologiya (lotincha sotsialis — «umumjamiyat») jamiyatning rivojlanish qonunlari, aholi guruhlari oʻrtasida hayot va mehnat faoliyati jarayonida vujudga keluvchi munosabatlar haqidagi fan;

Savodxonlik darajasi – maʼlum bir mamlakat yoki hudud aholisi tarkibida oʻqish va yozishni bilganlarning ulush koʻrsatkichi. Savodxonlik tushunchasi turli joylarda turlicha belgilanadi. Ayrim mamlakatlarda oddiy matnlarni oʻqishni bilgan odam savodli hisoblangan boʻlsa, baʼzi yurtlarda oʻqish bilan birga yozishni ham bilgan odam savodli hisoblangan. Shuning uchun ham savodxonlik tushunchasi mohiyatini tayin etish masalasi demografik statistika va aholi roʻyxati dasturlariga doir xalqaro yigʻilishlarda bir necha bor koʻrib chiqilgan. UNESCOning 1958-yili Parijda boʻlib oʻtgan X sessiyasida barcha mamlakatlarda savodxonlik tushunchasini birxillashtirish maqsadida yozuvni tushunib oʻqiy oladigan va oʻzining kundalik hayotini yozma ravishda bayon qila biladigan kishilarni savodli hisoblashga kelishilgan. M., Finlandiyada bu koʻrsatkich 99,9 foizni tashkil etsa, Afrikaning koʻplab mamlakatlarida 20 foizga ham bormaydi va h.k.

Taʼlim geografiyasi – taʼlim jarayonining hududiy xususiyatlari va ularning tarkibiy tuzilishi, shuningdek ilm-fanga geografik omillarning taʼsirini oʻrganadigan soha.

Tibbiyot geografiyasi – inson salomatligi va turli kasalliklarning vujudga kelishiga taʼsir etuvchi omil va sharoitlar, ularning mamlakat hamda rayonlarda tarqalish qonuniyatlari va xususiyatlarini oʻrganadigan fan. U tibbiyot va geografiya oʻrtasida vujudga kelgan qitʼaviy soha hisoblanadi.

Tibbiyot kartografiyasi – kasalliklarning tarqalish areallarini kartaga tushurish, hududlar boʻyicha ularning xususiyatlarini xaritada aks ettirish bilan shugʻullanadigan soha.

Togʻ kasalligi – yuqoriga koʻtarilgan sari kislorodning kamayishi, tabiiy sharoitning oʻzgarishi bilan bogʻliq kasalliklar.

Urbanizatsiya (lotincha, urbus – “shahar”) – shahar aholisining koʻpayishi va shaharda xoʻjalik mahsulotlari, xizmat koʻrsatish sohalarning toʻplanishi hisobiga mamlakat miqyosida shahar roli va

ahamiyatining oʻrishi hamda shahar turmush-tarzinining keng yoyilish jarayoni.

Xulq (xulq-atvor) — axloqshunoslik tushunchalaridan biri. Insonning feʼl-atvori bilan bogʻliq axloqiy hodisa boʻlib, kishi feʼlining axloqiylik doirasida namoyon boʻlishi tushuniladi. Insonning axloqiylik doirasidagi xatti-harakatlaridan tashqari odob va axloqni oʻz ichiga oladi. Odob inson haqida yoqimni taassurot uygʻotadigan, lekin oila, jamoa, jamiyat va insoniyat hayotida oʻzgarish yasaydigan darajada ahamiyat kasb etmaydigan xatti-harakatlardan iborat boʻlsa, axloq — muayyan jamiyat, zamon, insoniyat tarixi uchun taʼsir etadigan turli xatti-harakatlar majmui, insoniy kamolot darajasini belgilovchi maʼnaviy hodisa. qamrovlilik jihatidan ana shu ikki hodisa oʻrtasidagi xususiyatlarga ega. U odobdan keng, axloqdan tor maʼnoga ega boʻlib, axloq singari jamiyat, zamon, tarix miqyosidagi voqelikka taʼsir koʻrsata olmaydi.

Xulq-atvor geografiyasi – insonning ruhiy xususiyatlari, xarakter va shu kabi holatlarga atrof-muhitning taʼsiri hamda uning hududiy jihatlarini oʻrganadigan ijtimoiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.

Xizmat – mijozlarning ehtiyojini qondirishga yoʻnaltirilgan faoliyat.

Xizmat koʻrsatish areali – maʼlum turdagi xizmat koʻrsatishning taʼsir doirasidagi hudud boʻlib, uning holati servisning sifatiga bogʻliq.

Yalpi ichki mahsulot – maʼlum vaqt davomida, masalan, bir yilda yaratilgan va bevosita isteʼmolchilarga borib yetadigan barcha tayyor mahsulot va koʻrsatilgan xizmatlarning bozor narxidagi qiymatidir. Yalpi ichki mahsulot umumlashitiruvchi iqtisodiy koʻrsatkich boʻlib, u faqat mazkur mamlakat ishlab chiqarish omillaridan foydalangan holda mamlakat ichida yaratilgan tovar va xizmatlar jami qiymatining bozor narxlaridagi ifodasini namoyon etadi.

Yalpi milliy mahsulot – mamlakat fuqarolari va milliy korxonalar tomonidan (dunyoning qaysi qismida boʻlishidan qatʼiy nazar) yaratilgan mahsulot hamda koʻrsatilgan xizmatlarning umumiy qiymati.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Rahbariy adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-initizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollari bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.
2. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
3. Mirziyoev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2017. - 48 b.
4. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O'zbekiston, 2017. - 488 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. www.lex.uz.

Asosiy adabiyotlar:

6. Komilova N.Q., Jumaxanov Sh.Z., Mirzaaxmedov X.S., Toshpro'latov A.M. Sotsial va madaniy geografiya // Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – Toshkent, 2020. -246 b.
7. Nazarov M., Tojjeva Z. Ijtimoiy geografiya. -T., «Universitet», 2003.
8. Komilova N.Q., Jumaxanov Sh., Rajabov F. Inson geografiyasi. O'quv qo'llanma. T.: “Universitet”, 2018.
9. A.S.Soliev, N.K.Komilova, S.I.Yanchuk, Sh.Z.Jumaxanov, F.T.Rajabov Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. Darslik. “NOSHIR”, 2019

Qo'shimcha adabiyotlar:

10. Джуманова Р.Ф. Ахоли турмуш даражаси: кўрсаткичлари ва уни ошириш йўллари, Иктисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т. 2008 й.
11. Каримов У., Каримова С. Абу Али ибн Сино. Тиббий ўлит-

лар. Т. Мехнат. 1991 йил. 5-бет.

12. Rachel Pain. Introducing Social Geographies. Routledge. UK/ 2001.ISBN-10: 0340720069 ISBN-13: 978-0340720066
13. Шигова Н.А. География образа жизни: теория и практика регионального исследования. Диссертационная работа. – М., 2005. – 324 с.
14. Susan Smith, Rachel Pain, Sallie Marston, Jon Paul Jones. The Sage Handbook of Social geographies. –London, 2010. -614 p.
15. Christion Sawyer. Human geography crash course. Printed in the United States of America: Green Edition. –2012.
16. Soliev A. Iqtisodiy geografiya: nazariya, metodlar va amaliyot. -T.: Kamalak, 2013.
17. Ta'lim muammolari jurnali maxsus soni. 2006 yil I-son, 68-bet
18. Sharifov Sh., Federko V., Safarova N., Rafiqov V. Amaliy geografiya: O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb – hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. –T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
19. Qayumov A. O'zbekistonda jinoyatchilikning ijtimoiy geografik jihatlar. Nomzodlik dissertatsiyasi avtoreferati. T.2006.
20. Qayumov A., Safarov I., Tillaboeva M., Federko V. Jahon iqtisodiy – ijtimoiy geografiyasi: Umumiy o'rta ta'lim maktablarning 9-sinfi uchun darslik. –T.: “O'zbekiston”, 2019.

Internet manbalari

21. <http://demography.narod.ru>.
22. www.demoscope.ru.
23. www.lex.uz
24. www.unfdr.org/popin/popin.html
25. <https://www.worldometers.info/world-population>

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-mavzu. Madaniy geografiyaning obyekti, predmeti va tuzilishi	4
2-mavzu. Aholining sotsial rivojlanishi va tuzilishi	11
3-mavzu. Etnogeografiya va madaniyat	30
4-mavzu. Lingvistik geografiya.....	42
5-mavzu. Din geografiyasi	52
6-mavzu. Iste'mol geografiyasi.....	83
7-mavzu. Aholining tibbiy madaniyati va sog'lom turmush tarzi	99
8-Mavzu. Ta'lim geografiyasi	106
9-Mavzu. Fan geografiyasi.....	113
10-Mavzu. Ma'naviy madaniyat geografiyasi	120
11-Mavzu. Jinoyatchilik geografiyasi	127
12-mavzu. Xulq-atvor geografiyasi	138
13-Mavzu. Turmush-tarzi geografiyasi	147
14-mavzu. Qashshoqlik geografiyasi	167
Glossariy	173
Foydalanilgan adabiyotlar:	178

- 13793/14 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TATLIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Annotatsiya

Fanni o'qitishdan maqsad – talabalarda madaniy geografiyaning nazariy va amaliy asoslari (tushunchalar, qonuniyatlari, fanning zamonaviy muammolari)ni, jamiyatdagi sotsial va madaniy jarayonlarning geografik jihlatlarini tahlil qilishga doir bilimlarni shakllantirish.

Fanning vazifasi – talabalarda madaniy geografiyaning fanlar tizimida tug'gan o'rinni, madaniy-geografik tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari, madaniy tizimlarni hududiy tashkil etish bilan bog'liq bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdir. Madaniyat so'zining ma'no-mazmunini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, asori-atigalar yig'indisi.

2. Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, san'at, axloq, din, huquq, siyosat maishiy xizmat ko'rsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot darajasi.

3. Madaniyat - insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmui.

4. Madaniyat - har bir kishining tarbiyalanganligi, insoniylik fazilatlarini va ijodiy faoliyati ifodasidir.

Madaniyat geografiyasi tuzilmasi quyidagicha: tarmoq sohalari (etnogeografiya, tilshunoslik geografiyasi, din geo-grafiyasi); kompleks yonalishlar (alohida davlatlar va mintaqalar madaniyati geografiyasi, Sivilizatsiyalar geografiyasi).

Madaniyatni qo'llanilishiga qarab shaxsiy, oilaviy, kasbiy, tabaqaviy, milliy madaniyat, jamiyat madaniyati, umuminsoniy madaniyat kabi shakllarga bo'lib o'rganish ham mumkin. Kundalik hayotda "muomala madaniyati", "mehnat madaniyati", "nutq madaniyati", "ishlab chiqarish madaniyati", "xizmat ko'rsatish madaniyati", "dam olish madaniyati", "huquqiy madaniyat" kabi tushunchalar ham qo'llaniladi.

QAYDLAR UCHUN

Komilova Nilufar Karshiboyevna,
Oblaqulov Husan Abdisayit o'g'li

MADANIY GEOGRAFIYA

O'quv qo'llanma

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliquliyeva

Musahih: M. Yunusova

Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.

Bosishga ruxsat etildi 11.01.2022 y.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'oz. "Times New Roman"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 9,0.

Adadi 300 dona. Buyurtma № 10.

«ZEBO PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzili: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.

Copyright © 2009 by John Wiley & Sons, Inc.

1